tarih VE toplum

4000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / ŞUBAT 1990

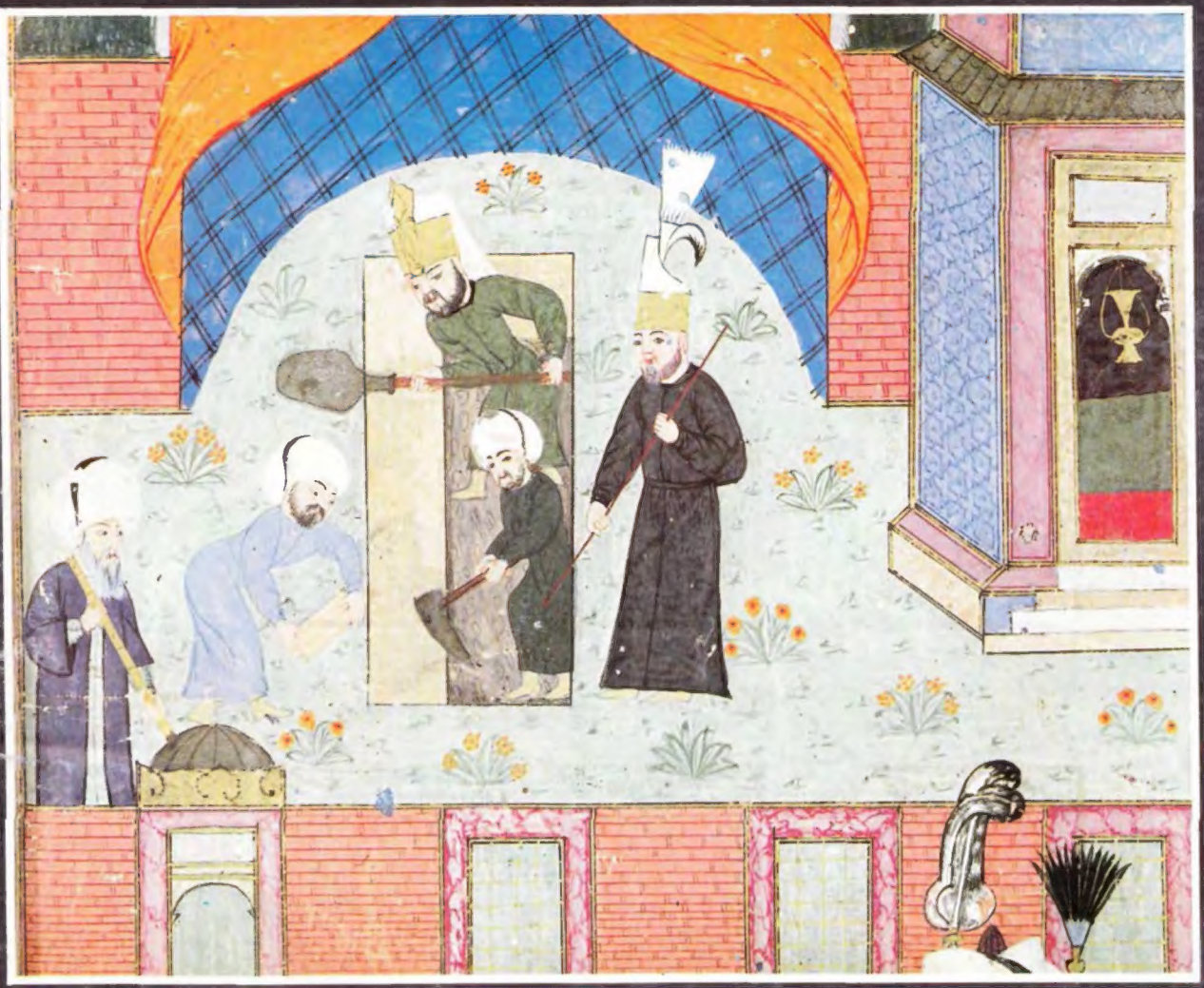

74

İletişim Yayınları

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

TÜRKİYE'DE SOLUN TARİHİNDEN
Sosyalizm İçin Cidal
7

CHRISTOPHER HILL
Tarih, Geçmiş Suçlara İlişkin Yalanlar mı Demektir?
9

ŞİNASİ TEKİN
Türkçede MA Olumsuzluk Eki ile DIK Eki
14

EVANGELIA BALTA
Karamanlıca Kitapların Önsözleri
18

KEVORK PAMUKCİYAN
Üsküdar Selimiye Camii'nin Mimarı
21

BİLGE UMAR
Pelasgos'lar Üsküdar'a Gider İken
24

SUPHİ SAATÇI
Sinan ve *Tezkiret-ül-Bünyan* Yazmaları
31

TANER TİMUR
Bir Osmanlı Banker Ailesi: Kamondo'lar
35

EDWARD R.TUFTE
Minard'ın Napolyon'un Rusya Seferi Grafiği
39

AYDOĞAN DEMİR
Bir Mezartaşının Düşündürdükleri
40

ALIM KARAMÜRSEL
Edirne'nin En Eski Mezar Taşı
42

OSMAN ÇETİN
Anadolu'nun İslâmlaşma Sürecinde İhtidalar
43

FÜSUN ÜSTEL
Tek-Parti Köycülüğü ya da Nusret Kemal Köymen
47

H.E.CENGİZ-İ.TAVİLOĞLU
İstiklâl Marşımızla İlgili Bir Belge
52

SALİH ÖZBARAN
Yayılan Avrupa, Genişleyen Osmanlı
54

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
57

KİTABİYAT

NECDET SAKAOĞLU
Mimar Sinan ve Tezkiret-ül-Bünyan
ORHAN KOLOĞLU
Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri
HÜSEYİN KILIÇ
Baha Tevfik'in Feminizm Çevirisi
58

Kapak: Dublin, Chester Beatty Kütüphanesi'ndeki "Tarih-i Sultan Süleyman" adlı yazmada, Mimar Sinan'ı, Kanuni'nin mezarının kazılmasına gözcülük ederken gösteren minyatür ayrıntısı. (Dergimizde yayınlanmak üzere özel olarak MTV arşivinden temin edilmiştir.)

tarih toplum ŞUBAT 1990 • CİLT 13 • SAYI 74

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Burhan Kutlutürk

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta, Murat Keylan / **Montaj:** Vahit Mahmatlı, Ümit Ayar, Turgay Tekatan / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Hamit Balaban, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 48.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 4.000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

BÜYÜK DOĞU VE BAŞYÜCELİK DEVLETİ

SAYIN Cemil Koçak'ın "İslâmî Devlet Projesi: Başyücelik Devleti" başlıklı yazısı için (*Tarih ve Toplum*, sy.72, Aralık 1989) iki not:

1. Sayın Koçak'ın yazısının ilk paragrafında ve dipnot: 1, 2'de derginin ilk çıkışıyla ilgili verdiği bilgiler açık ve net değil. İlk paragrafta demokrasiye geçiş döneminin ilk İslâmcı dergisi olarak tanıtılan *Büyük Doğu*'nun yayın dünyasına 1943'te girdiğine dipnotlarda şahit oluyoruz.

Aralıklarla 1978 yılına kadar yayınını sürdüren *Büyük Doğu*'nun ilk sayısı 17 Eylül 1943'te çıktı ve 30 sayılık (haftalık) bu yayın dönemi 5 Mayıs 1944'e kadar devam etti. Yazıda da belirtildiği gibi Turancılık davası dolayısıyla kapatılan dergi ikinci yayın dönemine 2 Kasım 1945'te başladı. Bu sayıya ikinci dönemin ilk sayısı demek gerekiyor.

2. Sayın Koçak, ikinci paragrafta, yazısının da esas kaynağını oluşturan "Büyük Doğu" imzalı "İdeolojya örgüsü" yazı dizisinin muhtemelen bizzat Necip Fazıl Kısakürek'e ait olduğunu belirtiyor. "Muhtemelen" kelimesinin burada yeri olmamalıydı. Çünkü Necip Fazıl'ın adıyla 1968'den beri 5. baskısı yapılan, "Başyücelik" modelinin de içinde yer aldığı kitap dergideki başlığın aynısını taşıyor: *İdeolocya Örgüsü*.

Oldu olacak, *Büyük Doğu*'nun ilk maddî kaynağı konusunda da bir alıntıya yer verelim. *Büyük Doğu* çıkmaya başlayınca N. Fazıl'ın Amerika ve İngiltere'den para aldığı ve onların propagandasını yaptığı yolunda dedikodular çıkmış. "Be-De" imzasıyla yayımlanan "Büyük Doğu Nasıl Çıktı" başlıklı cevabi yazıda (sy. 14, Birincikânun 1943) şunlar da var:

"...Bakın *Büyük Doğu* nasıl çıktı?

"Necip Fazıl Kısakürek ayda 5-600 lira kazanan bir adam olmasına rağmen hayatının her devrinde parasız bir adam olarak yaşamıştır. Bu yüzden, yıllardanberi ruhunda yatmakta olan *Büyük Doğu* mefkûresi ve mecmuası için kendisine sermayedar bir ortak aramış ve başlangıçta Ülkü matbaası sahibi Faruk Gürtunca'yı bulmuştur. İki ortak arasında, bazı yazı ihtilafları yüzünden münasebet bozulunca, Necip Fazıl, artık *Büyük Doğu*'yu tek başına tesis etmeği bir haysiyet borcu bilmiş; ve ihtiyar annesinin bir komşusundan borç alarak kendisine verdiği 400 liradan başka, vaktile *Para* piyesinin hasılâtile karısına aldığı astıragan bir kürkü koluna attığı gibi Maraşlı bir tüccara giderek kürkü rehin bırakmak şartile birkaç bin lira borç istemiştir. Bu Maraşlı tüccar, Necip Fazıl gibi Maraş'ın en eski bir hanedanına mensup bir fikir ve sanat adamının bu müracaatı karşısında ağlayacak kadar müteessir olmuş; rehini reddetmiş ve Necip Fazıl'a senetsiz, sepetsiz istediği parayı vermiştir. Bu güzide ruhlu tüccar *Büyük Doğu*'nun iktisadî yazılarını yazan Ali Rıza Pişkin'dir.

"İşte *Büyük Doğu* böyle çıktı; bu çıkıştan sonra da en büyük muvaffakıyetini kazandı vesaire..."

İSMAİL KARA/İSTANBUL

BİR İSTANBUL...

DERGİNİZİN 70 ve 71. sayılarında yayınlamak lütfunda bulunduğunuz (Bir İstanbul Vardı...) başlıklı yazımda bir tarih hatası tespit ederek dikkat çeken mektupları gönderen Sayın Av. Halûk Çağdaş ve Sayın Turgut Akpınar'ın, Derginin 72 ve 73. sayılarında çıkan mektuplarını dikkatli okudum.

Her şeyden önce, hatayı önemseyerek ikazda bulundukları için her iki mektup sahibine de, beni uyarmak suretiyle (hatalı, dalgın veya bilgisiz) durumda kalmaktan kurtardıkları için ayrı ayrı teşekkür ederim. Hele Av. Halûk Çağdaş'ın büyük düşünürümüz Ziya Gökalp'in tarihî değer taşıyan ölüm raporunun bir kez daha yayınlanmasına imkân sağlamış olması, bilimsel çalışmalarındaki titizliğini meslek arkadaşlığımızdan beri takdirle müşahede edegeldiğim Sayın Turgut Akpınar'ın daha çok daha ağır bir hatayı meydana koymayı başarmış bulunması, gerçekçi yolundan şaşmayan Derginiz için önemi açık ayrı birer kazanç teşkil etmekle bu açıdan dahi takdire değer hareketler oluşturmaktadır. Sağ olsunlar.

Benim tarih hatası vebalime gelince, bu sadece ve sadece bir dikkatsizlik ve dalgınlık eseridir. Aslında ben Selânik'ten İstanbul'a 1924 yılı Ağustos'unda geldim. Aynı yıl İstanbul Lisesi Orta kısmına yatılı olarak alındım. O tarihte de öğretim Eylül ayında başlardı. Buna göre, Ziya Gökalp merhumun vefat ve defin günlerinde bu lisedeydim. O zamanlar hafta tatili Cuma olduğu cihetle defin merasiminin yapıldığı pazar günü bizim derste olmamız da normaldi. Esasen, şimdi hafızamı zorlayınca olayın cereyan tarih ve şeklini bir kez daha kesinlik ve açıklıkla yaşıyorum. Evet, yaşadığım olay doğrudur ve o şekilde cereyan etmiştir.

Şu hale göre, Sayın Halûk Çağdaş ve Turgut Akpınar başta olmak üzere değerli okuyucular müsterih olsunlar. Hata olayın kendisine ilişkin olmayıp, sadece bir rakamın yanlış kaleme alınmış olmasından doğmuştur. Kaldı ki, müsveddeleri tekrar gözden geçirince tarihin başlangıçta aslına uygun, 1924 şeklinde yazılmış olduğunu, rakam hatasının daktilo etme sırasında işlendiğini anladım. Sanırım beni bu yanlışa sevkeden şey ailenin kesin göç tarihi 1925'in şuur altında daha etkin bir yer etmiş bulunmasıdır.

Ancak ne olursa olsun, hatamı kabullenmek zorunluluğunun idraki içindeyim. Ve bu nedenle, gerek okurlardan, gerekse Derginin değerli sütunlarını bize emanet eden Sayın Yöneticilerden bir kez daha özür diler, en derin saygılarımı sunarım.

REŞAT D.TESAL/İSTANBUL

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu ay, yaşayan en büyük tarihçilerden Christopher Hill'in önemli bir konuşmasının özetini sunmakla başlıyoruz. İngiliz Eğitim Bakanını, "geçmiş suçlara ilişkin yalanlar" diye gerçekçilikle tanımlanan geleneksel patriyotik (hatta şoven) tarih yerine, daha "doğru sözlü" bir yurtsever tarih yaratmaya davet eden bu yazı, umarım, bizim yetkili makamlarımız için de bir ibret dersi olur.

İzmir'den Prof. Bilge Umar'ın bu sayıda yayımladığımız üçüncü yazısıyla, Yunanca yeradlarının etimolojilerine ilişkin değerli deneme dizisi sona erdi. Türkçe "İştikakçı"mız Prof. Şinasi Tekin ise, bu kere, dilimizin oluşmasında Toharların payını vurguluyor. (Daha önce, Türkçenin sayı sistemini Soğutlardan aldığını, yine kendisinden öğrenmiştim. Şimdi de, "ma" olumsuzluk edatımızla "dık" ekimizi Toharlara kaptırıyoruz. Neyse ki, bunların her ikisi de zeval bulmuş ulu) Mektubumu süsleyen minyatürleri de, "iki bin yıllık komşumuz ve ustamız Toharların resmidir" notuyla, Şinasi Tekin gönderdi.

Bu ay, CHF'nin köycülük ideolojisi ve bu görüşün baş sözcüsü, Türk Ocakları hakkında doktora yapan Füsun Üstel'in kaleminden anlatılıyor. Geçen sayımızda Eğriboz araştırmasını tanıttığımız, daha önce de Karamanlıca kaynaklarla ilgili çalışmalarına yer verdiğimiz Dr. Evangelia Balta'nın anadili Türkçe olan Anadolulu Rumları üstüne bir yazısını, Herkül Millas arkadaşımızın çevirisiyle sunuyoruz.

Uludağ Üniversitesi'nden Dr. Osman Çetin, Bursa Şer'iye Sicillerinden yararlanarak İslâmlığa dönüş örnekolaylarını inceliyor ve bu gibi bilgilerden nasıl genel sonuçlar çıkarılabileceği konusunda öneriler yapıyor. İzmir'den Prof. Salih Özbaran ise, 16. yüzyılda Kızıldeniz hâkimiyeti için girişilen mücadeleye dair yeni bir Fransızca kitap vesilesiyle, kendi tarihçilerimizin de dış arşiv kaynaklarından yararlanmaları gereğini vurguluyor.

Prof. Taner Timur'un bir Yahudi ailesinin serencamıyla ilgili yazısı, hem Türkiye'nin geçen yüzyılının sosyoekonomik tarihi hem de Batı sanatı koleksiyonculuğuyla eklemlenmekte. Kevork Pamukciyan dostumuz, Üsküdar'daki Selimiye Camii'nin mimarı konusuna aydınlık getiriyor. Osmanlı tarihinin en büyük mimarı Sinan'ın anılarının en yeni ve yetkin yayınını hazırlayanlardan (metnin çevrimyazısını yapan) Suphi Saatçi ise, bu yapıtın çeşitli yazmalarını ve önceki yayınlarını anlatıyor. Kitabiyat bölümümüzde de, Necdet Sakaoğlu arkadaşımız, bu yayını tanıtıp eleştirmekte. (Bu sayımızın kapağını süsleyen minyatürün anlam ve önemi, o yazıda açıklanıyor.) Öteki kitap yazılarımızdan biri, Trablusgarp Savaşı'na dair yeni yayımlanmış bir doktora tezi üstüne Orhan Koloğlu'nun eleştirisi; öteki de, Hüseyin Kılıç'ın Baha Tevfik tarafından bu yüzyılın başlarında yapılmış Feminizm çevirisinin tanıtım ve değerlendirmesi.

Bu sayımızda, iki de mezartaşlarına ilişkin yazımış var. Irvin Cemil Schick arkadaşımız, bize Napoleon savaşlarına ilişkin çok başarılı bir istatistik grafiği gönderdi. Onu da zevkle yayınlıyoruz. Ayrıca, her zamanki gibi, Türkiye solunun tarihiyle ilgili bir belge, yüzyıl önce bu ayın Osmanlı basınından seçmeler sunuyoruz.

Saygı ve sevgiyle
METE TUNÇAY

Bize -ma- olumsuzluk ekini kakalayan iki bin yıllık komşumuz ve üstâdımız Tokarların resmidir.!

N.B. Geçen (Ocak) sayımızda yeni (13.) cilde başladığımız halde, teknik bir yanlışlık yapılmış ve her sayfa altında çift verilen (ilki o sayının, ikincisi cildin) sayfa numaraları 12. ciltten devam ettirilmiş. Kesme işaretinden sonra yazılan ikinci sayıların görmezlikten gelinmesini önemle rica ederiz.

Yine geçen sayımızda, "Kaiser Wilhelm'in İstanbul Ziyareti"ni anlatan arkadaşımız Feryal İrez'in adı, makalesinin başında hataen İzer diye yazılmış. Onun bize verdiği resimlerden birini de yer darlığından ötürü kullanmamışız, ama 16. sayfada bastığımız resmin altyazısı olarak basmadığımız resmin açıklamasını koymuşuz. Kısacası, bu resim Şale köşkünün ziyafet salonunu değil, en büyük mekânı olan tören salonunu göstermektedir.

İlk 6 cildimizin birçok sayısı tükendi. Bu nedenle, koleksiyonumuzu 6'şar ciltlik dizilere ayırmaya karar verdik. Dergimizi yeni tanıyıp da, geçmiş sayılarını edinmek isteyen okuyuculara, ikinci serinin 6 cildini sunuyoruz. İlle ilk serinin ciltlerini de isteyen olursa, onlara ancak eksik sayıları fotokopiyle tamamlanmış takımlar satabileceğiz. Bu hesapça, yılbaşından beri üçüncü serimizi sürdürmekteyiz.

Müdürü: Mihran, Mahall-i idare ittihaz olunan matbaanın sahibi. Umûr-ı idare ve umur-ı tahririyye ve gazeteye müteallik hususât-ı sâire için müdürü izzetlû Mihran Efendiye müracaat olunur. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Mekâtib-i vâride gazeteye derc olunsun olunmasın iâde edilmez. Mahall-i idaresi: Bâbıâli Caddesinde 7 numerolu (Mihran Matbaası)dır. İstanbul için seneliği Mecidiye yirmi guruş hesabıyla 80, altı aylığı 45, vilayât için posta ücretiyle beraber seneliği 130, altı aylığı 70, demiryol ve vapur ile her nüsha ayrı ayrı gönderilir ise seneliği 170, altı aylığı 90 guruştur. Gazetenin mesleğine muvâfık ve menâfi-i umumiyyeye müteallik olan evrak maa-l-memnûniyye derc olunr. Ancak gönderilecek mekâtibin derc olunup olunmamasından idare mes'ul olmaz. Âdî ilânâtın satırından 2 ve banka ve şirket ve umûr-ı sarrafiyyeye müteallik ilânlardan 5 ve havâdis sırasına derc olunacak mu'tenâ ilânâtdan 10 guruş alınır. Nüshası 10 para Hergün neşrolunur.

SABAH

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

—Şubat 1890—

MELİHA YETKİN

İCMAL

Brezilya Yerine...

☐ Kahvenin menşe-i aslîsi [çıktığı asıl yer] memâlik-i Osmaniyye iken şimdi biz memâlik-i ecnebiyyeye sattığımız kahvenin kıymetçe iki mislini memâlik-i ecnebiyyeden satın aldığımız ithalat ve ihracat istatistiklerinden anlaşılmış olmasıyla Yemen kıtasına münhasır olan kahve garsının [dikiminin] diğer vilâyât-ı Şâhânede dahi tecrübe edilmesini geçen nüshamızda ihtar etmiş idik.

Âhiren aldığımız malûmâta göre Suriye ve Halep vilâyeti celilelerinde der-dest-i inşâ olan nümûne çifliklerin de kahve ile beraber memâlik-i hârrenin [sıcak ülkelerin] ehemm-i mahsulâtından [önemli ürünlerinden] olan baharat yetiştirilmesi Ticaret ve Nafia Nezaret-i celilesince karar-gîr olarak icrâ-i icabına ibtidar buyurulmuştur.

Malûm olduğu üzere kahvenin ecnâs-ı mevcude-i muhtelifesi [mevcut çeşitli cinsleri] içinde Yemen kahvesi gayet nefis olup el-yevm [bugün] memâlik-i sâirede yetiştirilen kahve nefasetçe Yemen kahvesi derecesine îsâl edilmek [vardırılmak] mümkün olamamıştır. Memâlik-i Osmaniyyenin iklim ve arazice Yemen'e mümâsil olan mahallerinde yetiştirilecek kahvenin nefâsetce de Yemen kahvesine karîb [yakın] olması melhûz [muhtemel, olası] olup fakat yetiştirilecek kahve o kadar nefis olmamış olsa dahi gerek memâlik-i Osmaniyyede ve gerek hiç kahve mahsulü yetiştirilmeyen Avrupa memâlikinde sarfı kolay olacağından bu mahsulün gars ve istihsaline vâki olacak ihtimam menâfi-i azîmeyi müeddi olacağı [büyük yararlar sağlayacağı] der-kârdır... (11 Şubat 1890)

DAHİLİYE

Dalan'dan Önce

☐ Kasımpaşa lâğımlarının kapatılmasıyla mezbahaların inşâsı zımnında Şehremânet-i aliyyesi tarafından istikraz edileceğini yazmış olduğumuz yüz otuz bin liranın Bank-ı Osmanî tarafından ikraz edileceğini [borç verileceğini] Monitör Gazetesi yazıyor... (2 Şubat 1890)

Paşa İyileşmiş

☐ Merkez Kumandanı devletlû Arif Paşa hazretleri on onbeş günden beri nâ-mizâç [rahatsız] oldukları cihetle makam-ı memuriyet-i devletlerini teşrif edememekte idiler. Hamdolsun şu günlerde iâde-i sıhhat ve âfiyet etmekte olmalarıyla karîben ifâ-yı vazifeye devam eyleyecekleri me'muldür... (2 Şubat 1890)

Baytar Maaşları

☐ Memâlik-i Şâhânenin bazı taraflarında zuhur eden vebâ-i bakarînin [sığır vebâsının] izalesi çaresine bakılmak üzere vilâyât-i Şâhâneye lüzumu miktar askerî baytarlar i'zâmına [göndermeye] karar verildiği ve memurin-i mumâ-ileyhümün [adı geçen memurların] senevî altı bin liraya bâliğ olan maaşlarının Maliye Nezaret-i celilesi cânibinden tesviye edileceği [ödeneceği] evvelce yazılmış idi.

Dersaadet ve Edirne ve Cebel-i Lübnan müstesna olmak üzere bil'l-cümle vilâyât-ı Şâhânede vebâ-i bakarî mevcut olduğu malûmât-ı âhireden müsteban olmuştur... (2 Şubat 1890)

Yetimlere Maaş

☐ Aksaklı karyesi sâkinelerinden ve erbâb-ı ihtiyaçtan Hatice hatunun, maktûlen vefatı vukû bulan damadı Hüseyin'in terk etmiş olduğu üç nefer yetimine temin-i maîşetleri için sadaka-i ser-şevket-efser-i cenâb-ı Padişâhî olmak üzere Selânik beledî varidâtından şehrî [aylık] otuz kuruş maaş tahsis edilmiştir... (2 Şubat 1890)

Düzenli Ödeme Müjdesi

☐ Sâye-i ünvan-vâye-i hazret-i Padişâhîde umum memurîn ve ketebe ve muvazzafîn-i sâirenin [diğer görevlilerin] mütekarib el-hülûl olan [girmesi, gelip çatması yaklaşan] üç yüz yedi sene-i Rumiyyesinden itibaren muntazaman tesviye-i maaşları [maaşlarının ödenmesi] zımnında Maliye Nâzırı devletlû Agop Paşa hazretlerinin şimdiden teşebbüsat-ı muktezîyyeye ibtidar ettikleri [gereken girişimlerde bulundukları] ve bu bâbta Bank-ı Osmanî ile müzakerât-ı lâzımeye başlanıldığı müstahberât-ı mahsusamızdandır... (4 Şubat 1890)

Işıklarla süslü vapur

☐ Bazı mahalleri bir tarz-ı dil-nişin ve dil-rübâda tebdil ve tezyin olunmakta [hoş ve gönül çekici bir şekilde değiştirilmekte ve süslenmekte] bulunan *Sultaniye* vapur-ı Hümayûnunun köprü üzerlerinin dahi elektrik lâmbalarıyla gayet şaşaalı olarak tenvîriyle [aydınlatılmasıyla] nazar-ı rübâ-i nâzırîn olacak bir tarz-ı dil-firîbe ifrâğı [bakanların gözüne hoş gelecek câzibeli bir şekle sokulması] muktezâ-i irade-i seniyye-i hazret-i Padişahîden olmasıyla beheri ikiyüz mum kuvvetinde olarak müteaddid lâmbaların Tersane-i Âmire Elektrik Fabrikasında müceddeden imâl edildiği ve vapur-ı Hümayûn-ı mezkûrun karîben [yakında] hitam-ı tezyinâtında mezkûr lambaların yerli yerine takılarak iş'âl kılınacağı işitilmiştir... (4 Şubat 1890)

Muzurus Paşanın Cenazesi

☐ Bu kere vefatı vukû bulan Londra sefir-i sâbıkı âyândan Muzurus Paşanın cenazesi ber-vech-i âtî tarif olunacak suret-i ihtirâmiyye ile dünkü gün kaldırılmıştır.

Şöyle ki: Rum Patriği rütbetlû Diyonisis efendi hazretleriyle on oniki metropolit ve birçok rehâbîn hazır olduğu ve Dersaadet'ten ve Beyoğlu'ndan ve Boğaziçi'nden birçok zevât gelerek ictimâ' etmiş bulunduğu halde müteveffanın cenazesi öğleden iki saat sonra Arnavutköyü'ndeki sahilhâneden arabaya alındı. Müteveffa-i müşârünileyhin damatları ve Avrupa'da ve bâ-husus İngiltere'de bulunan ehibbâsı [dostları] ve Arnavutköy ahalîsi nâmına ihdâ olunan [armağan edilen] yüz kadar çiçek demetleri tabutu tezyin etmişti [süslemişti]. Hâmil olduğu Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye nişan-ı zî-şânlarıyla sâir devletler nişanlarını âtufetlû Kotyadi beyefendi ve saadetlû Kostantin Karateodori efendi hazerâtı dest-i ihtiramlarında tutmakta idiler. Bir miktar asâkir-i Şâhâne ile Bâbıâli kavasları [koruma görevlileri], Nezaret-i celile-i Hariciyye hademesi, Jandarma ve polis zabitan ve efrâdı, daire-i belediye çavuşları dahi bir hürmet-i mahsusa olmak üzere hazır idiler.

Cenaze şu suretle bir hey'et-i kesire tarafından muhât [çevrilmiş] olduğu halde âheste âheste Arnavutköyü Kilisesine nakl edilmiş ve kilisede âyîn-i ruhânî icrâsından sonra öğleyi dört buçuk saat geçerek bu resm-i hüzn-âvere hitam verilmiştir.

İşbu cenazede yâverân-ı hazret-i Padişahîden bazı zevât-ı kiram bulunduğu gibi İngiltere sefiri asaletlû Sör Vilyım Vayt (William White) cenabları İngiltere Kraliçesi nâmına olmak üzere hazır bulunmuştur. Fransa Sefiri asaletlû Kont dö Montebelli cenablarıyla Yunan ve Felemenk sefirleri, İngiltere Sefareti Baş Tercümanı, Romanya Sefareti Başkâtibi dahi bulundular... (4 Şubat 1890)

Servi Devirmek

☐ Evvelki gün Edirnekapısı Kabristanında bir servi devrilmiş ve tam yol üzerine tesadüf etmekle yolu kapatmıştır.

Ağacın devrildiği sırada yoldan bir adam geçmekte olup ağaç bu adamın pek yakınına sukut eylediğinden [düştüğünden] şiddet-i sukutun tesiriyle zavallı adamcağız yere düşmüş ise de üstü başı çamurlanmış ve dizkapakları cerîha-dâr olmuş [yaralanmış] olduğu halde yoluna devam edebilmiştir... (7 Şubat 1890)

Büyük Balıklar

☐ Halice dahil olmuş ikiyüz kıye [okka] sıkletinde bir çift istavrit azmanı balık dünkü gün Balat piş-gâhında [önünde] balıkçılar tarafından görülmesiyle takip edilerek mezkûr balıklardan birisi Humbarahâne önünde kendisini karaya attığı o civarda mukim asâkir-i Şâhâne tarafından müşâhede olunmasıyla derhal der-dest edilerek doğruca balıkhâneye getirilmiş ve bi'l-müzâyede yüz elli kuruşa çıktığı ve diğerinin dahi Tersane-i Âmirede sayd eylediği [avlandığı] müstahberdir [haber alınmıştır]... (7 Şubat 1890)

Tiyatro

☐ Beyoğlunda kâin Fransız Tiyatrosunda aktris Matmazel (Benati)nin menfaatine olarak gayet mükemmel bir oyun sahne-i temâşâya vaz' olunacaktır... (7 Şubat 1890)

Rus Hastanesinde Ziyaret

☐ Ermeni Katolik Patriği rütbetlû Azaryan efendi hazretlerinin evvelki gün Rusya Hastahanesine azimetle aktör-i meşhur (Adamyan) efendiyi görerek hatırını istifsâr eylediğini [sorduğunu] Ermeni gazeteleri yazıyorlar... (23 Şubat 1890)

Selânik'in Suyu

☐ Selânik'e su celbi imtiyazını iştirâ' etmiş [satın almış] olan kumpanyanın tanzim eylediği profil ve haritalar Nafia Nezaret-i celîlesince tasdik olunmuştur... (23 Şubat 1890)

Şehir Hatları Tarifeleri

☐ Şirket-i Hayriyye İdare Meclisinin vapurların zaman-ı hareket tertibâtınca evvel ve âhir cânib-i ahalîden der-miyan olunan şikâyât-ı muhikkayı [haklı şikâyetleri] nazar-ı dikkate alarak gelecek Marttan itibaren güzel bir tertib-nâme tanzimine karar verdiği maa'l-memnuniyye rivayet olunmaktadır.

Rivayât-ı vâkıa sahih ise meclis-i mezkûr bu defaki tertibâtı ahalînin hoşnûdîsini mûcib olmak için müzakerat icrâsıyla kararlaştıracak imiş. Hatta biri on birde ve biri on biri kırk beş dakika geçerek Anadolu tarafına hareket eden iki vapurun arası çokça olması cihetiyle on biri kırk beş dakika geçerek hareket eden vapur on ikide kaldırılmak üzere on bir buçukta bir vapur daha ilâve edilecek imiş... (23 Şubat 1890)

Güzelleştirme Derneği'nin Hayrı

☐ Heybeliadası sokaklarının tevsîi [genişletilmesi] ile tezyîni [süslemesi] için teşekkül eden komisyon, şiddet-i şitâdan [kışın şiddetinden] dolayı mutazarrır olan [zarar gören] cezîre-i mezkûre fukarâ-yi ahalisine beş bin kıye kömür tevzî eylemiştir [dağıtmıştır]... (24 Şubat 1890)

HARİCİYE

Sömürgelerde

☐ Afrika'da kâin (Kongo) kıtası için mevcut olan tarife meselesine dair Fransa ve Portekiz devletleriyle Kongo hükümeti arasında cereyan eden müzakerât rehîn-i hitam olmuş ve bu bâbta tanzim olunan mukavelenâmeye geçen Pazartesi günü vaz'-ı imza edilmiştir.

İşbu mukavele ahkâmınca Kongo'ya idhal olunacak eslihai nâriyye [ateşli silâhlar], barut ve mühimmât-ı harbiyye için yüzde on ve eşya-yı sâire için yüzde altı resm tarh edilecektir [konulacaktır].

Şimendifer edevâtının idhali bir müddet için serbest bırakılacağı gibi misyonerlere mahsus eşya resmden muaf tutulacaktır.

(Kongo) Hükûmeti dahi buna mukabil dahil-i memâlikinde vaz' etmiş olduğu tarifelerden bir kısmını tenzil eyleyecektir... (4 Şubat 1890)

Kolomb'tan 400 Yıl Sonra

☐ İspanya reis-i vükelâsı mösyö (Kanovas) Amerika hükûmâtı süferâsından yedi zâtın şerefine olarak âhiren bir ziyafet vermiş ve esnâ-yı ziyafette Amerika'nın dörtyüzüncü senei devriyye-i keşfi münasebetiyle icra olunacak şenliklere dair mükâleme [konuşma, antlaşma] cereyan eylemiştir. Süferâyı müşârünileyüm bu münasebetle icra kılınacak şenlikleri tertib edecek olan komiteye hususi surette iştirak etmelerine dair vukû bulan daveti kabul eylemiştir... (4 Şubat 1890)

Yanlış Karındeşen

☐ Âhiren Londra'nın (Vayt Şapel = White Chapel) mahallesinde vukûa gelen cinayetin ve şimdiye kadar (Karın Deşen Jak) nâm kâtil-i mevhûma isnad edilen cinayât-ı müteaddidenin fâili olduğu zannıyla taht-ı tevkife alınan (Sadler) nâmında bir vapur ateşçisi Londra'nın gemici ve ateşçi cemiyeti kâtibi mösyö (Vildgöz)e hapishaneden irsal ettiği bir mektupta kendisini müdafaa edecek akraba ve taallukâtı olmadığını ve zevcesinin sadakatine itimad edemeyeceği gibi validesinin dahi ziyadesiyle ihtiyar olduğunu ve birader ve hemşiresi olmadığını beyan ederek gemici ve ateşçi cemiyeti tarafından himâye edilmesini ve berâat-i zimmetinin [suçsuz olduğu anlaşılarak temize çıkmasının] istihsali için lâzım gelen muamelâtı cemiyet tarafından gönderilecek bir muhbire i'tâ edebileceğini ityân eylemiş [bildirmiş, söylemiş] ve cinayet-i vâkıayı bir bıçak ile icrâ ettiğine dair olan iddiaya gelince bunun dahi külliyen bî-asl ü esas olduğunu ve kendisinin bundan birkaç ay evvel vâlidesi tarafından verilen bir bıçak ile bir çataldan başka bir şeye malik olmadığını der-miyan etmiştir.

Malûmât-ı âhireye nazaran (Sadler)in müdafaası için iki avukat tayin olunmuştur. Sadlerin mecruh [yaralı] olduğu mübârezede [kavgada] hazır bulunan birçok amele şahs-ı merkumun ifadâtı makrûn-i sıhhat [gerçeğe yakın] olduğuna dâir i'tâ-yı şehâdet etmek üzere İstintak Dairesine gelmişlerdir... (13 Şubat 1890)

MÜTENEVVİA

Telefonlu Lokomotifler
Yolcuların Emniyeti

Yüz yıl Önce de Varmış

☐ Hareket üzere bulunan demiryol katarları ile muvakkıflarda [duraklarda] sabit merkezler veyahut bir hat üzerinde hareket eden diğer katarlar beyninde [arasında] bir vasıta-i muhabere [haberleşme aracının] tesisinin katarların emniyetince hâiz olacağı ehemmiyet pekçok zamandan beri elektrik mühendislerinin nazar-ı dikkatini celb etmiş idi.

Bir hat üzerinde hareket eden katarlar beyninde muhabere tesisi ziyadesiyle mûcib-i menfaat olup kurslardan veyahut bunlara mümâsil sâir işaretlerin cümlesinden ziyade ekseriya gayet müthiş kazaların vukûunu men edecektir.

Fakat meselenin halli kolay olmayıp icra edilen taharriyâta [araştırmalara] rağmen şimdiye kadar bu bâbta hakikaten mucib-i memnuniyet hiçbir şey bulunamamış idi.

Arzu olunan suret-i hall [çözüm şekli] galiba el-yevm keşf olunabilmiştir.

"Amerikan Maşinist" nâm gazetenin ifadesine itimad olunabilir ise elektriğin son tatbikatından birine "telefonlu lokomotif" nâmı verilmiştir... (3 Şubat 1890)

Ahvâl-i Âlem

☐ Müellifi Alber Delpi. Mütercimesi: B.Z.

İşbu ibaret-âmiz ve güzel romanın beher nüshası yediden beş kuruşa bi't-tenzil Bâbıâli Caddesinde Mahmutbey Kütübhanesinde ve sâir kütübhanelerde satılmakta olduğu ashâb-ı mütalaaya bilhassa ilân olunur... (5 Şubat 1890)

113 Yıl Öncesinin Bir Karikatürü:

Hayal, 5.5.1877, Osmanlı-Rus Harbinin Arifesinde: Karagöz eski kafadarını burnundan tanımış.

Turgut Çevikler, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü* (Adam Yay., 1986), s.258.

Bu belge de, 71. (Kasım 1989) sayımızdaki gibi, Sayın Vedat Türkali tarafından Odesa'da gezdiği bir müzeden alınmış bir fotokopi. Keza, Mustafa Suphi döneminden kalma olmalı.

Mete Tunçay

Bütün Dünyanın Proletaryası Birleşiniz!

Sosyalizm İçin Cidal

METE TUNÇAY

TÜRKİYE'nin Fakir ve Mazlum İşçi ve Köylülerine:

1) Ancak sermaye, para tahakkümünün devrilmesi ve yalnız sosyalizm inkılâbının bütün cihana dağılması sana tam ve sağlam bir hürriyet verecektir.

Sen, ancak sermayedarların, zenginlerin, toprak sahiplerinin, paşa ve ağaların nüfuz ve tahakkümünü yıktığın ve bütün kuvvetinle sosyalizm inkılâbını kendi memleketinde müdafaa ve neşrettiğin takdirde beynelmilel inkılâbın ilerlemesine yardım etmiş olursun.

2) Türk, Müslüman yahut ecnebi her ne olursa olsun, büyük veya küçük sermayedarlar ve zenginlerle birlik ve ittifak etme!

3) Beynelmilel cihangirliğe, emperyalizme elinden geldiği kadar karşı dur, memleketin içerisinde hiçbir bölük ecnebi emperyalist askeri kalmasın! İngiliz ve Fransız emperyalistlerine ve onların yardımcısı, yardağı olan Yunan ordusuna bir karış yer verme! Onlara hiçbir köy, hiçbir demiryolu, hiçbir fabrika, hiçbir liman, iskele terk etme! Ecnebi madrabazlarının, senin kanını emen sülüklerin memlekete dolmasına karşı dur!

4) Fransa, İngiltere, Amerika emperyalistlerinin yapacakları sulhten sakın ve bil ki, onların isteyecekleri tazminat ve eski borçlara dair ortaya koyacakları hesaplar senin belini bükecek ve elinde avucunda ne varsa hepsini kaybedecek.

5) İnkılâp düşmanlarıyla uzlaşmaya razı olan iki yüzlü hainlere ve Fransızlar tarafına geçmeyi, yahut onlarla beraber diğer bir güruh emperyalist devletlere karşı 'millî muharebe' açmayı kabul ve müdafaa eden riyakâr dolandırıcılara el verme! Memleketi yeniden emperyalist muharebesine sokmaktan ve ana toprağını yeniden siperler, trenşelerle sardırarak bağrını yırtmaktan hazer et! Kendi galibiyetleri ile İngiltere ve Fransada inkılâbı durdurmaya ve Alman-Macar inkılâbını da semeresiz bırakmaya kast eden Loyd Corclar ve Klemansolara yardım etme!

6) Sermayedarlar, ceneraller, papazlar ve mutaassıp mollalar ile birlikte işçi halka karşı giden ve Rusya işçi, halk cumhuriyetini yıkarak onun yerine zenginler, sermayedarlar cumhuriyetini veya daha doğrusu çarlar devletini kurmak isteyenlerden kaç! Bunlar bütün dünya işçi halkını kesip doğradıktan sonra şimdilik kendilerine meyil gösteren ikiyüzlü sosyalistleri dahi çiğneyip geçecek ve sermayedarların, çiftlik ağalarının tapındıkları müstebit padişahın, kralın, çarın tahtını enseye bindireceklerdir.

7) Emperyalist hükûmetlerin bugün memleketimiz ve hukukumuz üzerine taarruz eden ordularına karşı muharebeye kalk! Fransızların para ile satın alarak üzerimize yolladıkları bütün alçak kuvvetlere silâh çek!

Fakir işçi halk, silâhı eline al! Tüfenk atmasını biliyorsan silâhını temiz tut. Atmasını bilmiyorsan, gizli talim bölüklerine git yazıl!

8) Fakir işçi halk, elindeki tüfengi yalnız üstümüze yürüyen düşmana değil; cihat ve inkılâp meydanından kaçarak halka hiyanet edenlere ve sermayedarların, zenginlerin işine fayda getirenlere de atmaktan çekinme!

9) İnkılâp cihatında arkadaşlarımızın kendi aralarında verdikleri kardeş yeminini [?] tutmalarını teşvik ve onlara bu yolda örnek olmak için kendi emniyetli, imanlı arkadaşlarını zâlimlere karşı duran müdafaa çetelerine götür, inkılâpçıların bugün yapacakları iş gelecekteki Türkiye kızıl ordusunun kuvvetli temelini kuracaktır.

10) Fıkara ve zahmetkâr [bir iki kelime okunamıyor?] tehlike, büyük zenginler, müstebit paşa ve ağaların kasalarında Fransız ve İngilizlerden aldıkları pek çok altınlar vardır. Onlar bu altınlarla sana karşı kuvvet hazırlamaya ve seni ezmeye çalışırlar. Fıkara halkın işine, onun kurduğu ve kuracağı halk hükûmetine karşı duranları kurşuna diz. İşçi ve köylü meclislerine karşı her el kaldırana on kurşunla cevap ver!

11) Fıkara ve mazlum Türk rençberi, sabır ettiğin yetişir! Umum dünya inkılâbının arifesindesin, kendi hakkını alacağın zamanda kalk, kendini göster. Türkiye'nin zulüm ve kahır içinde yaşayan diğen halklarına elini uzat da, işçi ve köylü meclislerini, kendi hâkimiyet ve saltanatını kur. Rusyada işçi kardeşlerin hükûmeti eline aldı; fakat şunu da bil ki, sen daha galip değilsin. Türkiye'de burjuvazyanın, zenginlerin gözleri Fransız, İngiliz kasasından ümidini kesmedi, düşman son derece şeytan ve kuvvetli.

12) Ey Türkiye'nin mazlum işçi ve köylüleri evvel ve ahır şunu hatırından çıkarma: Avrupa ve Türkiye'deki bütün sermayedarlar, zenginler, paşalar, ağalar, papaz ve mutaassıp mollalar, büyük zabitler Türkiye'de hükmettikçe sermaye ve para esirliği ortadan kalkmaz; ve işçi köylü halkı kendi devlet ve hükûmetine nail olamaz.

Haydi eline silâhını al, bütün dünya fakir ve mazlum işçilerinin başladıkları sosyalizm cihadında ileri saflara, yollara yollan.

Türk İşçi ve Köylü Komünist Teşkilâtı.

سوسیالیزم ایچون جدال

تورکیانك فقیر و مظلوم ایشچی و کویلولرینه :

۱) آنجاق سرمایه، پارا تحکمنك دوریلمه‌سی و یالکز سوسیالیزم انقلابی، بوتون جهانه داغیلماسی سکا تام و ماغلام بر حریت ویره‌جکدر .

سن، آنجاق سرمایه‌دارلارك، زنکینلرك، طوپراق صاحبلرینك، پاشا و آغالرك نفوذ و تحکمنی ییقدیغك و بوتون اوتکاه سوسیالیزم انقلابنی کندی مملکتکده میدانه و نشر ایتدیکك تقدیرده بین‌الملل انقلابك ایلریلمه‌سنه یاردیم ایتمش اولورسك .

۲) تورلده مسلمان یاخود اجنبی هر نه اولورسه اولسون، بویوك و یا کوچوك سرمایه‌دارلر و زنکینلرله برلیك و اتفاق یاپمه !

۳) بین‌الملل جهانکیرلکه، ایمپریالیزمه الکدن کلدیکی قادار قارشی طور، مملکتك ایچریسنده هیچ بر بولوك اجنبی ایمپریالیزمك عسکری قالماسین! اینکلیز و فرانسز ایمپریالیستلرینه و اونلارك یاردیمجیسی، یارداغی اولان یونان اوردوسنه بر قاریش یر ویرمه! اونلاره هیچ بر کوی، هیچ بر دمیر یولی، هیچ بر فابریقه، هیچ بر لیمان، ایسکله ترك ایتمه! اجنبی ماداراباز[illegible]لرینك، سنك قانکی ایچن سولوکانك مملکته طولماسنه قارشی طور !

٤) فرانسزلره انکلیزلره آمریقا ایمپریالیستلرینك [illegible] صاحبدان ماقین و بیل که، اونلارك ایسته‌یه‌جکلری تضمینات یالکز یورجلاره دائر اورتایه قویاجقلری حسابلار سنك بلیکنی بوکه‌جك و الندن آووجندن نه وارسه هپسنی غائب ایده‌جکدر .

٥) انقلاب دوشمانلاریله اوزلاشمایه راضی اولان ایکی یوزلی عثمانلیه و فرانسزلر طرفنه کچمه‌یه یاخود اونلارله برابر دیکر بر کروه ایمپریالیست دولتلره قارشی « ملی محاربه » آچمایی قبول و مدافعه ایدن ریاکار دولاندیریجیلاره ال ویرمه! مملکتکی ینکیدن ایمپریالیست محاربه‌سنه صوقماقدان و آنا طوپراغکی ینکیدن سیرلره ترانشه‌لرله صاردیرارق بفریکی بی تماقدان حذر ایت! کندی غالبیتاری ایله اینکلتره و فرانسه‌ده انقلابی طوردیره‌جق سرمایه و آلمان معمار انقلابنیده تمرسیز براقمایه تعهد ایدن لوید جورجلار و قله‌مانسولاره یاردیم ایتمه !

٦) سرمایه‌دارلره، جنرالره، پاپاسلره و متعصب منلالره ایله بیرلیکده ایشچی خلقه قارشی کیدن و روسیه ایشچی خلق جمهوریتنی ییقارق اونك یرینه زنکینلره سرمایه‌دارلار جمهوریتنی و یا دها دوغروسی چارلار دولتنی قورماق ایسته‌ینلردن قاچ ! بونلار بوتون دنیا ایشچی خلقنی کوب دوغراقدان صوکرا شیمدیلیك کندیلرینه میل کوسترن ایکی یوزلی سوسیالیستاری ده‌خی چیکنه‌یوب کچه‌جك و سرمایه‌دارلارك حیدتلك آغالارینك قابیندقلاری مستبد پادشاهك، قیرالك، چارك تختنی اکسه که یرلدیره‌جکلردر .

۷) ایمپریالیست حکومتلرك بوکون مملکتمز و حقوقمز اوزه‌رینه تعرض ایدن اوردولارینه قارشی محاربه، قالق ! فرانسزلرك پارا ایله صاتین آلارق اوزه‌رمزه یوللادقلاری بوتون آلچاق قوتلره سلاح چك !

فقیر ایشچی خلق، سلاحکی الکه آل! فقط آتماسینی بیلیورسك سلاحکی تعمیر طوت. آتماسینی بیلمه‌یورسك کوزلی تعلیم بوراد کلرینه کیت یازیل !

۸) فقیر ایشچی خلق، الیکده کی توفنکی بالکز اوسته‌مزه یورویه‌ن دوشمانه دکل، جهاد و انقلاب میداندن قاچارق مقامه خیانت ایدنلره و سرمایه‌دارلارك، زنکینلرك ایشینه قالده کتیرنلرده آتماقدن چکنمه !

۹) انقلاب جبهه‌سنده آرقداشلر مثلا کندی آرالرنده ویردیکلری قراراتی هیچ طاعلاریتی [illegible] و [illegible] بوله اورتك اولمق ایچین کندی امرلرینه ایطاعتلی آرقداشلرکی ظالملره قارشی دوبان مدافعه جیلرینه کوتوره، انقلابجیلك یه کون باپلستاری ایش کلمجکدی کی تورکیا قزیل اوردوسنك قرنی تملی قوراجقدر .

۱۰) [illegible] زنکینلره مستبد پاشالره [illegible] کره [illegible] فرانسزه و انکلیزلردن آلدقلاری بیك چوق آلتونلر واردر. اونلار [illegible] قارشی [illegible] [illegible] و قورناجقلری [illegible] قارشی [illegible] ایشچی و کویلو مجاهدلرینه قارشی هر آل [illegible] تورشوناله جواب ویر !

۱۱) فقیر و مظلوم تورك [illegible] عموم دنیا [illegible] کندی حقکی آلاجق زمانك قالق، کند [illegible] تورکیانك ظالم و [illegible] ایچنده یشایان دیکر خلقلرینه [illegible] ایشچی و کویلو مجاهدلرنکی کندی حاکمیت و [illegible] قوه روسیاده ایشچی قرداشلرك حکومتی الده آلدی؛ فقط [illegible] غلبه ده کلمك. تورکیاده بورژوازیلك، زنکینلرك کوزلری فرانسز، انکلیز قاماسندن امیدینی کسمه‌دی دشمانلر [illegible] و [illegible].

۱۲) ای تورکیانك مظلوم ایشچی و کویلولری اول و آخر بونی خاطر [illegible] : آوروپا و تورکیاده کی بوتون سرمایه‌دارلار، زنکینلر، پاشالار، آغالار، پاپاس و متعصب منلالر و بویوك ضابطلر تورکیاده حکم [illegible] و پارا اسیرلیکی، اوندن قلماز و ایشچی، کویلو خلقی کندی دولت [illegible] اولماز .

[illegible] سلاحکی آل، بوتون دنیا فقیر و مظلوم ایشچیلرینك انقلابلری سوسیالیزم جهادلده ایلری [illegible] یاشاسین !

[illegible] تورك ایشچی و کویلو قومونیست

تشکیلاتی !

Tarih, Geçmiş Suçlara İlişkin Yalanlar mı Demektir?

CHRISTOPHER HILL

*Oxford'un Balliol Koleji'nin eski yöneticisi, 17. yüzyıl uzmanı, ünlü İngiliz tarihçisi, geçen yıl ortalarında Conway'in anısına verdiği, aşağıda özeti sunulan konferansında, millî eğitimin ve okul kitaplarının aşırı ulusçuluk eğilimini şiddetle eleştiriyor (*The Guardian, *29 Mayıs 1989).*

TARİH iki anlama gelir: birinci olarak, gerçekleşmiş olduğuna inandığımız geçmiş; ikinci olarak ise yazılarımızda yeniden kurmaya çalıştığımız geçmiş. Kuşkuculara göre "tarihçiler, geçmişi anlattıklarını iddia ettikerinde, aslında ya güncel tarih ya da otobiyografi yazıyorlardır." Bu değerlendirme, her tarihçi kuşağının sorduğu yeni soruların, kaçınılmaz olarak, ait oldukları kuşağın merak konularını yansıtması bağlamında, doğrudur.

Bu durum, benim en iyi bildiğim 17. yüzyıl İngiliz tarihinde açıkça görülür. İngiltere geneloy hakkına kavuştuğunda, tarihçiler Leveller[1] demokrasisini yeniden keşfetmeye başladılar; sosyalizm ve komünizme olan ilginin arttığı günler, Gerrard Winstanley'e ve Diggers[2] hareketine ilişkin yeni bir merak yarattı; kadın hareketi, kadınların Endüstri Devriminin bir icadı olmadığı gerçeğine dikkatleri çekti; 1960'ların öğrenci hareketleri, Ranter liberterliği[3] ve şüpheciliğine duyulan ilgiyi yeniden canlandırdı. Hatta, bir eleştirmen, benim 1984'de yayımlanan ve 1660 sonrası Milton[4] ve diğer radikalleri konu alan *The Experiment of Defeat* (Yenilgi Deneyi) adlı kitabımın aslında Margaret Thatcher'a duyduğum tepkinin ifadesi olduğunu yazdı.

Tarihçilerin geçmişle ilgili yeni sorular sorması ve bu soruların da bugünkü toplumda olup bitenlerce belirleniyor olması, doğru ve yerinde bir gelişmedir. Ancak, bu sorulara cevaplar bugünün gerçekleri çerçevesinde değil de, ait oldukları tarihte arandıkça, itiraza yol açacak bir durum göremiyorum. Bir Çinli tarihçi ile yaptığım, pek de verimli olmayan bir tartışmayı hatırlıyorum: Çinli tarihçi, 17. yüzyıl İngiltere'sinde temel hatanın, İngiliz devrimcilerinin açık seçik bir ideolojiye bağlanmış örgütlü ve disiplinli bir partiye sahip olmamalarında yattığını söylüyordu. Açıkça Çin Komünist Parti'si gibi demedi, ama korkarım, onu ima etmişti.

Bir zamanlar, ben henüz gençken, her parlak ve umut vaad eden tarihçi, geçmişe ilişkin yepyeni bir devrim keşfetmeye mecbur gibiydi. Geoffrey Elton dahi "Hükûmet yönetiminde Tudor Devrimi"ni ortaya çıkarmıştı. Bazıları Endüstri Devrimlerini 16. hatta 13. yüzyılda keşfetmekle meşguldüler. Bugün ise durum tam tersi; artık moda olan, devrimlerin ilgası: bugüne değin devrim olarak adlandırılan ne varsa hepsinin nedensiz ve sonuçsuz olduğunu söylemek! Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi bir zaman önce kaybolup gittiler, İngiliz Devrimi ise halen saldırılarla yüzyüze. Sadece Rus Devrimi şimdiye dek bağışık tutuldu, ancak onun da yakın gelecekte gidici olacağına şüphe yok.

Genel olarak geçerli kabul edilen tavırdaki bu değişikliği, her iki dönemin siyasî havasındaki farklılığa bağlı olarak izah etmek mümkün; sarkacın öteki yöne kaymasını tarihî bir gerçek olarak ifade ederken, hepimizin, örneğin, bir Sir Geoffrey Elton'dan[5] 16. yüzyıl İngiltere'si üzerine, bir Earl Russel'ın 17. yüzyıl üzerine yaptığı çalışmalara oranla daha çok şey öğrenmediğimizi de söylemiyorum.

Benim zamanımda tarihe ilişkin yaklaşımlardaki en verimli değişikliğin 'aşağıdan tarih'in ortaya çıkması olduğunu düşünüyorum; sıradan insanların da bir tarihleri olduğunun ve belki de bu sıradan insanların tarihsel sürecin, ister değişme ister devamlılık tarzında belirlenmesinde, bizim düşündüğümüzden daha büyük bir rol oynadıklarının kavranması. Kanımca bu yeni vurgulama, daha bir öz-bilince sahip demokratik toplumun ortaya çıkmasıyla bağlantılı olmalı. Tarih artık, sadece ve sadece krallar ve metresleri, başbakanlar ve savaşlar, parlamento tartışmaları ve yasalarla uğraşmıyor.

Christopher Hill.

17. yüzyılda, nadiren açıkça ifade edilen bir genel varsayıma göre, "devlet sırları", sıradan insanlara açıklanmamalıydı. Bazı tarihçiler bu varsayımı doğru bulabilir; dolayısıyla bu görüşün sınırlandırıcı etkileri konusunda hassas değildirler. Kendi güncel deneyimlerimizden biliyoruz ki, bütün hükûmetler kendi halklarına yalan söylerler; ancak eğer oldukça büyük bir ortaya çıkma ihtimalinin mevcut olduğu günümüzde bakanlar yalan söylüyorsa, böyle bir ihtimalin pek de olmadığı 17. yüzyılda durum nasıldı acaba? Dolayısıyla, iyi niyet açıklamalarına karşı tetikte olmak gerek.

Geçtiğimiz son birkaç onyılda edebiyat tarihçilerinin ve edebiyat eleştirmenlerinin, tam anlamıyla tarihçilere oranla, daha iyi tarih çalışmaları ortaya çıkardıklarını düşünüyorum. Bir yanda tarihçiler, uylaşımsal yöntemler gereğince hiç kimsenin doğrudan doğruya kralı ya da hükûmetini değil, ancak tek tek bakanları eleştirdiği parlamento tartışma metinlerini okumakla uğraşırlarken, edebiyat tarihçileri toplumdaki çelişki ve gerilimlerin giderek artan biçimde farkına varmışlardır. Dolayısıyla, Tillyard'ın, geç 16. ve erken 17. yüzyıllarda bütün İngilizlerin, cansız maddelerden bitki ve hayvanlara, oradan insana, meleklere, ve Tanrı'ya uzanan "varolmanın ulu zinciri"ni kabul ettiği fikrine karşı çıkıyorlar. Bu, aslında, hiyerarşik toplum yapısında çıkarı olanların benimseyeceği bir dünya görüşüydü: Yukarda kral, lordlar ve centilmenler; aşağıda tüccarlar, zanaatkârlar, yeomanlar ve köylüler. Ancak Earl Russel'ın ifadesiyle, bu aşamalar teorisi enflasyon eğrisiyle uyumlu gitmiyordu. Bazı tüccarlar birçok soyludan daha zengin olur, centilmenler, ve hatta soylular, sefalete gömülürken, pek çok yeoman da centilmen saflarına yükseliyordu.

Toplumsal gerçeklik değiştikçe, eski ideoloji sorgulanmaktaydı. Dış dünyaya ilişkin geleneksel standartların çöküntüye uğraması, Protestanların kendi içlerine, kilise kurumları yerine müminlerin vicdanına yönelmelerine yol açtı. İlham perisinin Sir Philip Sidney'e "yüreğinin içine bak ve yaz" demesine neden oldu. Sidney'in yakın arkadaşı Sir Fulke Greville[6] "herbirimiz kendi kalbine baktığında / Tanrı'yı, onun kitaplarının anlattığından çok farklı bulur" derken, geleneksel olarak kabul edilen otoritenin karşısına, kalplerdeki gerçekliği çıkarıyordu.

Bireysel vicdan ya da zekâ herhangi bir alternatif ideolojisi olmadığı zaman bile, doğru olduğu kesinlikle kabullenilmiş önermelere meydan okumaya zorlanmaktadır.

Aynı şekilde bugünkü hükûmet standart bir tarih müfredatı yapılmasını istediği zaman, bütün mesele nasıl bir tarih sorusudur. Esas olarak "sadece yukarıdan tarih"e uzak durmalıyız. Böylesi bir anlayış bir hükûmet elitinin eğitimi için yeterli olabilir; ancak bugün okulların çoğunluğunun yaptığı iş, bu değil artık. Bakanlar, İngiltere'nin, Fransa'nın kine benzer, ulusal bir gelenekten yoksun olmasından yakınıyorlar. Doğrudur. Popüler Fransız milliyetçilik geleneğinin Fransız Devriminde Bastille Günü'nün yığınsal kutlanışında odaklaşmasına benzer biçimde, 4 Temmuz Amerika'da, 7 Kasım Sovyetler Birliği'nde kutlanıyor; bütün bu bayramlar ilgili ülkelerin büyük ulusal devrimlerinin anısını yaşatıyor.

Biz, kendi demokratik devrimimizin anısını bastırdık. Fransa, Amerika ve Sovyetler Birliği ise, bizim demokratik devrim modelimizi uyguladılar. 17. yüzyılda, Kraliçe Elizabeth'in taç giyme günü olan 17 Kasım, popüler bir kutlama günü olarak anılmaktaydı. Ne var ki bu olay zamanla, papa taraftarları ve mutlakiyetçi olduğu varsayılan hükûmetlere karşı gösterilerin yapıldığı bir protesto günü haline dönüştü. Papa-yakmak, diğer bir popüler ulusal bayram olan Guy Fawkes Gününde[7] olduğu gibi, Kraliçe Elizabeth günüyle de özdeş tutulmaya başlandı. Bu anlamda, popüler yurtseverlik Protestanlıktan ayrı düşünülemezdi. İngiltere'nin bağımsızlığı, geç Stuart Krallarının kendi tebaalarından daha çok yakınlık gösterdikleri, Katolik İspanya ve Fransa mutlakiyetçi ülkelerine karşı verilen mücadeleyle bir tutuluyor gibiydi.

Belki bu sebeple, Kraliçe Elizabeth günü de Guy Fawkes günü de yöneticiler tarafından kabul gören ulusal kutlama günleri olmadı; birincisi zamanla unutuldu, diğeri ise günümüzde, gerçek bir politik ciddiyetten uzak kutlanıyor! Yurtseverlik, 18. yüzyılda William Pitt ve radikal Whig'ler[8] Büyük Friedrich'i[9] hâlâ, Papa yanlısı Fransa'ya karşı müttefik bir Protestan kahraman olarak görmeye devam ettikleri sıralarda, bütün radikal anlamını yitirdi. Bir ihtimal, Fransız Devrimi'ne ve Napoleon'a karşı yapılan savaşlar da, bu efsanenin hepten sona ermesine yardımcı olmuştur.

Yurtsever tarih, daha ziyade duygusal anektodlar bütünü olmaya eğilimlidir. Alfred ve pastaları[10] Drake ve topları[11] Nelson'un 'öp beni Hardy'si.[12] Geleneksel türden ciddi yurtsever tarih ise, Cambridge'de eski bir Modern Tarih Regius profesörü olan Sir G.N. Clark tarafından 'suçlara ilişkin yalanlar' diye tanımlanmıştı. Bay Kenneth Baker[13] daha doğru sözlü bir yurtsever tarih yaratabilirse fena olmaz. Ancak eğer geçmişe, sadece ulusca kendi kendini yüceltme, haritayı buna uygun biçimde kan kırmızısına boyama amacıyla dönersek, bu durumda tarih, siyasal parti politikalarının bir oyuncağı olma, her hükûmet değişikliğiyle kendisi de bir değişim geçirme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Biraz kendimize çekidüzen vermek zorundayız.

Öte yandan bilinçli (veya bilinçsiz), genellikle 20. yüzyıl varsayımlarına dayanarak birtakım yeni tarihî "modeller" inşa etmeye uğraşanlara karşı da aynı derecede eleştirel olmak zorundayız.

Modernleşme ve "uçuşa geçme" kavramlarının ve modern kapitalist uygarlığın "doğal" olduğu ve bütün toplumların bu amaca yöneldiği, bazı toplumların hâlâ "endüstri öncesi" dolayısıyla da "geri kalmış" olduğu, "Batı" tarafından, kendi izlediği yolu izlemeleri için teşvik edilmeleri gerektiği etrafında bütün bir ideoloji inşa edilmiştir. Bu yanıltıcı tarih anlayışının sonuçlarını, bugün Üçüncü Dünya ülkelerinin içerisinde bulunduğu vahim koşullarda gözlemleyebiliriz; bu ülkelerin "modernleşmesi" küçük bir yönetici klik ve dış yatırımcılar dışında, bir bütün olarak kendi toplumlarına hiçbir yarar sağlamamıştır. Asya ve Afrika ülkeleri açısından, Batı'nın ekonomik normlarını benimsemek, parlamenter anayasalar benimsemekten hiç de daha "doğal" değildir.

Benim ömrüm içinde, İngiltere'nin artık en zirvedeki ülke olmamasına bağlı olarak, İngiliz tarihi de yeni bir gözden geçirmeye tâbi tutuldu. Britanya'-

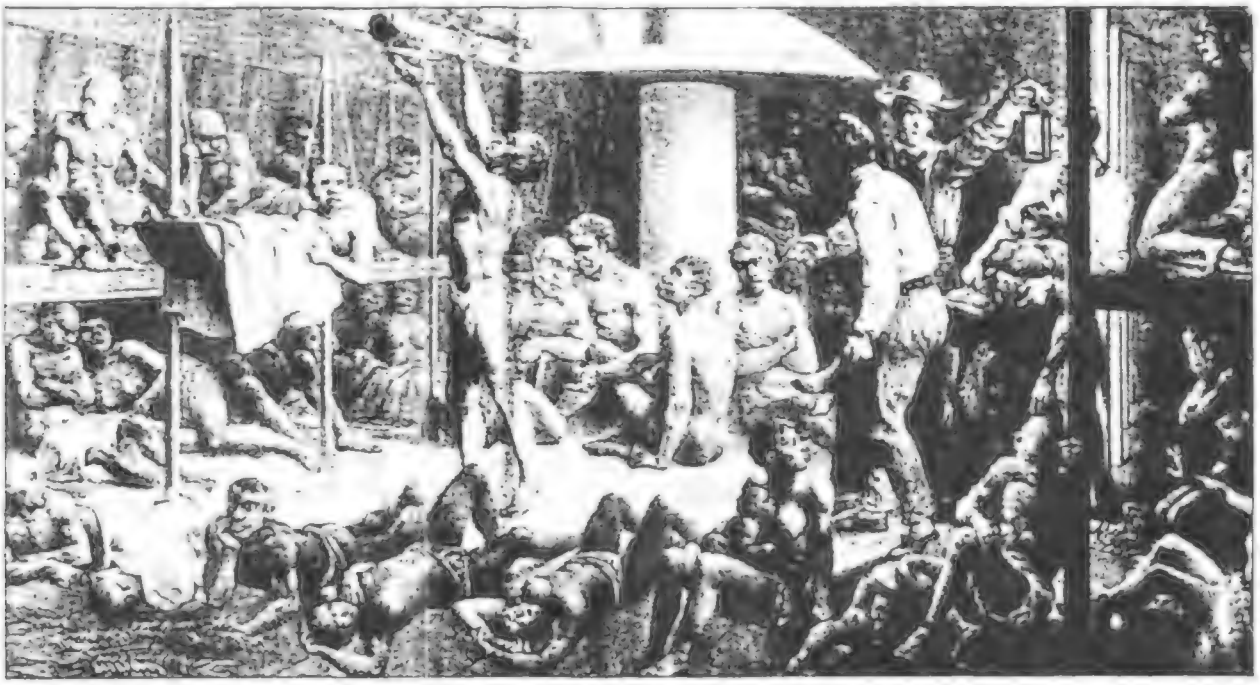

İngiltere'nin 18. yüzyıldaki ekonomik egemenliğinin en önemli öğesi köle ticareti Batı Hint Adaları'na gemilerle sevkedilen zenciler.

lı "özgürlüğü", tabanı bir önceki deneyimden diğerine yavaş yavaş genişleyerek, en mükemmel haline parlamenter hükûmetle eriştiği varsayılan bir kavram olarak düşünülegelmişti; ve böylece tarih de, Sellar ve Yeatman'ın ölümsüz sözleri ile, 1066 ve Bütün Hepsi kesin bir sona varmış oldu. Artık bize düşen, İngiliz anayasasını daha geri uluslara ihraç etmekten ibaretti; bundan böyle de hepimiz barış içinde yaşayacak idik. Heyhat! Ancak, anayasal tarihe, hâlâ Birleşik Amerika'da kullanılan, bir zamanların yaygın ifadesiyle "özgürlüğün tarihi"ne verilen önem devam etti. Almanya ormanlarındaki Anglel ve Saxon'lardan beri, özgürlüğe ve anayasallığa ilişkin, özellikle "İngiliz" bir şeyler vardı: bu fikir, her türlü akılcı olasılığın tersine, günümüzde yeniden canlandırıldı.

Almanya ormanlarında kalan bütün o özgür insanlara ne olduğu benim için hep bir muamma olarak kaldı. Acaba Prusyalı Junkerler[14] mi oldular? Özgür Anglo-Saxon'lar İngiltere'ye kendileri ile birlikte *boor, villein, clown* ve *rascal*[15] diye anılan alt sınıfları da getirdiler. Yukarıdaki kelimelerin bugün kazandığı anlamlar gösteriyor ki, demek bazı özgür Anglo-Saxon'lar, diğerlerine göre daha az özgür idiler. Mr. Baker'a dilimiz üzerinde de tarihî bir inceleme öneririm.

İngiliz tarihinin habis "kıt'a" tarihinden tamamıyla farklı olduğu inancı ciddi bir sorgulama karşısında tutunamaz. Bir açıklama biçimi olarak ulusal karaktere başvurmak aslında hiç bir açıklama getiremediğimiz anlamına gelir; ulusal karakterler tarih içinde değişir.

1920'lerde bir banka menajeri olan amcamla girdiğimiz politik bir tartışmada, görüşlerim onu öylesine şoka uğratmıştı ki, "Ama herhalde, Britanya İmparatorluğu'nun gelmiş geçmiş en büyük iyilik savaşçısı güç olduğunu kabul edecek kadar yurtseversindir?" diyerek karşı çıkmıştı. Ben de delikanlı Whig mantığımla, söylediği şey eğer doğruysa, yurtseverce olsun olmasın kabul edeceğimi umduğumu; ancak doğrunun yurtseverlik tarafından belirlenmediği cevabını vermiştim. Britanya İmparatorluğu'ndan çok daha kötü kurumlar vardı, ancak İmparatorluğun insanlığın hayrı için çalışan bir kurum olmadığı gerçeği ile de artık yüzyüze gelmek zorundayız.

Örneğin köleciliği ele alalım. İlk Britanya İmparatorluğu'nun refahı, çok büyük bir oranda, 18. yüzyılın başından itibaren üzerinde hemen hemen tam bir dünya tekeli kurduğumuz köle ticareti temeline dayanmaktaydı. İktisatçı Charles Davenant'ın sözleriyle, geç 17. yüzyılda Batı Hint Adaları'ndaki bir kölenin emeği, İngiltere'de çalışan bir İngiliz'in emeğinin altı katı değerinde idi. Altı kat: şöyle bir düşünecek olursak oldukça büyük bir oran. ("Değer", tabiî ki, "patronuna ya da sahibine sağladığı değer" anlamında.)

Tevekkeli değil, Batı Hint Adaları'nda köle sahibi olan İncili Yayma Cemiyeti,[16] kendi statülerinin ötesinde fikirlerden etkilenirler korkusu ile, kölelere Hıristiyanlık prensipleri öğretilmesini istememiştir. Diğer yandan, 19. yüzyılda köleliğin ve köle ticaretinin ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynayan kiliselerin ve genel olarak İngiliz liberalizminin hakkını da vermek gerek. Ancak, bu kararın alındığı sıralarda, en az insanî gerekçeler kadar ekonomik sebepler de etkili olmuştu. Üstelik, geçen süre içinde kölecilik kanseri bütün dünyaya yayılmış durumdaydı.

Bütün bunların yegâne sorumlusu biz değildik, ancak temel sorumluluk bize ait olsa gerektir. Köle ticareti 18. yüzyıldaki egemenliğimizin temel taşıydı. İngiltere'yi, ilk Endüstri Devrimini yapan ve dolayısıyla durumunu dünyanın en büyük gücü olarak pekiştiren ülke konumuna getiren sermaye birikimine en önemli katkı, köle ticaretinden ve kölecilikten edinilen kârlardan gelmiştir.

Büyük olasılıkla Milton tarafından, 1665'de hazırlanan bir devlet bildirisi şöyle demekteydi: "Tanrı... dünya üzerindeki... bütün ulusların insanlarını aynı kandan yaratmış olduğuna göre, belirli bir kesim insana yapılan büyük ve olağanüstü kötülüklerin tümü, aslında insan ırkının geri kalanına da uygulanmış demektir". Güzel bir ilke, keşke onu hayata geçirmiş olsaydık! Çocuklarımızı uyuşturucu kaçakçılığının

kötülükleri üzerine eğitirken, İngiltere'nin 19. yüzyıl ortalarında Çin'deki afyon ticareti uğruna giriştiği savaştan sözetmek zorunda değil miyiz?

-- Alman tarihçilerinin Nazizm'i ciddiyetle ele alma gayretlerine benzer biçimde, biz de, geçmişimize ilişkin bu dehşet verici gerçekleri ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutmaya başladık mı? Bugünün İngiltere'sinde kölelerin soyundan gelen çok sayıda insanın varlığı önemli sosyal problemler. Onlar buraya geliyorlar, çünkü Batı Hint Adaları, diğer ekonomik faaliyetlerin zararına gelişen köle emeği-yoğun üretimin doğurduğu sonuçlardan sonra bir türlü belini doğrultamadı. Bunun başlıca sorumlusu, biziz. Müfredatın, İngiliz okullarında eğitim gören çocukları bu konu üzerinde düşünmeye teşvik etmesi gerekmiyor mu?

İngiltere'nin çok daha belirgin bir başka tarihsel sorumluluğu, Kuzey İrlanda'da bugün mevcut olan durumdur. İster patates üretimindeki kıtlığı, ister III. William'ı[17] ya da Oliver Cromwell'i[18] suçlayalım, veya çok daha gerilere gidelim, bugün Kuzey İrlanda'da sürmekte olan savaş İngiltere'nin tarihsel sorumluluğudur. Oliver Cromwell, maliyet etkililiği temelinde, İrlanda'yı bastırma yolunu seçti. Hükûmetine sivil halkın katledilmesinin nedenlerini açıklarken, "diğer devletlerin kurallarına uymak gerekirse" şehirleri teslim olmaya zorlamanın daha pahalıya mal olacağını ifade ediyordu. "Tanrı'nın inayeti ile böylece daha ucuza mal olacaklar" diye umuyordu.

Diğer piliçler de yavaş yavaş kızarmak üzere, ayağımıza geliyorlar. İskoçya, 1707'de, rüşvet ve dolandırıcılıkla İngiltere ile birliğe zorlandı ve iki yüzyıl boyunca, bu birlikten genel anlamda epeyce yararlandı. Ya şimdi? İskoçya kuzey İngiltere'nin düşkün durumunu paylaşıyor. İskoç ulusalcılığı hakkında görüşlerimizi ve alacağımız tavrı tarihsel bağlamda netleştirmemiz gerekiyor.

İngiliz tarihinin karanlık tarafını fazlasıyla öne çıkarmış gibi görünebilirim. Niyetim yapılmış olan haksızlığı düzeltmek: ulusal çapta uygulamaya zorlanan bir eğitim programında bağnaz bir yurtseverlik eğilimi tehlikesi olacaktır, öyle ki, şanlı Armada,[19] Waterloo[20] ve Falkland Adaları zaferleri göklere çıkarılabilir. Konuşmama göğsümüzü kabartacak konulara -edebiyatımıza meselâ- dönerek son verebilir miyim? Bu konu da, enteresan bir biçimde tarihimizle bağlantılı.

17. yüzyıldan önce İngiltere, kültürel bakımdan geri kalmış sularda yaşıyordu. Eğitim görmüş İngilizlerin İtalyanca, İspanyolca ve Fransızca okuyabilmeleri zorunluydu. Belki More'un[21] *Utopia*'sı dışında, hiçbir İngilizce kitap Kıta Avrupa'sında tanınmış değildi. Bacon'un namı ise, İngiltere'de olduğu gibi, Avrupa'da da, 17. yüzyıl İngiliz Devrimi'nden sonra duyuldu. Avrupa çapında ünlenen ilk İngiliz kalemi, John Milton oldu. Bu, şiirlerinden ötürü değil, Avrupalı aydınlara Latince olarak, kralın kafasının kesilmesinin ve İngiliz Cumhuriyeti'nin propagandası amacıyla yazılan *'Defences of the People of England'* (İngiliz Halkının Savunulması) nedeniyle kazanılmış bir şöhret idi. Hayrete düşen bir Hollandalı "bir İngiliz'den bu nitelikte bir ürün hiç beklemiyordum" demişti. İngiltere'ye gelen yabancılar önce Oliver Cromwell'i, sonra da "bilgin Bay Milton"ı görmek istiyorlardı.

1640'tan önce İngiltere bilim anlamında da gerilerdeydi. Ne var ki, 17. yüzyılın ikinci yarısında Dünya biliminin merkezi oldu. 18. yüzyıla gelindiğinde, artık, bütün eğitim görmüş Avrupalılar İngilizce okuyabilmek zorundaydı: Leveller'lerin, Hobbes, Milton, Harrington,[22] Locke'un ve İngiliz bilim adamları Boyle ile Newton'un fikirleri, Avrupa aydınlanmacılığının görüşleri oldu.

Aynı derecede önemli bir nokta da, dünya popüler edebiyatına İngilizlerin yaptığı katkı oldu.

Shakespeare'in "otorite tarafından dili baskı altına alınmış sanat"ından, Milton'un yayın özgürlüğünün klâsik savunmasını yaptığı *Areopagitica*'sına kadar olan şanlı dönemi mümkün kılan, sansüre karşı mücadelelerden de sözetmek gerek. Milton, sansürü yurtsever temellerde "bütün bir ulusu küçük düşürüp onu yerden yere batıran" uygulama diyerek suçluyordu. "Eğer yasaklama yapılacaksa, yasaklanacak, en büyük olasılıkla gerçeğin ta kendisinden başka bir şey olamaz".

Bu yaklaşım, okul çocuklarının "Cebelitarık'ta Ölüm"[23] ve Rushdie'nin "Şeytan Âyetleri" ile ilgili tartışmaları kavramalarına yardım edebilir ve onların, fikir üretme mekanizmaları üzerinde tekel ya da oligopol oluşturmanın tehlikelerini görmelerine yardımcı olur. Öğrenciler, 17. yüzyıl tarihinden, müdahaleci zorba hükûmetlere karşı genel özgürlükleri koruma savaşımında jüri sisteminin ve susma hakkının ne derece önemli olduğunu öğrenmeliler. Öğrencilere, özellikle bir İngiliz kurumu olan gönüllü dernekler -reformlar için, ya da şunun veya bunun kaldırılması için mücadele veren, örneğin kölecili-

ğin yasaklanmasında önemli rol oynayan, ve özellikle siyasal partilerin şimdiki kemikleşme sürecinde önemleri daha da artabilecek gönüllü gruplaşmaları- öğretilmeli.

Size tarihin ne olduğu ya da ne olması gerektiği konusunda büyük genellemeler sunmadım, böylece, herhalde yeterince kuşkucu bir son söz söylemiş oldum. Müsaadenizle Nietzsche'den bir genelleme aktarayım: "tarih... tarihe *karşı çıkan* büyük savaşçıların hatırasını canlı tutar - fiilî olanın kör gücünü." Geçmiş, bizim üzerimizde söz sahibi olmaya nasılsa devam edecek, ama bizde tümüyle kör olmak zorunda değiliz.

[1] *Leveller* hareketi: İngiliz İç Savaşı'nın sonuna doğru, 1646 civarında ortaya çıkan bağımsız bir grup. *Leveller* (düzleyici) hareketi demokratik ilkeler etrafında modern bir parti gibi örgütlendi ve özellikle esnaf ve zanaatkârlar ile küçük çiftçileri kapsayan alt-orta sınıf içinde güç topladı. Tam bir dini toleransı programının merkezine alan *Leveller* hareketi, bu özelliği ile de önemli bir çığır açmıştır.

[2] *Digger* hareketi ve *Gerrard Winstanley*: İngiliz İç Savaşı ve ardından ilan edilen Cumhuriyet döneminde (1640-1660) G.Winstanley'in liderliğinde ortaya çıkan radikal tarikatlardan biri olan *Digger*lar kollektif toprak mülkiyetini savundular, ve adları da, güney Londra'da bir tepede toprağı hep birlikte kazarak başlattıkları komün hareketinden ötürü *kazıcı (digger)* olarak kaldı. Hareketin lideri ve ideologu konumundaki G.Winstanley birçok eser yazdı ve dönemin politikası üzerinde önemli etkilerde bulundu.

[3] *Ranter*lar: Yine 1640-1660 döneminde ortaya çıkan radikal püriten gruplardan belki de en radikali. Özel mülkiyete karşı çıkmaları, serbest aşk taraftarı olmaları ve birçok yerleşik dini inanışı hiçe saymalarıyla tanınıyorlar. *Ranter*larla ve özellikleriyle ilgili bulguları ilk C.Hill ortaya attı, ve buna karşı Cambridge kökenli "revizyonist" tarihçiler böyle bir tarikatın hayal ürünü olduğunu söylediler. Ne var ki, C.Hill bu yıl yayınladığı *John Bunyan* üzerine yapıtında da *Ranter*ların varlığına ve etkinliğine dair yeni bulgular vermektedir.

[4] *Milton*: Parlamento taraftarı ünlü İngiliz şairi. "Kaybolan Cennet" adlı yapıtı, aynı zamanda, 1660'da geri çağrılan kral ve eski düzenin Restorasyonu karşısındaki tepkisini dile getirmektedir.

[5] *Sir Philip Sidney* (1554-1586): Şair, devlet adamı ve asker. Katolik İspanya'ya karşı savaştaki kahramanca ölümü ile nerede ise bir ermiş mertebesine yüceltilmiş, şiirleri ise çok daha sonra gerçek anlamda değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

[6] *Fulke Greville* (1554-1628): Kraliçe I. Elizabeth'in zamanında önemli görevlerde bulunan İngiliz yazar ve devlet adamı. Sir Philip Sidney hakkında yazdığı *Life of Philip Sidney* zamana ve saray hayatına ilişkin keskin gözlemler ihtiva etmesi münasebetiyle önemli bir kaynak kitap olarak kabul edilmekte.

[7] *Guy Fawkes*: Barut ve diğer patlayıcı maddeler

kullanımında uzman bir asker, ve 1605 yılında Parlamentoyu ve Protestan Kral I. James'i havaya uçurmak amacıyla planlanan bir komplonun önde gelen düzenleyicilerinden. Girişim önceden haber alınır ve *Guy Fawkes* başta olmak üzere önde gelen iştirakçiler yakılarak idam edilir. *Guy Fawkes*'un ve diğerlerinin yakıldığı 5 Kasım günü hâlâ yaygın olarak kutlanılıyor.

[8] *Whig*'ler: 17. yüzyıl sonlarına doğru anti-katolik bir söylem çerçevesinde, özellikle Londra-City finans çevrelerinin etkinliğinde oluşan ve giderek İngiltere politikasının iki büyük partisinden biri konumuna yükselen siyasal gruplaşma. Grup, 19. yüzyıl sonlarında, *Tory*'ler ve *Whig*'lerin yerini alan liberal Parti karşısında giderek eriyip söndü. Partinin, 200 yıl boyunca, kişisel özgürlük, klasik liberalizm ve genel olarak ilerleme sözcüğü yapıp yapmadığı hâlâ İngiliz tarihinin en canalıcı tartışma konularını oluşturuyor.

[9] *Büyük (2.) Friedrich* (1712-86): Zamanında Prusya'yı Avrupa'nın en ileri askeri gücü konumuna getiren Prusya kralı. Askerî başarılarının yanısıra, yaptığı hukukî reformlar, ekonomik atılımlar ve eğitim programları ile de "Aydın despot" lâkabını aldı.

[10] Bilge Kral *Büyük Alfred*: 878 yılında Danimarkalılara karşı zafer kazanan Anplo-Saxon Wessex kralı. En büyük başarısı, eski İngiliz edebiyat geleneğinin yeniden canlanması için yaptığı çalışmalar olarak anılır. İçerisinde, sıradan bir köylu kadınla karşılaşan ve kral olduğu bilinmeyen biri olarak çizilen *Alfred ve Pastaları* efsanesi değişik yazarlarca farklı biçimde hikâye edilir. Kral, dalıp pastaları fırından çıkarmamış, yakmış.

[11] *Sir Francis Drake*: 1572'de küçük bir filo ile Peru'ya ulaşan ve İngiliz koloniciliğini başlatan birkaç denizciden biri olarak kabul edilen, bir zamanlar korsanlık ve köle ticareti de yapmış olan *Drake* acımasızlığı ile ve paragöz oluşu ile de nam yapmıştı. Savaşmak için İspanya kıyılarına yaklaşırken, güvertede top oynuyormuş.

[12] Viscount Horatio *Nelson* (1758-1805): uzun denizcilik kariyeri içerisinde, özellikle Fransız donanmasına karşı kazandığı başarılar ile ün yapan büyük İngiliz amirali. Sonunda, 1805'de girdiği ve sonuç itibarıyla bütün bir birleşik İspanyol ve Fransız donanmasının imhası ile sonuçlanan *Trafalgar* muharebesi sırasında öldürüldü. Can verirken, "beni sıkı *(hard)* öpün" demek istemiş, bu söz ağzından *hardy* diye çıkmış. Londra'da Trafalgar meydanındaki sütunu ve heykeli ile anılmaktadır.

[13] *Junker*ler: Prusya'nın toprak sahibi soylu sınıfı. *Junker*ler, askeri mekanizmada ve devlet bürokrasisinde işgal ettikleri önemli yer sebebiyle kuruluşundan itibaren önce Prusya-Brandenburg devletinde, sonra da, 1870'den I. Dünya Savaşı sonuna kadar Almanya'nın temel yönetici sınıfı işlerini sürdürdüler.

[14] *İncili Yayma Cemiyeti*: Özellikle Avrupa dışındaki ülkelerde Hıristiyanlığın propagandası amacıyla 1701'de kurulan ve Britanya'nın sömürgelerine çok sayıda misyoner gönderen cemiyet.

[15] *III. William*: 1689'da İngiltere'yi yeniden katolik bir devlet yapmak isteyen II. James'in alacağı edilmesi konusunda mutabakata varan Whigler ve Tory'ler yazdıkları bir davet mektubuyla II. James'in, Hollanda Prensi ve Avrupa'da Protestanlığın şampiyonu olan III. William'la evli olan kızı Mary'ye tahtı ve ülkeyi teklif ettiler. III. William ve Mary İngiltere'yi sembolik bir işgalle ele geçirdiler, II. James ülkeyi terk etti. Sonradan II. James'in İrlanda'dan bir ordu toplama çalışmaları III. William'ın gaddar İrlanda seferine yolaçtı.

[16] *Oliver Cromwell*: 1640'dan sonraki İngiliz tarihinin en önemli kişisi. İngiliz İç Savaşında kralcıları yenilgiye uğratan ordunun komutanı, sonradan kurulan askeri yönetimin başı, ilan edilen Cumhuriyet'in resmi "Koruyucusu". İngiliz tarihinde Parlamentarizm, radikalizme karşı tavır, militarizm, konularında üzerinde belki de en çok tartışılan kişi; ayrıca unvanlarından biri olan İrlanda kasaplığı da hâlâ gündemde olan başka bir hassas konuyla yakından ilgili.

[17] *Thomas More*: VIII. Henry'nin hükümdarlığı döneminde Lord Chancellor (Hazineden sorumlu Kraliyet görevlisi, ancak Tudor döneminde bu statü başbakanlığa tekabül ediyordu) oldu. 1529'dan 1532'ye üç yıl görevde kaldıktan sonra VIII. Henry'nin boşanmasına ve Papa'ya bayrak açmasına karşı çıktığı için *istifa etti*. 25 yıl süreyle *Utopia* dahil çeşitli eserler yazdı, ancak 1535'de ihanet suçuyla yapılanıp ölüme mahkûm edildi. Protestosunu ölurken de sürdünüp, tutarlılığını aşağıdaki sözlerle ifade etmişti: "Kralın iyi bir hizmetkarıyım, ancak en önce Tanrı'nın hizmetindeyim."

[18] İspanyol *Armada*'sı: 1588 yılında İspanya Kralı II. Philip yönetiminde İngiltere'yi işgal etmek amacıyla yola koyulan İspanya donanmasının bu çabası başarısızlıkla sonuçlanır ve, o günden sonra bu olayın yıldönümü İngiliz tarihinin önemli ulusal günlerinden biri olarak anılır.

[19] *Waterloo* muharebesi (1815): Napoleon Savaşlarını bitiren meydan muharebesi. Waterloo'da İngiliz kuvvetlerine karşı toptan saldırıya geçen Napoleon geri püskürtülür ve bu olay savaşı bitiren en önemli dönüm noktası olarak kabul edilir.

[20] *James Harrington* (1611-77): En önemli kitabı olan *Commonwealth of Oceana*'da siyasi otoritenin tamamıyla toprak sahibi soyluluğa dayandığı ütopik bir toplum resmi çizen İngiliz siyasi yazarı. Harrington'un görüşlerinin Amerikan ve Fransız Devrimlerinde önemli etkileri olduğu tarihçiler arasında kabul gören yaygın bir kanıdır.

[21] K. Baker, Thatcher hükümetinde Milli Eğitimden sorumlu bakandır.

[22] Bugünkü dilde anlamları, sırasıyla, görgüsüz, habis, soytarı ve alçak kimse.

[23] 3 IRA üyesinin geçtiğimiz yıl Cebelitarık'ta İngiliz gizli servislerince öldürülmesinin ardından, bu konuya ilişkin olarak, ITV televizyonunda yayınlanan haber programı.

Çeviren: Bülent Gökay

6. cilt tamamlandı

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi'nin 6. cildi abonelerimizin adreslerine 12 ŞUBAT 1990 tarihinden itibaren taahhütlü posta ile gönderilecektir.

Ciltlerini elden alan abonelerimiz 12 ŞUBAT 1990 tarihinden itibaren Klodfarer Caddesi, İletişim Han, No: 7, Cağaloğlu adreslerine gelerek 6. cildi edinebilirler.

Okurlarımız eksik fasikül ve cilt kapaklarını aşağıdaki satış merkezlerinden temin edebilirler:

İletişim Kitabevi, İSTANBUL, Klodfarer Caddesi, İletişim Han, No: 7, Cağaloğlu
İletişim Kitabevi, ANKARA, Selanık Caddesi, No: 72/A, Kızılay
İletişim Kitabevi, İZMİR, 859. Sok. No: 1/8, Zemin Kat Konak

6. cilt kapağını 60. Fasikülle birlikte bayinizden almayı unutmayın

Anlatılan senin hikâyendir

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, No: 7, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 516 22 60 (3 Hat)

Türkçede -MA- Olumsuzluk Eki ile -DIK+ Eki Nereden Geliyor?

ŞİNASİ TEKİN

AYDINLAR ordusunun içinde gerçekten iştikakçı palasını esaslı savuranlar ve çoğu çamanda da isabetli biçenler varmış! Yani *Tarih ve Toplum*'un Eylül ve Ekim (1989) sayılarındaki K. Emiroğlu ve B. Umar'ın yazılarını kastediyorum. Tap taze bilgiler, duyulmadık nazariyeler ve hepsinden önemlisi, bu işin ciddi olduğunu gösteren yeni görüşlere yer verilmiş bu iki incelemede. Kısacası "İştikakçılık" haysiyet ve şerefini kurtarmışlar, var olsunlar. İştikakçının bugünkü konusu, Türkçede-MA olumsuzluk eki ile DIK+ ekinin nereden geldiği hakkındadır.

Efendim, Türkçemizde bazı eklerin vaktiyle müstakil birer kelime olup sonradan ekleştikleri öteden beri bilinmektedir. Buna ekleşme olayı diyoruz. Bu nasıl olur? Daha doğrusu bunu bugün yazılan ve konuşulan Türkçede gözlemek, yani gözle görüp kulakla işitmek mümkün müdür? Evet mümkündür. İlkin Türkçede vurgudan bahsedelim kısaca. Resmî imlâmızda vurgu gösterilmediği için anadil duygusuna dayanarak bir iki gözlemi birlikte yapalım (daha doğrusu 'kulaklam' dememiz gerekirdi değil mi? Tabiî ki değil!):

1. Belli özel durumlar dışında Türkçede vurgu, sonlarına gelen eklerle genişleyen kelime kökleri ve gövdelerinin, genişleme sırasına paralel olarak sonda bulunur: ev / ev + lér / ev + ler + dé / ev + ler + de + kí / ev + ler + de + ki + ní veya ev + ler + de + ki + leri + ní veya baş / baş + lá- / baş + la + mák / baş + la + míş / baş + la + mış + lár; iş / iş + lé-t- / iş + le-t-tír- / iş + le-t-tir-di / iş + let-t-tir-di + lér. Görüldüğü gibi vurgu, kelime genişledikce, her genişleme merhalesinde bir ileriye geçmektedir. Fakat şu misâllerde durumun hiç de böyle olmadığını görüyoruz:

2. güzél + dim, güzél + miş, güzél + se, gel-ír / gel-ír + dim, gel-ecék / gel-ecék + miş, gel-ír / gel-ir + ken. Ahmét + le, yemék + le (bunu yemék + le şişmanlamazsın). Vurgunun yeri birdenbire değişiverdi. Niye acaba? Buradaki misâlleri başka türlü söylememiz mümkün müdür? Tabiî mümkün: *güzel idim, güzel imiş, güzel ise, gelir idim, gelecek imiş; Ahmet ile, yemek ile.* Demek ki yukarıdaki misâllerde görülen *+dim, +miş, +ken, +le, +se* gibi ekler hakiki ek değil imişler; müstakil birer kelime imişler: *idim, imiş, ise, iken ve ile* gibi... Buradan şöyle bir kâide çıkarmamız mümkün görünüyor: VAKTİYLE MÜSTAKİL BİR KELİME OLUP DA SONRADAN HERHANGİ BİR SES KÂİDESİNE UYARAK EKLEŞEN DİL BİRİMLERİ YANİ YENİ EKLER VURGU KABUL ETMEZLER, VURGUYU BİR ÖNCEKİ HECEYE VERİRLER! Bu sadece nazariyyeye dayalı bir kâide olmayıp maddî delilleriyle, canlı örnekleriyle bugün isbat edebildiğimiz bir kâidedir. Bu örnekler, dilin bugün tahammül ettiği çift kullanımlardır yani *güzel idim* yanında *güzéldim, gelir isem* yanında *gelírsem* gibi. Bu çift kullanımlar "ekleşme olayının" henüz tamamlanmamış olduğu geçiş dönemini aksettirmektedirler. Çift kullanımları bugün artık bulunmayıp da sadece dilin eski devirlerinden kalma metinlerden örnekler vermek sûretiyle varlığını isbat edebildiğimiz "ekleşme olayları" için su misâlleri verebiliriz:

3. gel-ír / gel-ír + im, gel-ir + sin; gelmiş / gel-miş + im, gel-miş + sin; güzél + im, güzél + sin, güzél + dir. Bu misâllerde de bir "ekleşme olayının" varlığını sezinleyebilmek için 'böyük türkolog' olmaya hiç gerek yok; bir parçacık, şöyle kıyısından köşesinden yüz dirhemcik türkiyyât tahsil etmiş olmak bu iş için yeter de artar bile; hele ikinci şahısta görülen *+sin* ekinin *sen* müstakil kelimesinden geldiğini tahmin edebilmek için bu kadarcık tahsile dahi gerek yok! *+dir* ekinin de vaktiyle müstakil kelime olduğunu, "Yûnus durur benüm adum..." mısraını hatırlayanlar hemen göreceklerdir! Şimdi burada da aynı hâdise meydana gelmiştir, yani vaktiyle müstakil birer kelime olan *mn (ben), sn ve durur* kelimeleri ekleşmişlerdir, fakat dil bunların müstakil hâllerine bugün artık tahammül edememektedir, yani yukarıdakiler gibi bunların çift şekilleri mevcut değildir artık dilde! Ama yukarıda koyduğumuz kâidemiz tam olarak geçerlidir, zira vurgumuz bu ekler üzerinde katiyyen bulunmaz, bir evvelki hece üzerindedir. Denemesi bedava, anadilimiz Türkçedir. Hodre meydan, görelim bakalım vurgu nerede! Herhalde Türkçe konuşan hiç bir kimse bugün kalkıp da *gelirsín* demez ('ben seni bilmez miyim, elbette gelirsiin' gibi husûsî bir durum hâriç tabiî!).

4. Bütün bunların dışında, müstakil bir kelimeden ekleşmiş olabileceğini bugünkü Türkçemizin imkânlariyle veya Eski Türkçe dil malzemesiyle isbat edemediğimiz bazı eklerimiz vardır. Bunlardan bazı ses değişiklikleriyle fakat istisnasız olarak bugün bütün Türk dünyasında kullanılan olumsuzluk ekinden bahsedeceğim: -MA-! Bu ek inad eder durur 'vurguyu üzerime almayacağım!' diye! Vurguyu üstlenmeyince vurgu da kalkar kendinden bir önceki hecenin üstüne oturur! Şimdi yukarıda tesbit ettiğimiz kâideyi ters çevirerek şu biçime sokabiliriz değil mi? VURGUYU KABUL ETMEYİP KENDİNDEN BİR ÖNCEKİ HECEYE ATAN VE BELLİ GRAMER FONKSİYONU OLAN VE İŞTİKAKI YAPILABİLEN DİL BİRİMLERİ YANİ EKLER MÜSTAKİL KELİMELERDEN EKLEŞMEK SÛRETİYLE MEYDANA GELMİŞLERDİR! Öyleyse -MA- olumsuzluk eki vaktiyle müstakil bir kelime olmuş olabilir yani sonradan ekleşmiştir. Fakat yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi bu durumu aydınlatacak ne çift kullanımlarımız vardır (*güzél-dim / güzel idim* gibi) ne de *hastá + sın*'daki veya *iyí + dir*'deki gibi eski metinlerle isbat etmemiz mümkündür. Durum böyle olunca iştikakçının işi fena ve zor. Ama biz iştikakçılar hiç bir şeyden yılmayız! Tarihî dil verilerinin kıt olduğu veya hiç bulunmadığı yerlerde nazariyeler kurarız, daha doğrusu hayaller kurarız.

Önce iştikakçıların pîri, üstâdı ve Türk diline ve Türk milletine gönülden bağlı hatta âdeta âşık olan büyük âlim W.BANG'ın (öl. 1934) bu konuda kurduğu 'hayâllerden' bahsedelim: W.Bang, -MA- ekinin müstakil bir kelime olduğunu temelden kabul ediyor, ancak bunun bir edat değil de "*ihmâl etmek" manâsına gelebilecek bir fiilden türemiş olabileceğini söylüyor.[1] Bu fiil ya* *-ma-* veya* *ama-, *uma-*vb. biçimindedir. Ne şekilde olursa olsun böyle bir fiil, yardımcı fiil olarak başka fiillerle birleşmiştir çok eski zamanlarda.

Bu noktada W.Bang'ı bir süre için bırakalım ya da yardımcı fiilin ne olduğuna bakalım. Adı üstünde 'yardım eden bir fiil!' Bu yardım ya bir isme olur meselâ 'telefon etmek', 'yardım etmek' gibi. Dahası var: 'yapmak','kılmak' (namaz kılmak'ta olduğu gibi). Bunlara bileşik veya birleşik fiil de denir. Ne dersek diyelim, mühim olan bunların yani *etmek* fiilinin, *kılmak* fiilinin tek başlarına bir işe yaramadığıdır. Bir de bazı fiiller vardır ki

bunlar bir başka fiille birleşirler. Fakat bu birleşme, *'telefon etmek', 'namaz kılmak'* gibi çıplak kelimelere getirilmek sûretiyle olmaz, ufak bir ameliyye ister. Şöyle: Önce ana fiilin sonuna *-a* veya *-i* getirilir. Ondan sonra yardımcı fiil gelir. Bu yardımcı fiiller genellikle müstakil olarak da kullanılabilen fiillerdir: *'gel-e bilmek', 'al-ı vermek'* gibi. Burada görüldüğü gibi *'bilmek' ve 'vermek'* fiilleri asıl manâlarını burada kaybetmişler, gelmek ve almak fiillerinin manâlarını yakından daha teferruatlı bir şekilde tayin etme vazifesini yüklenmişlerdir: 'gelmek' eyleminin bir güçle, bir iktidarla yapıldığı, 'almak' eyleminin ise 'çabucak ve kolaylıkla' işlendiği dile getirilmek istenmiştir. Bugünkü Türkçemizde bu türden fiillerimizin sayısı oldukça azalmıştır. Halbuki gerilere doğru gidildikce bunların sayısının çoğaldığını görürüz. Yani Eski Türkçede bunlara adım başında rastlanmaktadır. Hatta öyle ki bugün bir çoğunu çeşit çeşit zarflarla dile getirdiğimiz eylemlerin her biri için ayrı ayrı yardımcı fiiller kullanılmıştır: 'bir eylemi hürmetle yapmak' için ayrı bir yardımcı fiil, 'bir işi haşmetle yapmak' için ise bir başka yardımcı fiil kullanılmıştır: *'ayıt-u teginmek'* meselâ 'saygıyla sormak', *'nomla-yu yarlıkamak'* ise 'haşmetle vaaz vermek, dini anlatmak' demek olur Uygurcada yani Eski Türkçede! Şimdi akla şöyle bir şey geliyor 'Vay canına Türkçemiz meğersem eskiden ne kadar zenginmiş, demek ki bugün fakirleşmiş!' Hayır hiç de öyle değil, dil her devirde değişir. Bu değişmenin kendisinden çok, hızı mühimdir; ânî kültür değişmeleri dile aksedince bocalama başlar, nesiller arasında çatışmalar, anlaşmazlıklar ortaya çıkar. Yoksa tedricî ve uzun vadeli kültür değişmeleri, dile yeteri kadar nefes alma ve toparlanıp yeni ifâde şekilleri bulma fırsatı verir, ve dil de sıhhatlı bir şekilde yeniliklere kendini uydurur. Lafı uzatıp konuyu değiştirmeyelim de asıl söylemek istediğimize yani W.Bang'ın dediklerine dönelim.

W.Bang, yukarıda temas ettiğimiz yazısında '*ihmâl etmek' gibi bir manâya gelebilecek bir *'*ma-mak'* veya *'*uma-mak'* gibi hayâlî bir fiilin yukarıda bahsettiğimiz biçimde yardımcı fiil olarak başka fiillerle birleşebileceğini ve bunun da pek alâ bugünkü *'unutmak'* fiiliyle ilgili olabileceğini söylüyor. Şimdi diyeceksiniz ki 'Bu kadarı da fazla ama, *'unutmak'* fiilinde *m* sesi yok ki!' Öyle görünüyor ama 'unutmayalım' ki iştikakçı sadece TC hudutları içinde konuşulan Türkçe ile iktifa edemez, bugünkü hudutlarımızın dışında da Türkçe konuşanlar var, az veya çok farklı Türkçe konuşanların ağzında, şu veya bu şekilde çok eski devirlerin Türkçesinin, yani yazı dillerimizin teşekkülünden çok çok önceki zamanlarda konuşulan Türkçenin bir unsuru, bir kelimesi, bir gramer şekli sıkışıp kalmış olabilir. İşte bunları arayıp bulacağız ve mukayeselerimizi yaparken bunları kullanacağız. W.Bang da öyle yapmış ve Türkiye dışından bizim 'unutmak' fiilimizin şu akrabalarını tesbit etmiş: *umut-, umun-, umdu-, umtu-, umgtu-* ve nihayet çuvaşca *man-* (* *uma-n*?). İşte bu hayâlî **ama-mak* fiili meselâ çok eski bir dönemde fiillerle şöyle birleşmiş olabilir: **al-a* + *ama-* yani aşağı yukarı '*almayı ihmâl etmek' manâsında. Burada iki ünlü (yani *a* + *a* sesli harfleri) yan-yana gelince kaynaşacak ve buradan önce**al-ı* + *ma-* gibi garip bir şekil çıkacak sonra da normalleşip **al-ma-* yani 'almamak' ortaya çıkacak! Çok iyi tahmin ediyorum, bu satırları tebessümler içerisinde okuyorsunuz, belki bu tebessümlerde haklısınız; yalnız müsaade ederseniz bu noktada ufak bir şeyi hatırlatayım: Yukarıdaki ameliyyede mühim olan **uma-* veya **ama-* fiilinin var olup olmadığı değil (*'unut-'* fiiliyle olan ilişkisine rağmen var olmuş olduğu zâten isbat edilemez) de yardımcı fiil olarak ana fiillere getirilmesi ve bu sırada ortaya çıkan ses bilgisi olaylarının gerçeğe uyup uymadığıdır ki bunlar Türk dili tarihinde her zaman olan şeylerdir! Ve bunların yüzlerce misâli vardır. W.Bang'ın bu nazariyesi doğru olabilir, yani nazariyenin hiç bir sakat tarafı yoktur, yani itiraz edilecek bir yanı yoktur. Ancak dediğimiz gibi bütünüyle isbâtı mümkün değildir; açık kapısı vardır. Böyle olunca başka nazariyeler de ortaya atılabilir.

İşte ben de -MA- olumsuzluk ekimiz hakkında bir başka nazariye ortaya atacağım. ALINTI NAZARİYESİ. Eskiler alıntıya 'iktibas' derlermiş, yani bir dilden kelime, şekil ve ifâde biçimi almak. Herhalde dünyada Türkçe kadar başka dillerden kelime ve şekil alan bir dil az bulunur. Bunun doğruluğunu görmek için bugün konuştuğumuz dile bu gözle bakmamız yeter. Şimdi diyeceksiniz ki kelime alınır ama nasıl oluyor da -MA- eki bir idhal malı olabilir? Ama bir az daha dikkat edecek olursak Türkçede bir çok yabancı asıllı ekin bulunduğunu görürüz: *+at* bir çokluk ekidir; ve biz bunu Türkçe kelimelere dahi getiririz: *gidişat,* hatta *gidişatlar* dahi deriz. *+dan* eki de yabancıdır: *çaydanlık* gibi, *şamdan* gibi, *kalemdan* gibi. Kaldı ki bir alıntı olarak görmek istediğim -MA- geldiği dilde ek değil, müstakil bir kelimedir. Aşağıda bunu göreceğiz.

Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önce Türklerin ilişki kurduğu milletler arasında Tohar adlı bir millet de vardır. Toharlar hakkındaki bilgilerimiz çok yenidir. 20. yüzyılın başında Orta Asya'da yapılan kazılarda bulunan Burkan ve Mani dininin kitap parçaları arasında, Hind-Avrupa dil âilesinin Avrupa koluna dâhil bir dil keşfedilmiştir. İşte bu dili konuşan Toharlar, coğrafî konumları dolayısiyle tarihlerinin ilk devirlerinden beri Türklerle temas hâlinde bulunmuşlardır. Milâttan önceki yüzyıllardan beri Toharların bir yazı diline sâhip olduklarını ve Moğolistan ile Kuzey İpek yolu arasında bir yerlerde, daha çok Tiyenşan dağlarının güney eteklerindeki vâha şehirlerinde kültür bakımından çok verimli ve tesirli bir hayat sürdüklerini arkeoloji buluntulariyle isbat edebiliyoruz. Burkan ve Mani dini mensûbu Türklerin, Kuzey İpek yolu üzerindeki şehirlerde etkisi altında kaldıkları milletlerden biri de herhalde bu Toharlardı; çünkü bu dilden Uygur Türkçesine bir çok eser tercüme edilmiştir. Bunlardan bilhassa hacimli oluşu dolayısiyle *Maitrisimit* adlı eser, tiyatro unsurları ihtiva etmesi bakımından da son derece mühimdir.[2] İşte bu Uygurca metinlerde bu dili konuşan milletin adı Tohrı olarak geçmektedir.[3]

Bu dilde, fiillerin belli kiplerini olumsuz yapmak için bir ma edâtı kullanılmaktadır.[4] Hind-Avrupa dillerinde olduğu gibi bu edat, Toharcada da fiillerden önce gelmektedir (burada bir parça Farsça bilenlerimiz, emir kipinin olumsuzunun me- önekiyle yapıldığını hatırlayacaklardır; işte bu Farsça me-, sözünü ettiğimiz Toharca ma olumsuzluk edâtının kalıntısıdır). Şimdi baklayı ağzımızdan çıkarabiliriz: Diyoruz ki işte bu Toharca olumsuzluk edâtı ma Türkçeye girmiş ve ekleşmiştir! Fakat bir noktayı burada hemen belirteyim: Bu alıntı olayı yazı dilinden çok önceki bir döneme âit olmalıdır,[5] çünkü yukarıda adı geçen *Maitrisimit* adlı eser Toharcadan Uygur Türkçesine tercüme edildiği zaman artık -MA olumsuzluk eki çoktan Türkçenin malı olmuştur. Öyleyse Toharcadan Türkçeye yapılan alıntıları iki bölümde inceleyeceğiz: 1. Türk yazı dili kurulduktan sonra Türkçeye giren Toharca kelimeler, kalıp ifâdeler,[6] 2. Yazı diline tekaddüm eden, şifahî dönemin alıntıları. İşte bizi burada ilgilendiren bu şifahî dönemdeki Toharcanın en eski Türkçeye olan etkisidir. Bu dönem ne kadar eskidir, bilmiyoruz ama herhalde milâttan çok önceki yüzyıllara kadar götürülebilir. Bu

dönemin alıntılarından ilk defa kısa kısa bahseden Türkolog James Russel Hamilton olmuştur.[7] Her ne kadar J.Hamilton, bu konuda kesin bir şey söylemiyorsa da adı geçen eserinde şu unsurların Toharcadan gelebileceğine işâret etmektedir: *kaltı* 'eğer', *ök* (pekiştirme edâtı), *+ti* (edatlara gelen pekiştirme eki), *+nç, +nti* (sıra sayı sıfatı yapan ek), *+er* (üleştirme sayı sıfatı yapan ek). Hamilton'un bu küçük listesini daha da çoğaltmamız mümkündür.[8]

Bu Toharcadaki *ma* olumsuzluk edâtı herhalde ilkin Türkçenin son çekim edatları kâidesine uyarak fiillerden sonra kullanılmıştır. Meselâ **kel-* (zaman/şahıs ekleri) *ma* veya **kel- + ma* (zaman/şahıs ekleri) biçiminde. DEĞİL kelimesinin geçmişte ve bugünkü kullanımını, bunun böyle olabileceğine misâl olarak gösterebiliriz. Bilindiği gibi DEĞİL kelimesi, isim cümlelerini olumsuz yapmak için kullanılan bir kelimeciktir, yani bir çeşit olumsuzluk edâtıdır; ancak yukarıda gördüğümüz Toharcanın olumsuzluk edâtı *ma,* fiillerin başına geldiği halde, bu kelimecik, 'bu kedi + dir', 'bu güzel + dir' cümlelerini 'bu kedi *değil*(dir)', 'bu güzel *değil*(dir)' biçiminde olumsuz kılar. Sonuna geldiği isim veya sıfat (kedi ve güzel) yerine şu fiil şekillerini dahi kullanabiliriz: *yapar değil, yapıyor değil, yapacak değil, yapmış değil.* Amma hiç bir zaman ** yaptı değil.* Sözü uzatmayalım, bu *ma* kelimesinin, Türkçede çekim edâtı gibi fiillerden sonra gelip gelmediğini bilmiyoruz. Fakat Toharcada ma kelimesi isim ve sıfatların sonuna değil de fiillerin başına getirilmiştir. Ancak Türk dili tarihinin bir devresinde -gene kesinlikle yazı dili teşekkül etmeden önce, bu *ma* müstakil kelimeceği, ilkin bir çeşit olumsuzluk edâtı olarak fiillerin sonuna getirilmiş daha sonra da EKLEŞEREK FİİL KÖKLERİNE GETİRİLMEK SÛRETİYLE OLUMSUZ FİİLLER TEŞKİL EDİLMİŞTİR. Unutmayalım ki bir kelimenin ekleşebilmesi için bunun bir süre ilişki kurduğu kelimenin sonunda kullanılmış olması gerekmektedir. Şimdi *ma* kelimesi ekleşip olumsuzluk vazifesini yüklendikten sonra Türkçede bundan genişletilen diğer bir ekin hikâyesini anlatalım.

Fakat önce tekrar Toharcaya dönelim. Bu dilde *ma* edâtına bazı küçük edatların eklendiğini görüyoruz: *ma säm* 'hiç kimse', *ma ok* 'henüz yok', *ma te* 'yoksa ...-medikce', *ma pe* 'hâlâ değil' *ma penu* 'hiç' vb. vb..[9] DİKKAT: bu *ma te* 'yoksa ...-medikce' terkibine ve *ok* pekiştirme edâtına hemen biraz sonra tekrar döneceğiz!

İşte şimdi *-ma-* olumsuzunun sebep olduğu ekin hikâyesine gelelim. Ama önce her zamanki gibi bir hayâl kuracağız: Bugün Türkçemizde değişik şekillerle kullandığımız *-DIK + -DIĞ +* biçiminde bir ekimiz vardır. İşâretlerinden anlaşıldığına göre fiilden isim yapar. Eski Türkçede bu ekin ünlüsü yani sesli harfi dâima yuvarlak olup -DUK + şeklindedir. Hayâlimiz şudur: -DUK + eki de, Toharcada kullanılan ve yukarıda gördüğümüz *ma te ok* edatlarının birleşerek ekleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır! Bunun nasıl olduğunu anlayabilmek için önce Eski Türkçedeki şu dört cümleyi inceleyelim:

1. Kang yorıp El-teriş Kaganka *adrılmaduk, yangılmaduk* Tengri Bilge Kaganta adrılmalım, azmalım tiyin ança ötletim "*Nasıl* baba(mız) hareket edip El-Teriş Kağan'dan *ayrılmamış ve ona ihânet etmemiş ise* biz de Tanrı Bilge Kağan'dan ayrılmayalım, inhiraf etmeyelim diye böyle tavsiye ettim".[10]

2. Oyma er oglanın kişisin tutug urupan usıç oygalı barmış oglın kişisin *utuzmaduk* yana tokuzon boş koy utmış "Bir kumarbaz, çocuklarını ve karısını ortaya koyup kumar oynamış. Çocuklarını ve karısını *kaybetmediği gibi* üstüne bir de doksan tâne sâhipsiz koyun kazanmış".[11]

3. Kamış ara kalmış. Tengri *unamaduk* abınçu katun bolzun "Kamışlıkta kalmış. Tanrı tasvip etmediği halde câriye, kıraliçe olmuş".[12]

4. Bodisatav Tigin ... kentü toyıngaru kirep kimke neng söz birmetin amru bosanu sakınu olurmış... kangı han ögi katun eşidip ekün kelip oglınga neçe ayıtsar neng kiginç *birmedük* ... Ol ödün Şantudan Han ... atlıglarınga katıgkıyan ayıtmış "Bodhisattva-şehzâde... kendi şehrine girip kimseyle hiç konuşmadan öylece oertlenip, tasalanıp kalmış. Hükümdar babası, kıraliçe anası bunu duyunca her ikisi de gelmişler. Oğullarına ne söyledilerse, o (bunlara) hiç cevap *vermeyince;* o zaman hükümdar Şantudan... asîlzâdelerine kesin olarak demiş ki..."[13]

Türkçenin en eski belgelerinde bulabildiğim bu dört misâlin hep olumsuz *-maduk* şeklini ihtivâ etmesi, herhangi bir hal ve iyelik eki ile herhangi bir edat refâkatinde bulunmayışı[14] bir tesâdüf eseri olmasa gerek. Ayrıca, bütün bu -MADUK'lu misâllerin hep tarz ve zaman bildiren yardımcı cümle teşkil etmiş olması da dikkatimizi çekiyor. (Ana cümlelerin manâlarını şu veya bu şekilde tamamlayan ve belirleyen cümlelere veya cümleciklere yardımcı cümle diyoruz.)

Şimdi burada durup bir az nefes alalım ve bugünkü Türkçemizdeki gel-ip, gid-ip, otur-up, kalk-ıp, başla-yıp, okuyup gibi şekillere bakalım. Bunların olumsuz şekilleri de tabiî olarak gel-meyip, git-me-yip vb. biçiminde olacak, değil mi? Evet! Fakat acaba Uygur Türkçesinde bu nasıl ifâde ediliyordu? Aynı şekilde mi? Hayır! Şöyle söylüyordu ecdâdımız: *kel-ip* (kelime başında hep k- vardı o zamanlar), *kit-ip* vb. Ama olumsuzda iş değişiyordu: **kel-me-yip* denmiyordu da hep *kel-me-ti, kit-me-ti* deniyordu. Tabiî buradaki *-ti* ekinin geçmiş zaman ekiyle hiç bir ilgisi yok! Şaka değil, hakikaten ilgisi yok. Hele bir yol A.v. Gabain'in "Eski Türkçenin Grameri" adlı meşhur kitabına bakalım: Mehmet Akalın tercümesi, Zarf Fiiller, s.87 (Laf aranızda bu tercüme, kitabın aslından daha güzel, daha kullanışlıdır!). Bunun sonuna bazan bir de *+n* getiriliyordu; yani hem *kel-me-ti* deniyordu hem de *kel-me-ti + n.* (Bu sonuncusu, bugünkü *-madan* ekimizin büyük dedesidir: 'Ali gel-meden Veli gitti' cümlesinde olduğu gibi). Buradan şu kâideyi çıkaracağız: Eski Türkçe için *-p*'nin olumsuzu* *-ma-yıp* değil, *-ma-ti*'dir. Buna dilciler 'morfem opozisyonu' diyorlar ve şöyle ifâde ediyorlar: -P | -MA-Tİ.

Misalleri az olmakla birlikte Eski Türkçede şöyle bir iki özel kullanış var: *ne anı kör-üp ök... kamıldılar* "onu görür görmez... kendilerini yere attılar"; *abişiklıg alkış al-ıp ok* "tahta geçer geçmez".[15] Zarf cümlesi yapmak için Eski Türkçe, *-p* ile *ok* pekiştirme edâtını birleştirmiş. Bir 'morfem opozisyonu' teşkil edebilmek için dilin aynı şeyi *-P* ekinin olumsuzu olan *-ma-ti*'de yapması gerekirdi:* *-ma-ti ok,* ama görüldüğü gibi* *-ma-ti ok* metinlerimizde bulunmuyor; belki günün birinde ortaya çıkacak. Şimdi *ok* pekiştirme edâtı ile, ikinci kanadı eski metinlerde henüz görülmemiş olan bir 'morfem opozisyonu'nu teşkil edelim: -P OK | * MA-Tİ OK

İmdi yukarıdaki Eski Türkçe cümlelere yeniden bakalım: *adrılmaduk yangılmaduk* 'nasıl ...ayrılmamış ve ona ihânet etmemiş ise...'; *utuzmaduk* 'kaybetmediği gibi'; *ummaduk* 'tasvip etmediği halde'; *kiginç birmedük* 'cevap vermeyince'. Bugünkü karşılıkları açıkça gösteriyor ki bu misallerdeki -MADUK, bizim bugün kullandığımız me-dik ekinden çok farklı bir biçimde kullanılmıştır, yani hep tarz ve zaman ifâde eden olumsuz yardımcı cümlecikler teşkil etmiştir. Bu kullanış bugünkü Türk dünyasında hiç görülmediği gibi, Eski Türkçede de yukarıda saydığımız bir iki misâle inhisar etmektedir. Her halde

Eski Türk yazı dili teşekkül etmeden çok önce bu* *-MA-Tİ OK* birleşmiş ve sonundaki *ok* pekiştirme edâtı ekleşerek *-MADUK* şekline girmiştir.[16] Daha Eski Türkçe devresinde dil, -MA-'yı olumsuz eki olarak tamâmiyle benimseyince -MADUK'dan -DUK'u ayırmış ve olumlu fiil köklerine de getirip bildiğimiz -duk + ekini ortaya çıkarmıştır. Özne belirleyicisi olarak iyelik ekleriyle *(oku-duğ + um kitap)*, muhtelif hal ekleriyle (*oku-duğ + um + u* gördüler, *oku-duğ + um + dan* bir şey anlamadım) ve nihâyet yardımcı cümle cinsini belirlemek için muhtelif edatlarla (Ali *gel-dik + den sonra* Veli gitti) kullanılarak yaygınlaşmıştır.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak şu neticeleri çıkarırız:

1. Türkçede -MA- olumsuzluk eki vurguyu kabul etmediğine ve bir önceki heceye attığına göre[17] müstakil bir kelimeden türemiştir.

2. Bu müstakil kelime, Hind-Avrupa dil âilesinin bir uzak üyesi ve Orta Asyada yüzyıllar boyu eski Türklerle birlikte yaşamış olan Toharların dilindeki *ma* olumsuzluk edâtıdır. İşte bu Toharca *ma* olumsuzluk edâtından ekleşerek Türkçeye girmiştir.

3. -P zarf fiilinin olumsuzu -MATİ'dir (bazen *-mati + n*). Bu *+ti* de Toharca *ma te* 'yoksa', '...-medikçe' edat gurubundaki *te* ile aynıdır.[18]

4. Eski Türkçede şöyle bir morfem opozisyonunun mevcut olduğunu düşünebiliriz: -P OK i *- MATİ OK. Bu opozisyonun ikinci üyesi bu hâliyle eski metinlerde henüz ortaya çıkmamıştır, ancak -p ok şeklinin olumsuz kullanışiyle aynı olup, *-MATİ OK'dan ekleşerek -MADUK şekline girmiştir.[19] Şimdi Eski Türkçede mevcut olan 'morfem opozisyonunu' şöyle düşünmemiz gerekiyor: -P OK i -MADUK.

5. -MADUK bu yolla yaratıldıkdan sonra, Türkçe, tarihinin çok eski bir döneminde bu yeni eki *-ma-duk* şeklinde yanlış bölerek -DUK + diye yeni bir ek ortaya çıkarmış ve bunu da tabiî olarak olumlu fiillere getirip bildiğimiz bütün kullanımlariyle yaygınlaştırmıştır.[20]

Tül tüşemişlerün[21] işi burda bitti nihâyet,

Bak efendüm şuncuğaz mikdârıdur ol hikâyet.

Yani sözümüz tükendi şuracukda tamâmet,

Arkadan artuk kalanların yarın sen tamam et.

[1] W. Bang, "Das negative Verbum der Türksprachen", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* XVII (Berlin 1923, s.114-131); bilhassa s.116.

[2] A.v. Gabain, *Maitrisimit*, Faksimile I,II (Wiesbaden 1957, Berlin 1961). Bu eser tarafımdan neşredilmiştir.

[3] E. Sieg, W. "Siegling, Tocharisch, die Sprache der Indo-Skythen", *Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* (= SBAW, Berlin 1908) s.915-934; F.W.K., Müller, E. Sieg, "Maitrisimit und 'Tocharisch' " (*SBAW*, Berlin 1916, 16), s.395-417; W. Krause, Tocharisch, *Handbuch der Orientalistik*, Band 4, Abschnitt 3 (Leiden 1955); W.Winter, "Tocharians and Turks", *Apects of Altaic Civilization*, ed. by D. Sinor, Uralic and Altaic Series, Vol. 23, Indiana University Publications (Indiana 1963) s.239-251. Dil malzemesi olarak Toharca için şunlara bakılabilir: Wolfgang Krause, Werner Thomas, *Tocharisches Elementarbuch* I,II (Heidelberg 1960, 1964); Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae, Studies*, Text and Translations issued by the Czechoslovak Oriental Institute, Praha, Vol. XV (Praha 1955) 466 s.

[4] Werner Thomas, "Zum Gebrauch des Prohibitiven mar bzw. ma im Tocharischen", *Central Asiatic Journal*, volume III, 4 (1958), s.289-308.

[5] Burada bir soru akla gelebilir: Neden Uygur Türkleri Toharcadan tercümeler yaparken Toharların kullandığı Hind asıllı Brahmi alfabesini kullanmamışlar da Uygur alfabesini kullanmışlardır? Bu soruya kesin bir cevap bulmak mümkün değil; ancak şunu söyleyebiliriz: Türkler tarihlerinin bir döneminde Toharlardan başka bir milletin etkisiyle - ki burada Soğdların etkisiyle, alfabelerini geliştirmişler, daha sonra, Soğdlardan başka milletlerin etkisi altında, meselâ Toharların etkisi altında kalmış olan diğer Türk boyları arasında da Uygur alfabesini yaymış olabilirler. Yani şifahî dönemdeki Tohar etkisi, Türklerin, yazı dillerini teşkil ettikleri sırada rol oynamamış, Soğut etkisi gâlip geldiği için Soğut yazısına dayalı Uygur alfabesi kurulmuş ve yaygınlaşmıştır. Bunun bir paralelini 19. yüzyılda Avrupa dillerinden yaptığımız tercümelerde görüyoruz: Molière tercüme edildiği zaman Fransız alfabesini kullanmadık, Osmanlı alfabesini kullandık. Tıpkı bunun gibi, *Maitrisimit* Toharcadan tercüme edildiği zaman Toharların alfabesi yerine Uygur alfabesi kullanılmıştır. Ancak burada bir farkı daha belirtmemiz gerekir: Fransız kültürünün, yazı dili döneminden önce Türkçeye bir etkisi söz konusu değildir. Halbuki Toharcanın Türkçeye şifahî dönemdeki etkisi çok olmuştur. Bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz.

[6] Bu alıntılar hep dinî teknik terimlerdir. Meselâ, hemen bütün Sankskrit asıllı kelimeler Toharcada kılık kıyâfet değiştirdikten sonra Uygur Türkçesine geçmiştir: 'râhip hücresi' mânâsına gelen *lin* kelimesi önce Sanskrit dilinden *(lena)* Toharcaya geçmiş, oradan da bu *lin* biçimiyle Uygurcaya aktarılmıştır.

[7] J.R. Hamilton, *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouigoure*, Text établi, traduit et commente, Paris 1971 (Bu örnek neşir, Türk okuyucusunun yakından tanıdığı H.N. Okun'un *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası* adlı eseridir (İstanbul 1940, TDK).

[8] İleride başka münâsebetle üzerinde teferruatlı olarak duracağımız diğer Toharca alıntıları kısaca sıralayalım: *kişi* 'kişi, insan', *ne* 'ne', *ap yme ... ap yme* (Uygurcada 'gerek...gerekse...' manâsında) *anın* (Uygurcada 'bu yüzden, bundan dolayı' manâsında; bu kelimenin aslı Türkçe fakat Toharcadaki mukâbili örnek alınarak teşkil edilmiştir), *+lig* (Bugünkü Türkçemizde aldığı şekil *+li*) ekinin kendisi Toharcadan değil, bunun isim tamlaması yapma husûsiyeti Toharcadan alınmıştır: Orada *-şi* eki isimlerden sıfat yaptığı gibi, bir de isim tamlaması yapar: *märkampal-şi wärkant* 'din (= *märkampal*) tekerleği'. İşte bu Toharca isim tamlaması ayniyle şu Uygurca tamlamaya uymaktadır: *nom + lug tilgen* 'din tekerleği' vb. vb.

[9] Bk. Pavel Poucha, adı geçen Toharga lûgat, s.217-219.

[10] Talât Tekin, *A Grammar of Orkhom Turkic*, Uralic and Altaic Series 69 (Indiana 1968), Ongin R3, s.256, İngilizcesi S.292'de *-duk*, ana cümlenin yüklemi olarak alınmış ve bir de nedense eksik tercüme edilmiştir.

[11] H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları* II, İstanbul 1939, s.80.

[12] H.N.Orkun, a.e., s.82-83.

[13] W.Bang, *Manichaeische Erzaehler*, Le Museon XLIV, Louvain 1931, s.8; str. 19-32.

[14] Bütün bunlarla söylenmek istenen şudur: Meselâ bugünkü 'gel-(me)-dik + de', 'gel-(me)-diğ + i zaman' gibi kullanışların hiç biri bu eski -MADUK'lu misallerde görülmez!

[15] Bu ve benzeri misaller için bk. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1965* (Ankara 1966), s.45.

[16] *ok* pekiştirme adâtının ekleşmesine Türk Dili tarihinin her devresinde rastlıyoruz. Eski Anadolu Türkçesindeki *oluk, şoluk*; bugünkü *ancak, âilecek* gibi kelimeler bunun en açık delilleridir.

[17] Dikkatli bir okuyucu burada haklı olarak hemen itiraz edecektir: Öyle ama, -MAZ + şeklinde vurguyu pek alâ kabul ediyor! İlk bakışta bu itiraz doğru görünüyor; fakat -MAZ + 'dan sonra gelebilen şahıs eklerine bir göz atılacak olursa, bunların *-ir* geniş-zaman ekindekiler gibi müstakil kelimelerden ekleşerek meydana geldiği görülür. Kâidemiz neydi? Ekleşme yoluyla müstakil kelimelerden türeyen ekler vurguyu sola atacaklardı, değil mi? Buna göre: gelmez + sin kelimesinde vurgu elbette gidip *-mez*'in üstüne oturacak, daha da geriye gidemez ya! Bir başka itiraz da şu olabilir: Türkçede bir de -MA + fiilden isim yapma eki var; belki de dil, bu eki, kendisine çok benzeyen olumsuz ekinden ayırt etmek için böyle değişik vurgu numaraları çeviriyor! Doğru mu? Bilmem, ama aynı dil niye aynı vurgu numarasını *-iş* ile *-iş +* eklerini ayırmak için yapmıyor, ha?

[18] Eski Türkçede bir de fiillerden zarf yapan *-ti* diye bir ek vardır: *tüke-ti* 'tamâmiyle' (*tüke-* 'bitmek', bugünkü tükenmek, tüketmek bunun akrabaları olur); *okşa-tı* 'benzer' (*okşamak* da bunun uzaktan akrabasıdır.) Cin fikirli genç türkologlarımız bunu tabiî kemâli ciddiyetle *-t* ettirgen fiilinden *-i* zarf fiili yapılmıştır diye izah edecekler. Haklı görünüyorlar ama düşünmüyorlar mı ki bu *-ti* zarf-fiili nedense hep açık heceli yani sonu sesli harfle biten köklerine gelir! Sonra biz biliyoruz ki Eski Türkçe, zarf-fiillerini hemen hep *-a* ve *-u* ile teşkil eder, yani niye *-t-i*, zarf-fiili hep *-i* şeklinde ısrar eder durur? Hem sonra bugün *imdi / şimdi* şekillerinde kullandığımız Eski Türkçede, bilhassa Eski Türk kitâbelerinde *edgüti* (*edgü* + 'iyi' *ti*) zarfı cirit atar durur ve 'iyice' manâsına gelir. O zaman *+ti* yolunu şaşırıp fiillere de mi yapışmış diyeceğiz, yani *tüke-ti, okşa-tı* ve *uza-tı* 'sonra, uzun bir süre' şekillerinde olduğu gibi? Fukaranın fiillerde rahat edemediğini şuradan anlıyoruz ki dediğimiz gibi hep sonu sesli harfle biten fiil köklerine yapışmış. Öyle de olsa böyle de olsa *ti*'nin fiillere bulaşması bir gerçek. Bunu herhalde, Toharca hikâyesi tamamlanıp bittikten yani ekleşme olup bittikten sonra 'semantik andırma' yolu ile böyle olmuştur deyip geçiştireceğiz ve *+ti* biçiminde yazacağız.

[19] Buradaki ok pekiştirme edâtı da Toharcada mevcuttur; Türkçedeki gibi kullanılır, ancak olumsuzda Toharcada ma te ile birlikte gelmez doğrudan doğruya ma olumsuz edâtı ile birlikte kullanılır: ma-kk, mak gibi.

[20] Bu sûretle Eski Türkçede bu ekin ünlüsünün yani sesli harfinin neden ısrarla hep (u/ü) olduğu da anlaşılmış oluyor. Bu yuvarlaklığın yani ses uyumuna isyan etmenin izlerine bugün de rastlıyoruz, meselâ kalıplaşmış olan şu ifâde şeklinde olduğu gibi: "Ne idüğü belirsiz bir adam!"

[21] tül tüşe- 'rüya görmek'.

Anadolulu Türkofon Hıristiyan Ortodoksların "Ulusal Bilinç"lerini Araştırmaya Yarayan Bir Kaynak Olarak

Karamanlıca Kitapların Önsözleri*

EVANGELİA BALTA

LİTERATÜRDE genel olarak Karamanlı adıyla bilinen ve Türkofon[1] Hıristiyan Ortodoks olup Anadolu'da yaşamış olan toplulukların etnik kimlikleriyle ve hele kökenleriyle ilgili olarak birçok araştırma yayımlanmıştır. Karamanlı deyimi doğal olarak hem sınırlı hem de belirsizdir. Karamanlılar Karaman yöresinde yaşamış topluluklardır. Oysa, ilgi konusu Türkofon Ortodokslar yalnız bu bölgede yaşamamışlar, Kilikya'dan Pontus'a kadar geniş bir alanda bulunmuşlardı; ayrıca, Anadolu'nun öteki Türkofon, ama Türk olmayan topluluklardan da -yani Ermeniler'den ve Yahudiler'den- bir ayrılık göstermektedirler.

Türkofon Ortodoks toplulukların en temel olan ve etnik kimliklerini belirleyen "nesnel" özellikleri çelişkilidir. Karamanlı'lar Hıristiyan Ortodoks olup Türkçe konuşurlardı. Etnik yapının iki yanı arasındaki bu karşıtlıktan[2] -din ve dil karşıtlığından- yola çıkarak bu toplulukların kökeni üzerinde tartışmalı bir araştırmalar dizisi oluşmuştur. Etnik kimlik anlamının saptanması güç olduğundan, bu kimliğin araştırılmasına yeltenildiğinde sorun hep din ve dil sorununa gelip takılmıştır; çünkü bu din-dil öğeleri bu toplulukları belirlemekle birlikte, kökeni gösteren başka verilerin yokluğunda, kesin bir etnik kimliği değerlendirmesini sağlamak için yeterli sayılmamışlardır. Bu düşünce biçiminden kaynaklanarak iki ayrı görüş biçimlenmiştir:[3]

a) bir görüşe göre bu topluluklar Yunan kökenlidirler ve zorla ya da batı Anadolu'nun kıyılarında yaşıyan ve Yunanca konuşan öteki Ortodoks Hıristiyanlardan uzak ve kopuk kaldıklarından Türkçe konuşmaya mecbur kalmışlardır.

b) ikinci görüşe göre ise bu topluluklar Türk soyundan gelmedirler; bu insanlar Anadolu ele geçirilmeden önce Bizans toprakları içine girip yerleşmişler ya da Bizans ordusuna paralı asker olarak katılmışlar ve -yeni efendilerinin dillerini benimsemeden- dinlerini değiştirmişlerdir.

Köken konularını bir yana bırakarak bugüne dek yapılmış olan ve Türkofon Ortodoks toplulukların etnik kimliğini konu edinen araştırmalar, seyyahların yazdıklarına,[4] misyonerlerin[5] ya da elçiliklerin[6] (Yunan ve başka) raporlarına, Yunanistan bilgelerinin görüşlerine (örneğin Yunan Dilini Kurtarma Derneği'nin, ya da Anadolulular'ın derneği "İ Anatoli"nin, ya da "Konstandinupolis'in Yunan Edebiyat Derneği"'nin dile getirdikleri görüşlere) ya da Megali İdea yanlısı politikacıların görüşlerine dayanmışlardır.[7]

Etnik kimlik sorununa ışık tutan başka bir kaynak Türkofon Ortodokslar'ca yazılmış kitaplardır. Kitaplar eğitimin en elle tutulur ifadesidir; eğitim ise bilincin en tutarlı ifadesi ve varolan bir etnik kimliğin en kesin kanıtıdır.

Bir parantez açıp, Yunan tarih bibliyografyasında "Karamanlı" kitaplar olarak anılan kitaplara değinmek istiyorum.[8] Sözünü ettiğimiz kitaplar, Türk dilinde, ama Yunan alfabesinin harfleriyle yazılmışlardır. Bu kitaplar Neofitos Mavromatis'in yayımladığı *Hıristiyan İnancın Antolojisi* isimli kitapla 1718 yılında ortaya çıkmaya başlamışlar ve Anadolu Bozgunu'ndan (1922) sonra da, yirminci yüzyılın otuzlu yıllarına kadar yayımlanmaya devam etmişlerdir. Bulabildiğimiz en son örnekler Selanik ve Drama kentlerinde yayımlanmışlardır. Bu "Türkofon Yunan" edebiyatının büyük bir bölümünü Türkçe'ye çevrilen dinî ve âyin kitapları oluşturmuştur; ama lâik kitaplar da (matematik, coğrafya, astronomi, fizik, zanaat kitapları, sözlükler, gazeteler, dergiler, romanlar, kanunnameler, dilbilgileri, tarım bilgileri kapsıyan broşürler gibi) doğal olarak eksik değildi.[9]

Karamanlıca kitapların etnik bilinç konusunda bize bir bütün olarak sunabileceklerini incelemiyeceğim. Zaten Küçük Asya Araştırmalar Merkezi'nde,[10] bu yönde ayrıntılı ve geniş bir araştırma programı oluşturulmuştur. Planlamakta olduğum bir çalışmanın öncü bölümü sayılabilecek olan bu yazımda, Karamanlıca kitapların önsözlerindeki belirlemelere ve sınırlandırmalara dayanarak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türkofon Yunanlılar'ın kendilerini nasıl niteledikleri inceleyeceğim.

Doğal olarak elimizdeki bu kitaplardan elimize varan veriler bilgelerin görüşünü yansıtmaktadır; bu önsözler, yazarların, çevirmenlerin ya da yayıncıların doğrudan doğruya yurttaşlarıyla ilişkilerini, ama daha genel olarak da, tüm Osmanlı İmparatorluğu halklarıyla olan ilişkilerini sergilemektedir. Ama dolaylı olarak seslendikleri toplumun da görüşlerini ortaya çıkarabilmektedirler. Bundan dolayı Karamanlıca kitapların önsözleri, bu kitapların yayımlandıkları sürede (1718-1929) Anadolu'da Türkofon Ortodoksların yaşadığı yerlerde geçerli olan anlayışları gösteren veriler olarak görülebilirler.

Araştırmakta olduğumuz konuyla ilgili olarak bizi ilgilendiren veriler, soy ve ulus gibi kavramlara açıklık getiren, bu gibi kavramları belirleyen, aralarında varolan ilişkiyi açıklayan ve ulus'la din arasında varolabilecek ilişkiyi ortaya çıkaran verilerdir. Bu açıdan bakıldıklarında, Karamanlıca kitapların önsözleri dolaylı olarak iki noktada aydınlatıcı olmaktadır:

1) yazarlar ve çevirmenler okuyucularına seslenirlerken, onlara isimler ve sıfatlar vermekte ve okuyucu çevresiyle ilişkilerini açıklamaktaydılar;

2) Karamanlıca bir kitabın yazılmasını ya da çevrilmesini gerektiren nedenler belirtilmekteydi.

Bu araştırmaya girişirken en başta, S.Salaville - E.Dalleggio'nun[11] bibliyografyasında bugüne kadar belirtilmiş kitapların önsözlerinin tümünü kullandım. Buna paralel olarak, yaklaşık olarak yüz kadar önsözü seçme yapmadan alıp, yani "karakteristik" olanları ayırmaya çalışmadan, ve bibliyografyanın kapladığı zaman süresini kapsamaya çalışarak, doğrudan Türkçe metinlerle çalıştım. Bu ön aşamada bu önsözlerin tam olarak corpus'larını çıkarmam olanaksızdı; bu aşamada bu gerekli de sayılmıyabilir, çünkü E.Dalleggio'nun arada çıkan Fransızca çevirileri, araştırdığım konularda beni desteklemekte

ve orijinalden sunduğum örnekleri kanıtlamaktaydılar. Karamanlıca kitaplarda yer alan ve okuyuculara yönelik hitapların tarih sırasına göre kayıtlarını yaptıktan sonra, bu seslenmelerin (hitapların, adların) sınıflandırmasını yaptım; ve bunu yaparken muhtemelen varolabilecek kronolojik kesitleri saptamaya çalıştım.

Karamanlıca yapıtların yazarları ve çevirmenleri, bu önsözlerde okuyucularına hemen hemen her zaman şu sözlerle seslenmişlerdir: Hıristiyanlar, Hıristiyan Ortodokslar, Anadolu Hıristiyanları, Anadolu'nun Hıristiyan Ortodoksları.[12]

Karamanlıca kitapların yayımlandığı sürenin ilk yıllarında (o sürede bu yayınların yüzde 95'i dinsel kitaplardı) Hıristiyanlar ya da Anadolu Hıristiyanları sözcükleri kullanılmıştı. Ama Kitabı Mukaddes Şirketi[13] eylemine başlayıp 1826 yıllarında ilk yayınlarını ortaya çıkarmaya başladığında Hıristiyan adına Ortodokslar sözcüğü eklenecek ve tüm Karamanlıca kitaplarda artık bundan böyle bu ibare hep karşımıza çıkacaktır.

Ayrıntılı olarak sınıflandırırsak bu sözcükler şu aralıklarda belirmektedirler:

Hıristiyanlar 1743-1918
Hıristiyan Ortodokslar 1718-1884 : Kitabı Mukaddes Şirketi'nin ortaya çıkmasından (1826) sonra daha sık görülmektedir.
Anadolu Hıristiyanları 1718-1883 : 1802 yılından 1846'ya kadar daha sık.

Yani din, Türkofon Ortodoksların toplumsal bilinçlerinin en büyük payını oluşturuyordu. Din bu insanlara Osmanlı İmparatorluğu içinde tüm öteki topluluklardan bir ayrılık sağlamaktaydı. Müslümanlar'dan ayrılıkları Hıristiyanlık'larıydı ve Anadolu'nun Katolik ve Protestanlar'ından ayrılıkları ise Ortodoksluk'larıydı. Ayrıca, Anadolu'da yaşadıklarından dolayı, Yunanistanlılardan bir ayrılıkları Anadolulu olmalarıydı.

Yazarların okuyucularıyla varolan akrabalıkları söz konusu olduğunda da hemen her zaman bu akrabalığın dine dayandığı da ilginçtir. Okuyucuya dindaş ya da kardeş Hıristiyan diye seslenmektedirler.[14] Bu konuda, Karamanlıca edebiyatın bir numaralı temsilcisi Evangelinos Misaylidis'ten bize varan örnekler vardır:[15] 1859 yılındaki bir kitabında, *-Rumca ve Türkçe Mukalemi... Anatoli* gazetesinin yayımcısı[16] adını taşıyordu- E.Misaylidis'in yazdığı ve iki dilde olan bir önsöz görüyoruz; solda Yunanca, sağda Yunan harfleriyle Türkçe. Yunanca metinde bu kitabı "bilimsever soydaşları"[17] için yazdığını belirtmekte ve karşısına çeviriyi yaparken de, yani Türkçe yazarken, "soydaş" kelimesini "dindaş" olarak çevirmiştir.

Karamanlıca kitaplarda egemen olan bu dinsel özellik, 20. yüzyılın başından başlıyarak çok yavaş bir biçimde göreli olarak değişir gibidir.[18] 18. yüzyılda, bir Yunan (Yunanistan) ulusal bilinci yaratacak bir Yunan devletinin daha varolmadığına ve Osmanlı İmparatorluğu içinde halkları belirleyen din olduğuna göre, dinsel özelliğin egemen olması hem doğal hem de akla yakın sayılmalıdır. Ayrıca Doğu Kilisesinin (Ortodoks Patrikhanesi'nin, H.M.) anlayışına göre din kavramı soy'a, soy kavramı ise din'e bağlıydı.[19] Herhalde araştırılmaya değer bir konu, 19. ve 20. yüzyılda Balkanlar'da toplumsal fırtınalar koparken ve ulusal devletler doğarken, bu insanların neden kendilerini Anadolu'nun Hıristiyan Ortodoksları diye belirledikleri ve böylece Osmanlı İmparatorluğu içinde kendilerini ayırarak kaldıklarıydı.

Millet sözcüğü de Karamanlıca kitaplarının önsözlerinde, Ortodoks Rumian Milleti ile Ermeniler, Protestanlar vb. arasındaki farkı işaret etmek amacıyla kullanıldığında gene dinsel bir anlam kapsar gibidir.[20] Bu millet sözcüğü 1718'den 1806'ya kadar; ve 1836'dan 1869'a kadar da arada sırada ya da çok seyrek olarak görülmektedir. Özellikle Hattı Hümayun'dan sonra (1869) yok olmakta, ya da hiç olmazsa eskisi gibi sık rastlanmamaktadır. Millet sözcüğü etnik bir içerik edindiğinde Türkofon Ortodoks metinlere pek girmemektedir. Bu sözcük önsözlerde, yazarlar ya da çevirmenler kitabın yazılmasını ya da çevirisini gerektiren nedenleri açıklamaya giriştikleri noktada karşımıza çıkmaktadır. Örneğin milletimizin muhabetleri için,[21] ya da millet hayrı,[22] ya da millet sevincilik[23] gibi. Bir kaç kez sıfat olarak belirmemektedir - millet-sevic gibi - ve yazarın adını tamlamaktadır.[24] 1811'de birçok baskı yapmış olan Türk-Grek sözlüğün yazarı Zaharias Ayioritis[25] önsözde "filadelfos ve filoyeni ve kardaş sevici" diye adlandırılmaktadır. Yunanca "filoyenis" sıfatı çevrilmektedir; "filadelfos" ise kardaş sevici olarak çevrilmektedir. Bütün bu örneklerden çıkardığımız sonuç, soy'un anlamı millet anlamından kopmamış olduğudur; ya da başka türlü söylersek, etnik içerik, dinsel ya da hiç olmazsa kültürel içeriğe karşı bir üstünlük edinmemiş olduğudur.

Arapça milla (din) sözcüğünden türetilmiş olan millet[26] sözcüğü, insanların ait oldukları dinsel topluluğu nitelerdi. Bu sözcük bir topluluğun kendini belirlemek ve öteki insanlarla ilişkilerini saptamak için önemli bir etkendi.[27] Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman millet'i (Türk ya da Yörük, Kürt, Arap değil) ve Rum, Ermeni, Yahudi, Katolik ya da Protestan milletleri vardı; ve bunlar dinsel topluluklar olduklarından Fatih Sultan Mehmet'ten beri aynı zamanda politik bir topluluk da oluşturuyorlardı. Ama bu, milletlerin ayrı uluslar oluşturdukları anlamına gelmemektedir. Millet sözcüğü 19. yüzyılın ortalarında anlam değiştirmeye başlamış ve nihayet 20. yüzyılda ulus'la eş anlamlı olmuştur.

Türkofon Ortodoks toplulukların dinsel olarak nitelemelerini de ele alan ve temelde din-ulus ilişkilerinin yorumu olan bölümü kapatıp, bu topluluklar için kullanılmış olan, ama pek sık karşılaşmadığımız başka bir nitelendirme türüne geçelim.

Hattı Hümayun'dan daha somut olarak da 1864'den sonra, ve Karamanlıca yayınların sonuna dek (1925 yıllarına dek) yazarlar önsözlerin girişlerinde Türkofon Anadolulular'a seslenirlerken Vatandaşlar, Anadolulu vatandaşlar, Ortodoks vatandaşlar sözcüklerini kullandıklarını görüyoruz. Ayrıca kitapların neden yazıldıkları açıklanırken dürtülerin vatan sevgisi olduğu ileriye sürülmektedir.[28] Vatandaş sözcüğü "aynı yerde yaşıyan" anlamındadır; vatan ise birçok kez karşılaştığımız Yunanca patris sözcüğü ile olduğu gibi doğum ya da yerleşme yeri anlamıyla - muhtemelen duygusal ya da başka herhangi bir anlam da taşıyarak- kullanılmaktadır. Vatan bu kitaplarda, 18. yüzyıl sonlarındaki Fransızca patrie değil, İngilizce fatherland anlamındadır.[29] Zaten sık sık vatanımız Anadolu denmekte ve başka bir vatanla -yani Batı'daki Yunanistan'la- herhangi bir yanlış anlamaya yer kalmamaktadır. Aynı zamanda, Yunanlılar adını ne denli arasak da bulamıyacağız. "Etnik" olarak kendilerinden söz ettiklerinde Rum sözcüğünü kullanmışlar ve çok seyrek olarak, Yunan (Elines) sözcüğü veya bu sözcüğün türevleri kullanıldığında ise, bu dil'i belirleme amacıyla olmuştur.[30] Doğal olarak Yunancanın belirtilmesi için kullanılmış olan sıfatlar Rumca lisanı, lisani Dumi, Dumca ama Lunan lisanı da olmuştur; sonuncusu ise hemen hemen her zaman Kitabı Mukaddes Şirketi tarafından kullanılmıştır.

R. Davison'a göre, bu insanlar Yunanistan'ın (Greece) dinini taşıdıkları için kendilerine Rum diyorlardı.[31] Yu-

nan Ortodoks Kilisesi'ne bağlıydılar. Rum milletine bağlı olduklarına göre de "Yunandılar"; bu ise, kaçınılmaz olarak Yunanistan'da kullanıldığı anlamıyla bir Yunan ulusal bilinci taşıdıkları anlamına gelmemekteydi. Kendilerine Rum dedikleri durumlarda da, genellikle Anadolu sözcüğü de birlikte kullanılmıştır; Anadolu Rum'u ya da Anadoludaki Rum biçiminde.[32] Kemal Karpat da aynı görüşü savunmaktadır:[33] "Greek means any Orthodox Christian including any Turkish speaking Karamanli who regarded himself as Greek...A "Turk" can be anyone whe belonged to the Muslim millet during the Ottoman time".

I. Valavanis'in bu konularla ilgili bir kitabından ulusal kimlikle ilişkili bir yargısını aktarıyorum:[34] "... Anadolu'lu Yunanlı... ulusunun adını bile bilmemektedir. Bugün bir Hıristiyana 'sen nesin' diye sorarsanız, çekinmeden 'Hıristiyanım' diye cevap verecektir. 'Peki ama Ermeniler de, Frenkler de, Ruslar da Hıristiyan' derseniz, o 'Bilmiyorum' diyecektir, 'onlar da İsa'-ya inanıyorlar, ama ben Hıristiyan'ım.' 'Acaba Yunan olmıyasın?' diye üstelerseniz, 'Hayır, hiçbir şey değilim, dedim ya ben Hıristiyan'ım' diye cevap verecektir."

Dikkati çeken başka bir özellik ise, bu önsözlerde Yunanca öğrenmenin gerekliliği savunulduğunda, bunun yalnız din nedenlerine dayandırılmakta olduğudur; çünkü, denmektedir, kilisenin metinleri Yunanca yazılmış olup Türkçeye çevrilmeleri zor ya da bütünüyle olanaksızdır.[35] Türkçe öğrenmeleri için teşvik edildiklerinde ise (yani Arapça harfleriyle okuyup yazmaları istendiğinde) bu, Osmanlılarla kardeşçe yaşamaları için ya da resmî görevler alabilmeleri, politikaya karışmaları yahut avukatlık yapmaları için gerekli sayılmıştır.

Hattı Hümayun'dan sonra Tanzimat süresinde rastlanan bu görüşler "Helenotomanizm" anlayışının belirtileridir. Bu inanca göre ıslahatlar benimsenip değerlendirilmeliydi; ayrıca bu inanç Yunanistan kökenli Megali İdea'ya karşı bir cevap olarak alınmalıdır. Bu anlayış ayrıca Türkofon Ortodoks Anadolulular'ın, Etnik Merkez'de[36] yer alan olaylara karşı takındıkları tutumlarının -sessizlik ve ilgisizliklerinin- ışığında da değerlendirilmelidir.

(Yunancadan çeviren H.Millas)

* Bu yazı "Modern Greek Studies Association" tarafından Temmuz 1985'de Selânik'te tertiplenmiş olan "Yunanistan ve Anadolu" adlı semposiyuma sunulan -ve *Mnimon* dergisinde (11/1987, s.225-233) yayımlanan- bildirinin ana hatlarını oluşturmaktadır.

[1] Türkofon: Türkçe konuşan, ana dili Türkçe olan,-Çevirenin Notu.

[2] Elli Skopetea, "Örnek Krallık" ve Megali Idea. Yunanistanda Milli Sorun'un Görünümleri (1830-1880), (doktora tezi), Selânik 1984, s.100. (1830-1880)

[3] Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London. 1971, University of California Press, s.453, 457. Ayrıca bak: R.Clogg, "The Publication and distribution of Karamanlı Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I" *Journal of Ecclesiastical History*, cilt XIX sayı 1 (Nisan 1968) s.57.

[4] R.Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response," *Nationalism in a non-national state. The Dissolution of the Ottoman Empire*, cildinde, W.Haddad ve W.Ochsenwald(der.), Ohio State University Press, 1977, s.32-33.

[5] R.Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850, I and II", *Journal of Ecclesiastical History*, cilt XIX, sayı 1 ve 2 (Nisan 1968 - Ekim 1968) s.57-81 ve s.171-193.

[6] Alkis Panayotopoulos, "The Greeks of Asia Minor 1908-1912. A Social and Political Analysis", Londra 1983 (doktora tezi).

[7] K. Th. Dimaras, *Yunan Reformu*, Atina 1985, ve aynı yazardan *Yunan Romantizmi*, Atina 1986. Ayrıca bak not 1'deki E.Skopetea'nın araştırmasına.

[8] S.Salaville-E. Dalleggio, *Karanalidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caracteres grecs*, cilt 1: 1584-1850, Atina 1958, cilt 2: 1851-1865, Atina 1966, cilt 3: 1866-1900, Atina 1974. Bu yazının yazarı tarafından bibliyografya ile ilgili iki cilt daha yayınlanacaktır. Birinci cilt S.Salaville - E.Dalleggio'nun yapıtına eklemeler kapsıyacak, ikinci cilt ise yirminci yüzyılda yayınlanmış kitapları kapsıyacaktır. (Bu iki cilt *Karamanlidika. Additions ve Karamanlidika XXe siecle* adlarıyla ve Centre D'etudes D'Asie Mineure tarafından 1987 yılında Atina'da yayınlanmışlardır - Çevirenin Notu.) R.Clogg, "The Greek millet in the Ottoman Empire," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* adlı kitapta, B.Braude ve B.Lewis(der.), cilt I, Londra 1982, s 185-186.

[9] Sp. Vryonis, *y.a.g.e.* sahife 454-455. Ayrıca bak: J.Eckmann, "Die Karamanische Literatur" *Philologiae Turcicae Fundamenta*, adlı kitapta, Wisbaaden 1964, cilt 2, sahife 819-835. İ.T.Pampukis, *Pederimiz, Türkofon Yunan edebiyatındaki dinî kitaplarla ilgili birkaç söz*, (Yunanca), Atina, 1961.

[10] Atina'da 1930 yılında kurulmuş olan ve Anadolu'lu Yunan kökenli insanların kültürünü araştıran kurum. -Çevirenin Notu.

[11] S.Salaville - E.Dalleggio, *y.a.g.y.*

[12] "Anadolu'da yaşıyan Hıristiyanlar Yunan dilini kaybettikten sonra büyük bir cehalet içinde yaşadıklarından dolayı Kutsal Ortodoks dinimizle ilgili çok az şey biliyorlardı..." *Hıristiyan Dininin Antolojisi, Yani Gülzari İmanı Mesihi* 1803, s.3 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 32). "Rum lisanından Anadoluda bulunan ve Rumi lisanını bilmeyen Hıristiyan kardeşlerimizin" diyor *Milleti Hıristiyanlığın* adlı kitabın başlığı... 1835 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 71) vb. Ayrıca bak. I. Valavanis, *Mikrasyatika*. Atina 1891, s.26-27 ve D.E.Daniiloğlu, *Anadolu'da kültürün doğusunda önayak olanlar* 1865, s.21-23.

[13] R.Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850,I" *Journal of Ecclesiastical History*, cilt XIX, no. 1 (Nisan 1968) s.58.

[14] "...kaldı ki Anadoluda bulunan Ortodoks Hıristiyan kardaşlarımızın", *Hale Metinei Konstantaniete Bulunur olan Zoodohos Piyi* adlı kitabın başlığından, 1836 (S.Salaville - E.Dalleggio'nun bibliyografyasından, no.80) Ayrıca not 12 deki örneklere bakınız.

[15] S.Hudaverdoğlu - Teodotu, "Türkofon Yunan Edebiyatı 1453-1924", (Yunanca), *Epetiris Eterias Vizantinon Spudon*, 7 (1930) s.303.

[16] S.Salaville - E.Dalleggio, *y.a.g.y.* no. 132.

[17] "Soydaş" olarak çevirdiğimiz sözcük Yunanca'da "omoyenis"tir. "Aynı soydan" anlamını taşımakla birlikte bugün "aynı etnik kökenden" anlamına da kullanılmaktadır. - Çevirenin Notu.

[18] K.Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* adlı yapıtta, cilt 1, Londra 1982, sahife 158-162.

[19] Soy: yazar Yunanca (yenos) sözcüğünü kullanmaktadır. Bugünkü anlamı: soy, kuşak [nesil, şecere, ulus]tur - Çevirenin Notu.

[20] Les impies Luthériens font leur jeu en tendant à nos nationaux, et surtout aux plus faibles. leurs pieges avec des intentions diaboliques pour les tromper: "Bu esnalarda mashepsis Luterler'-in oyunlarını ve tuzaklarını ve şeytani niyetlerini duyunca bizim millete dolaşıp ebleh kardaşlarımızı yanıltmaya...", *"Doğru dinin tayini Platon'dan"* adlı Türkofon kitaptan, 1839 (S.Salaville - E.Dalleggio, *y.a.g.y.*, no. 264)." ve Ortodoks Rumian milleti kilisesi ile Ortodoks Ermenian milleti kilisesi...", *"Ecvipei diniye... Kokonios oğlu Samuil'den"* adlı kitabın başlığından, 1864 (S.Salaville - E.Dalleggio, no.146).

[21] *Baharı heyiat... Serafim...*, adlı kitabın başlığından, 1783 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 19)

[22] *İnsanın Hıristiyanca ve Memleketlice...* adlı kitabın önsözünde, 1869 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 163).

[23] *Insa Papa Yeorgios Ikonomaston* adlı kitabın başlığından, 1836 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 79).

[24] *"Can helaslıyı bahçese tarifiye"* adlı kitabın önsözünden, 1835 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 70).

[25] *Aziz Apostolos'ların...* 1811, sahife 4-7. (S.Salaville - E.Dalleggio no. 45).

[26] B.Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1966, sahife 329.

[27] Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, 1962, s.189-190. K.Karpat, *y.a.g.y.*, s.142-143. R.Davison, *y.a.g.y.*, s.33.

[28] *Nuri Ortodoksia...* İstanbul 1885, s.1-6 (S.Salaville - E.Dalleggio. no.239). Ayrıca, *Anadol Turkikileri...* s.5-9 (S.Salaville - E.Dalleggio no.305).

[29] B.Lewis, *y.a.g.y.*, s.328-329. Ayrıca Ş.Mardin, *y.a.g.y.*, s.326.

[30] "Elinas lisanından...." *Ieron Anathisma* adlı kitabın başlığından... 1812 (S.Salaville - E.Dalleggio, no.229). "Elinika Lisanini..." *Nea methodos* adlı kitabın başlığından, 1885 (S.Salaville - E.Dalleggio, no.229).

[31] R.Davison. *y.a.g.y.* s.3

[32] *Mikrasyatikon Imerolojion o Astir 1913. Anatoli Rumlarına mahsus ilmi, edebi, fenni, musavver salname...* Konstantinupolis 1912.

[33] K.Karpat, *y.a.g.y.*, s.165.

[34] İoakim Valavanis, *"Mikrasyatika"*, Atina 1891, sahife 26-27. yunanca dilindedir.

[35] *"İbadetıname"*... 1844, s.123-128 (S.Salaville - E.Dalleggio, no. 107).

[36] Etnik Merkez = Yunanistan - Çevirenin Notu.

Üsküdar'daki Selimiye Camii'nin Mimarı Kimdir?

KEVORK PAMUKCİYAN

Değerli araştırmacımız Kevork Pamukciyan bu yazısında, bugüne kadar yapılan çeşitli araştırmalarda mimarının kim olduğu konusunda bilgi verilmeyen Selimiye Camii'nin mimarının Hassa Mimarı Foti Kalfa olduğunu belirterek, konuya açıklık getiriyor. Pamukciyan'ın bu konuda sunduğu belge de bir hayli ilgi çekici.

GEÇEN sayıda, Ermeni asıllı Hassa Mimarı Edirneli Agop Kalfa'dan (1738-1803) bahsetmiştik. Bu sayıda ise, içinde Rum asıllı meçhul Hassa Mimarı Foti Kalfa'nın adı geçen bir Fermanın muhteviyatını tanıtacağız. Hayatı hakkında bir bilgi edinememiş olmamıza rağmen, Üsküdar'daki Selimiye Caminin mimarı olması dahi, başlı başına çok önemli bir hususdur. Zira bugüne kadar, işbu ibadetgâhın mimarı bilinmemekteydi. Adı geçen cami hakkında en geniş kapsamlı etüdü yapmış olan Sayın Selçuk Batur mimarı hakkında şunları yazmaktadır:[1]

"Selimiye Camisinin mimarı veya mimarları kesin olarak bilinmemektedir. Yapısının tamamlanması Ahmet Nurettin Efendi'nin baş-mimar olduğu döneme rastlamakla beraber, bu yapıyla ilgisinin derecesini kesin olarak belirtecek bir belge bulunamamıştır. Buna karşılık, harcama sorumlusunun Uzun Hüseyin Efendi olduğu bilinmektedir".

Selimiye Camii hakkında yazan diğer araştırmacılar da mimarından bahsetmemişlerdir. Bunlar arasında, Halil Ethem'i,[2] Tahsin Öz'ü (1887-1973),[3] Sayın Doçent Dr. Ayda Arel'i,[4] Sayın Orhan Bayrak'ı,[5] Sayın Hikmet Ülgen'i[6] ve yabancılardan da Sayın Godfrey Goodwin'i (d. 1921)[7] zikredebiliriz.

Önce cami hakkında biraz bilgi vermek istiyoruz. Orhan Bayrak bu hususta ezcümle şunları yazmaktadır:[8]

"1803'de,[9] Üçüncü Sultan Selim tarafından yaptırılmıştır. Caminin kapısındaki Arapça talik kitabede, Üçüncü Selim'in adı ve caminin inşaatının bitiş tarihi olan Hicrî 1219 yılı kaydedilmiştir. Mimarî tarzı Barok'dur. Planı kare şeklindedir ve kesme taştan yapılmıştır. Son cemaat yeri, altı mermer sütun üzerine beş kubbe ile örtülüdür. İki yönde mahfiller, tek şerefeli iki minare ve iki katlı Hünkâr dairesi bulunmaktadır. Dört duvar üzerine oturan ve eteğinde 24 pencere bulunan büyük kubbeyi köşelerindeki ufak kuleler desteklemektedir. Caminin içi, mermer ve tahta oyma işçiliği bakımından zengindir. Mihrabı ve minberi somaki mermerden yapılmıştır. 1964'de onarılmıştır."

Tahsin Öz'ün *Hadikat-ül Cevami*'ye istinaden yazdığına göre, inşaat 1801 de başlayıp, 1805 de tamamlanmıştır ve bina 1954-1959 yılları arasında tamir edilmiştir.[10]

Ayda Arel de, Camii teknik yönden şu satırlarla incelemektedir:[11]

"1804 tarihli Selimiye Camii, asıl yapısı bakımından Nur-i Osmaniye'de başlayan akıma bağlanır. Belirgin askı kemerleri, kasnak pilastralarının kıvrımlı profili, dolgu duvarlarını bölen ve belli bir yapısal gerekçenin oluşturmadığı korniş ve plastrlar, daha eski örneklere dayanan uygulamalardır. Buna karşılık, son cemaat yerinin köşk şeklinde bir hünkâr mahfeliyle bütünleşmesi ve yapıya dıştan bitişen bir kanat şeklini alması, yenidir. Bu buluş, daha sonraki 19. yüzyıl camilerinin ortak ve ayırıcı özelliği haline gelmiştir."[12]

Şimdi de asıl mevzuya geçiyoruz. Sözü edilen Ferman, Zartaryan Biraderlerin *Hişadakaran* (abide veya muhtıra) adlı mufassal eserinde bulunmaktadır.[13] Burada, Hassa Mimarı Kirkor Amira Baliyan'a (1764-1831) birçok imtiyazlar tanıyan ve Ortaköy'de vuku bulan bir yangın neticesinde yok olan, Hicrî 1227 Rebiülevvel[14] tarihli bir Ferman'ın Ermenice tercümesi mevcuttur. Maalesef, Ferman'ın nereden ele geçirildiği açıklanmamıştır. Ancak, o zamanlar Baliyan Ailesi'ne mensup bir şahsın nezdinde bulunması çok muhtemeldir. Tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre, sözü geçen yangın, 18 Eylûl 1811 de, Ortaköy'deki Ermenilere ait yalılarda vuku bulmuştur.[15]

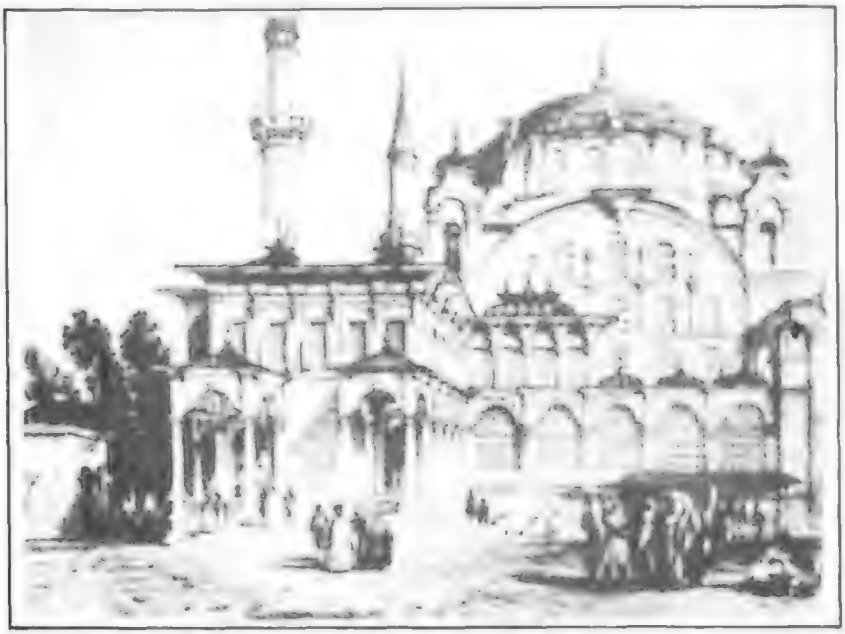

Selimiye Camii'nin bir gravürü (T.Allom'dan).

Dr. Ayda Arel'in yazdıklarından, Foti Kalfa'nın, Nur-i Osmaniye Caminin mimarı Simeon Kalfa'nın yetiştirmesi olması istidlâl edilebilir. Zira, her ikisi de Rum asıllıdır ve Nur-i Osmaniye Camii'nin inşaat akımı burada da tatbik edilmiştir. Diğer bir kanıt da, muhtemelen aynı mimar tarafından 1822'de yeniden yapılan minarelerde, Hellenistik ve İonik başlıkların görülmesidir.[16] Yanılmıyorsak, bunlar birinci inşaattan da kalmış olabilir. Foti Kalfa hakkında, Rumca kaynaklarda bir bilgi mevcut olup olmadığını da bilmemekteyiz. Bu maksadla, bir müddet önce Sayın Istefan Papadopulos'a müracaat ettikse de, bugüne kadar bir cevap alamadık.

Şayan-ı hayret olan bir husus da, Ferman'ın suretine veya kaydına bugüne kadar Devlet Arşivi'nde tesadüf edilememiş olmasına rağmen, Ermenice tercümesinin günümüze intikal etmiş olmasıdır. Bu da, gerek İstanbul, gerek Anadolu şehirleri, ve gerekse Osmanlı tarihi için Ermeni kaynaklarının ne kadar önemli olduğunu ispatlamaktadır.

Sözümüz burada sona ererken, Ferman'ın Ermenice metninin Türkçe tercümesini aşağıda sunuyoruz. Türkçe kelimelerin imlâsını aynen muhafaza ettik.

"Pek muhterem İstambol Kadisi Efendimin, Segbanbaşi Efendimin ve İstambol Cizyedari Efendimin bilgilerine:

Daha önce, Mühr-i Hümâyunumu, Kirkor Bali[17] Kalfa'nın vergiden muaf tutulması zımnında, bana sunulan takririn üzerine koydum, tıpkı Foti Kalfa'ya ihsan buyurulduğu gibi.

Mamafih, dilekçe sahibinin elindeki vergi muafiyetinin Beratı diğer Hıristiyan reayasına ihsan edilenlerin aynısı olduğundan, işbu rica kabul edilmedi.

Sözü geçen dilekçe sebebiyle, Divan-ı Hümâyun'umdan Foti Kalfa'ya verilen Beratın ve Maden tesmiye olunan Divanhane'den Kirkor Kalfa'ya verilen Berat'ın kayıtlarını çıkardık. Buna göre, sabık kadı benim pek muhterem Yusuf'um, Foti Kalfa'ya lûtfedildiği gibi, Kirkor Kalfa'ya da bir Ferman verilmesini bir takrirle istirham eylemiştir.

Divan-i Hümâyum'umun kayıtlarını tetkik ederek tevsik ettik ki, Foti Kalfa, bir müddet önce, Üsküdar'daki Selimiye adı verilen Cami'nin ve sair resmî binaların inşaatında görevlendirilmiştir. Bu gibi yapılarda, hizmeti ve sadakatı ile şöhret kazanmıştır. Bizim Saray ananelerine göre, bu gibi hizmetkârlara lûtuflarda bulunmak adet olduğundan, Foti Kalfa'nın vergiden muaf tutulması için kendisine bir Ferman ihsan edildi ki, mensup olduğu cemaatı nezdinde ün kazansın. İşbu İrade-i Seniyye, benim selefim cennetmekân Sultan Mustafa'nın Mühr-i Hümâyun'u ile tasdik edilmiştir. Keza, H. 1224 yılı Rebiülevvelin gurresinde,[18] benim Mühr-i Hümâyun'umla da onaylanmıştır.

Kirkor Kalfa için de, gereğinin ifası Divan-ı Hümâyun'umdan istirham eylenmişti. Mühr-i Hümâyun ile tasdik edilmiş bir Ferman da Kirkor Kalfa'ya ihsan buyuruldu. Binaenaleyh, öncekilerin tam benzeri olarak, usulü veçhile, Maden adı verilen Divan'a bir ilmühaber yazıldı. Fermanın sâdır olması ve Beratın tanıtılması için, İrade-i Seniyyem Divan-i Hümâyun'umdan H. 1224 yılı Şevval ayı gurresinde[19] ita kılındı.

Benim hâlihazırdaki pek muhterem Kadım bana takdim ettiği takririnde beyan ediyor ki, Kirkor Kalfa'nın ifadesine göre, kendisine ihsan buyurulan Fermanım, Ortaköy'de vuku bulan bir yangın esnasında, evinin eşyaları ile birlikte yanmıştır. Bundan ötürü yeni bir Ferman istirham eylemiştir.

Ancak, daha önce sâdır olan bir İrade-i Seniyye'me göre, ihsan buyuru-

Caminin Son Cemaat Yeri

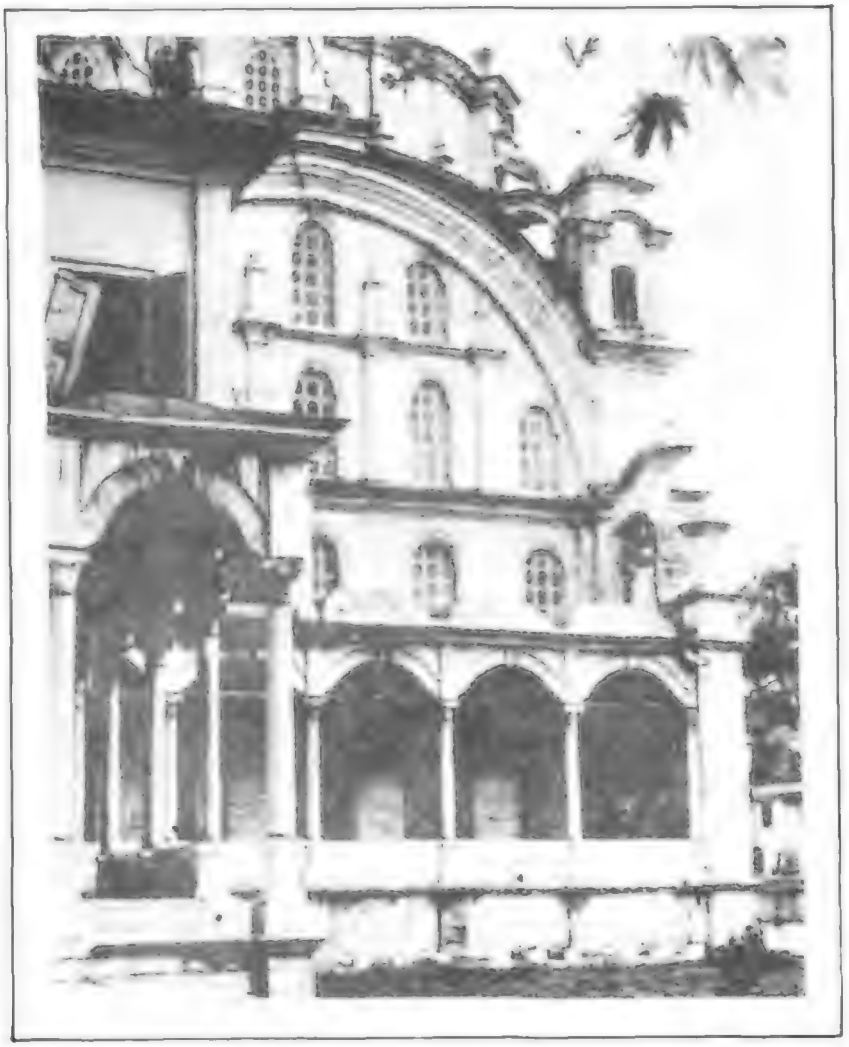

Selimiye Camii'nin dış galerileri.

lan Fermanlarımın yenilenmesine, İstanbul Kadısı tarafından, hakiki kayıp sebepleri hakkında tahkikat yapılmasına kadar, müsaade edilmemektedir. Binaenaleyh, keyfiyet Saltanatpenahıma iş'ar olundu. Böylece, Kirkor Kalfa'ya ihsan edilen Fermanın yenilenmesi kararlaştırıldı.

Kirkor Kalfa'yı, alelâde insanlardan saymak mümkün olamıyacağından, ve uzun yıllardan beri yaptığı hizmetlerde sadakatı ve dürüstlüğü ile şöhret kazanmış olduğunu nazar-ı itibara alarak, keza Fermanının kaybı da tahakkuk ettiğinden, Mühr-i Hümâyun'umla sâdır olan tasdikname mucibince, Baş Defterdarım pek muhterem Mehemmed Rauf Bey'e, Divan-i Hümâyun'umda yeni bir Fermanın tahriratını emrettim.

Divan-i Hümâyun'umdaki kayıtlara baş vurarak tesbit ettim ki, mezkûr tarihte İrade-i Seniyyem sâdır olmuştur. Binaenaleyh, işbu fermanımla, kendisine lûtfettiğim vergi muafiyeti ve imtiyazlar, başkalarına raci olmamak ve evveliyat yaratmamak şartiyle, vergi muafiyeti İrademin, Divan-i Hümâyun'umdan sâdır olmasını emrettim.

İmdi, sizey Mevlâna, Segbanbaşi ve Isdambol Cizyedarı, Kirkor Kalfa'nın hizmetlerini mükâfatlandırmak için, mensup olduğu cemaatin nezdinde, kendisine şöhret kazandırmak gereği lüzumlu görüldü. Malûm ola ki, şahsı, oğulları ve iki hizmetkârları kanunî cizyeden, Divan masraflarından, cebrî ve keyfî vergilerden muaftırlar. Binaenaleyh, cizyedarlar onlara tezkere teklif etmeyecekler ve herhangi bir sebeple mahkemeye çağırmayacaklardır. Hiç bir kimse, hiç bir suretle onların giydiği elbiseye, bindiği beygire veya merkebe, kullandıkları alet ve edevata, bindiği kayığa karışmayacaktır. Esbic,[20] kol, cariye, bağ, tarla, kasabiye, kürekci, v.s. vergilerden muaf tutulmuştur. Keza, askerî vergi de kendisinden talep edilmeyecektir. Bundan maada, ikametgâhı konak olarak kullanılmıyacaktır. Kasem bina vergisi için kendisine baş vurmayacaktır. Şahsî veya evine ait eşyalar için, Gümrük vergisi veyahut Masdariyye[21] talep edilmeyecektir. Bağının veya tarlasının mahsulünü evine naklederken, Devlet memurları iskelede veya sur kapılarında karşı gelmeyecekler, veyahut harç talep etmeyeceklerdir.

Hiç bir Devlet memuru cebren evine giremiyecektir. Üçüncü bir şahısla alış veriş esnasında, Şer'i mahkemelerinin müdahalesi icap ederse, kendi eli ile Şer'i kanunlarının müsaade ettiği yazılar veya vesikalar yazmış olmadığı takdirde, hiç bir surette aleyhine dava açılmayacaktır. Mezkûr şartlar altında, davası ancak Divan-i Asaf[22] huzurunda görülecek ve sair divanlar önünde görülmeyecektir. Denizde veya karada seyahat ettiği takdirde, hiç bir kimse ona mâni olamıyacaktır. Tehlikeli yerlerde ise, Devlet görevlileri onun refakatine güvenilir şahıslar temin edecekler ki, sağ selâmet tasarladığı mahalle yetişsin. Her bakımdan korunacaktır. Diğer taraftan, zeralar, mir-i miranlar, kadılar, voyvodalar ve diğer görevliler kendisini sebepsiz olarak rahatsız etmeyecekler veya rahatsız edenlere yardımda bulunmayacaklardır.

İşbu Fermanımı, mezkûr selâhiyetleri teyid etmek üzere lûtfettim. Binaenaleyh, İrade-i Seniyye'min hükümlerine boyun eğmek, ve karşı gelmekten kaçınmak zaruridir.

Hicrî 1227 yılı Rebiül-evvel ayı ortasında sâdır oldu. □

---

1 *"Üsküdar'da Selimiye Camisi"*, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s.376.
2 *Camilerimiz*, İstanbul, 1932, s.91.
3 *İstanbul Camileri*, ikinci baskı, Ankara, 1987, cilt II. s.58.
4 *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975, s.90.
5 *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, ikinci baskı, İstanbul, 1982, s.336.
6 *İstanbul Camileri*, İstanbul, 1966, s.91.
7 *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, s.413.
8 Aynı eser, s.336.
9 Doğrusu 1804 olacaktır.
10 Aynı eser, cilt II., s.58.
11 Aynı eser, s.90.
12 Müteakip iki paragraftan sarf-ı nazar edilmiştir.
13 İstanbul, 1910, cilt I., s.163a.
14 Milâdî 1812 Mart.
15 *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), İstanbul, 1871, s.449.
16 G. Goodwin, aynı eser, s.413.
17 Kendisi gibi Hassa mimarı olan pederinin adıdır. 1945 de, Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda bulduğumuz mezartaşının kitabesine göre, Kayseri'nin Derevank köyünden olup, 1803 de vefat etmiştir.
18 Milâdî 1809 Nisan.
19 Milâdî 1809 Kasım.
20 Beygirle ilgili bir vergi olmalıdır.
21 Tanzimat'tan önce, şaraptan ve sair içkilerden alınan vergi.
22 Sadrazam'ın mahkemesi.

Pelasgos'lar
Üsküdar'a Gider İken...

BİLGE UMAR

Türkçe konuşan insanların bin yıla yakındır yaşadıkları bu ülkeyi gerçekten sahiplenmeleri için, onun geçmişine de bilgi ile egemen olmaları zorunludur. B. Umar'ın bu üçüncü yazısıyla tamamlanan deneme dizisi, Hellen-öncesi Anadolu kalıtının, Hellenler üstünden günümüze ulaşan dilsel öğelerini irdeliyor.

I. Pelasgos Adını Hellen'lerin Hangi Anlamda Kullandığı

ESKİ Hellen'ler, ülkelerinde yaşayan daha eski kültürün halkına Pelasgoi (Pelasgos'lar) diyorlardı ve Batı Anadolu ile Ege Denizi adalarının en eski halkının da aynı kültürde[1] olduğunu anladıklarından, o komşu halkı da genellikle[2] yine Pelasgoi adıyla anıyorlardı.[3]

Pelasgos adı, ilk bakışta, "deniz" anlamındaki, hangi dilden Hellen diline geçtiği tartışmalı olan *pelagos* sözcüğüyle bağlantılı gibi izlenim uyandırır; ileride göreceğiz ki bu izlenim gerçekten yerindedir. Ancak, kişi, bu izlenim yüzünden, Pelasgos adının "deniz insanı" yanut "denize egemen olan insanlar" anlamına geldiği ihtimalini güçlü saymak eğilimini duyar ve ben de bu eğilime kapılanlar arasında idim.[4] Oysa, bu sonuncu konuda, yine ileride göreceğiz ki, gerçek başka türlüdür.

II. Pelasgos Halkının Dilinin Luwi Dili Temeline Dayandığı

Pelasgos'lar denen halkın dilinin, genelde, Hitit belgelerinden tanıdığımız bir halk olan Anadolu Luwi halkının dili temeline dayandığı, benden önce pek çok araştırmacının yayınlarında ifade edilmişti.[5] Ben de son yıllardaki bütün yayınlarımda bu gerçeği vurgulamaktayım. Konunun, şimdiki yazıda inceleyeceğimiz sorun yönünden de çok büyük önemi vardır ve o nedenle (o çok önemli konunun şimdi bütün boyutlarıyla tartışmasını yapmaya kalkışmadan) okuyucumu ikna edecek çok anlamlı bir örnek üzerinde durmama izin verilmesini rica ederim.

Bir Larissa kenti, Hitit belgelerinde de anılır.[6] Oysa, Larissa, tipik bir Pelasgos kent adıdır. Anadoludaki Larissa'lardan biri (sanıldığına göre[7] Aiolis'de, Hermos/Gediz Irmağının yanıbaşındaki Buruncuk Köyü üzerinde kalıntıları bulunan Larissa), Iliada'da[8] bir Pelasgos kenti olarak anılır. Thessalia'daki diğer bir Larissa da, ileride göreceğimiz gibi, Pelasgiotis denen bölgede idi,[9] yani Pelasgos yurdunda idi. Oysa, Larissa adıyla, Luwi'lerin öz yurdu Anadolu'da pek çok kez karşılaşılır ve üstelik Larissa adı, türetilmesinde kullanılan her iki öge ile yâni gerek Lar(a) gerek issa ögesiyle, Luwi dilinden geldiğini belli eder. Assa/asa, Hitit dilinde, "kent kurmak" demektir[10] ve tarihsel coğrafya adları içinde "yerleşim" (kent, kasaba, köy) anlamını belirtir.[11] Bunun bir çeşitlemesi, issa'dır.[12] Hellenleşme döneminde, sonu assa ile biten kent adlarının birçoğunun bu bitişi assos'a,[13] issa ile bitenlerin birçoğunun da bitişi issos'a dönmüştür.[14] Larissa adının başındaki Lar(a) bölümüne gelince;[15] Pausanias'ın, Argos akropolis'ine eskiden Larissa dendiği yolundaki açıklaması[16] bende Lara bölümünün "iç kale, yukarı kale" gibi bir anlam taşıyor olabileceği izlenimini uyandırmıştı. Ancak, Antalya yakınında Kestros/Aksu ağzının batı yanındaki ünlü Lara kumsalının hâlâ kullanılan adı, sözcüğün "kum" anlamına geldiği olasılığını da güçlü göstermekteydi. Strabon'u bir kez daha okurken, daha önce önemini farkedemediğim bir açıklama, bu sorunun yanıtını verdi ve bütün duraksamamı giderdi. Yurtdaşım coğrafyacı aynen şöyle diyor:[17]

"Larissa'larla ilgili ortak bir özellik vardır. Yani Kaystros (Küçük Menderes-Umar) ve Phrikonis (Anadoluda Aiolis bölgesinin, içinden Hermos/Gediz Irmağının geçtiği bölümü -Umar) Larissa'ları ile Thessalia'daki Larissa'yı[18] kasdediyorum. Her üç kentin de toprakları, nehirlerin getirdiği alüvyonlarla oluşmuştur. Bunlar Kaystros, Hermos

Skamandros (Troia batı yanında denize dökülen Kara Menderes) ağzında eski deniz girintisinin, bugünkü dolma ovanın batı bitişiğinde uzanan ve üzerinde Sigeion (aslı Skaion olmalı) kentini taşıyan Ska (Yarımada). Sigeion kenti yerinin güney yakınından, yarımadacık sırtı üstünden bakış. Arka planda, Elaious/Elaioussa kenti yerinde yükselen Çanakkale Şehitleri Anıtı. Türkiye'de saptayabildiğimiz tek İlyas Burnu, onun güneybatı yakınındadır. İlyas Burnu'nun başka yere değil de, Ela/İla (Geçit, Boğaz) kök sözcüğünden türetilmiş adlarla yüklü bu yöreye gelip yerleşmesi ne "rastlantı", değil mi?

ve Peneios nehirleridir."

Bu açıklamaya bizim de ekleyeceklerimiz vardır.

Laranda'nın durumu. Adı, Luwi dilinin Lara sözcüğü ile, "-sı olan, -lı" anlamındaki wanda/anda takısından[19] türetilme Laranda[20] (şimdi, il merkezi Karaman) kentinin durumunu araştırınca, *Türk Ansiklopedisi*'nin "Karaman Ovası" maddesinde şu bilgiyi buluyoruz:

"Üzeri yeni alüvyonlarla örtülü bulunan bu ovanın denizden yüksekliği..."

Laranda, hiç kuşkusuz, Luwi bölgesinde idi. Komşusu Kybistra (Hellenleşme çağında Herakleia, şimdi Ereğli) güney yakınındaki Luwi yapıtı İvriz Anıtı,[21] bunun gözle görülür kanıtıdır. Zaten, Laranda adının Luwi kökenini, sonundaki wanda/anda bölümü de ortaya koymaktadır. Bu durumda, artık kuşkuya hiç yer yoktur: Lara, Luwi dilinde "kum" demektir ve Laranda, "Kumlu"; Larissa, "Kum kenti" anlamındadır.

Ninuwa kenti yerindeki Larissa'nın durumu. Ksenophon'un, Kounaxa Savaşı yerinden Doğu Anadoluya doğru kuzey yönünde ilerlerken gördüğü bir diğer Larissa,[22] tıpkı Strabon'un anlattığı Larissa'lar gibi, düzlükte akan, kum yığan bir ırmağın kıyı kentiydi, Tigris/Dicle kıyısındaydı ve, dikkat edelim, surları kerpiçten yapılmıştı!

Yunanistanda Pelasgos'lar döneminden kalma, Anadolu'da da benzeri yahut aynı bulunan yüzlerce diğer ad üzerinde durarak, bunların birçoğunun anlamını Luwi dili hakkındaki bilgilerimizle açıklamak mümkündür.[23]

"Pelasgos" dilinin aslında Luwi dili olduğu yahut hiç olmazsa, çok geniş ölçüde Luwi dili temeline dayandığı konusunda gösterilebilecek bu gibi yüzlerce kanıtı burada aktarmağa kalkışmadan ve bu ön-sorun üzerinde sözü daha fazla uzatmadan, asıl konumuza dönüyorum ve Pelasgos adını incelemeğe başlıyorum.

III. Pelasgos Adının Öz Biçimi: Pelaska Yâni Pela-Ska, Pela-Yarımadası

Luwi dilinde adlar, -gos bitişiyle bitmez. Hellenleşme döneminde böyle -gos bitişliye çevrilen eril adların, eril-dişi farkı tanımayan Luwi dilindeki öz biçimi, yahut Kraka adlı[25] birçok dağ vardır; kar/kra'nın "doruk" anlamında[26] -ka bitişidir. Örneğin, eski Luwi bölgelerinde Karka adlı[24] -ka takısının da, tıpkı Hellen dilindeki -ion takısı gibi, "yeri" anlamında olduğunu[27] farkettiğim için, Karka yahut Kraka'nın "Doruk Yeri" olduğunu anlayabiliyorum.[28] Karka/Kraka adı, Hellen ağzında, bazı örneklerde, Akragas[29] yahut Akrokos[30] vb. biçimlere bürünmüşse de, Anadolu'da, Luwi bölgesi kapsamında olduğu kesinlikle kuşku götürmeyecek iki dağın adı, Kragos'a dönmüştür.[31]

Demek ki, Hellen dilinde eril ad olabilmek için sonu -gos'a çevrilen Pelasgos adının Luwi dilindeki asıl biçimini saptarken, -gos yerine -ka'yı geri getirmek gerekir. Buna göre, adın asıl biçimi Pelaska'dır. Oysa, bu adın içindeki Pe(l)la bölümünü olsun, Ska bölümünü olsun, Luwi/Pelasgos kültürü alanının pek çok tarihsel coğrafya adından tanıyoruz.

Şimdi, önce Ska bölümünü ele alalım.

IV. Ska Sözcüğünün Anlamı

Hellenler öncesi kültür çağında, Balkan Yarımadasına Skodra deniyordu[32] ve Skodra, hem o yarımadanın iki yanındaki birer kentin[33] hem de İstanbul Boğazında karşı yakada, Balkan Yarımadasına geçişin olağan yeri olan iskele kentinin (şimdiki adı: Üsküdar) adı idi.[34]

Skodra adı, Adra/Odra tanrının[35] adı başına Ska sözcüğü getirilerek türetilmiştir. Aşağıda göreceğimiz örnekler, Larissa konusunda olduğu üzere, tümevarım yoluyla bize anlatıyor ki, Ska sözcüğü Luwi/Pelasgos dilinde "ada" demektir; ancak, tıpkı eski Hellenlerin nesos sözcüğünü hem "ada" hem de "yarımada" anlamında kullanmaları gibi (örneğin Peloponnesos, aslında ada değil yarımadadır), Luwi/Pelasgos dilinde ska sözcüğü "yarımada" anlamını dahi belirtiyordu. Nitekim, Balkan Yarımadasını anlatan, biraz önce andığımız Skodra'lardan başka, şu örneklerde de, ska sözcüğü, "ada" yahut "yarımada" anlamında kullanılmıştır:

1. Skamandros. Troia kentinin batı yakınında denize ulaşan Skamandros (şimdi, Kara Menderes) ırmağının adı, Madra yâni Ma-Adra, Ma'nın Erkeği adının Hellen ağzına uydurulmuşu Mandros'a[36] işaret eden -mandros bölümü ile, hangi Mandros'un veya ne Mandros'unun kasdedildiğini belirten Ska sözcüğünden türetilmiştir. İlkçağda, tıpkı Menderes'in bir deniz girintisine (Latmos Körfezine), Kaystros/Küçük Menderes'in de bir diğer deniz girintisine, körfeze akması gibi, Skamandros da haliç biçiminde derince bir deniz girintisine akıyordu ve bu deniz girintisiyle Ege Denizi arasında, üzerinde Sigeion kentinin bulunduğu ince uzun yarımada uzanıyordu. Strabon[37] o yörenin topografyasının böyle olduğunu pek açık biçimde anlatır:

"Skamandros ve Simoeis nehirleri Sigeion ve Rhoteion'a yakın olarak (yâni, yakınına kadar-Umar) ayrı ayrı aktıktan sonra şimdiki Ilion'un önünde birleşerek (demek ki, Çanakkale Boğazına ulaşmadan önce birleşerek -Umar), Stomalimne (Ağız Gölü, Ağızdaki Göl; diğer deyişle, haliç -Umar) adını alarak Sigeion'a doğru yönelir."

Strabon, Sigeion'un bir burun üzerinde olduğunu da açıkça söyler:[38]

"Simoeis ile Skamandros ovada birleştikten sonra aşağıya doğru çok miktarda alüvyon taşır ve kıyıyı doldura-

rak, batak ve yosunlardan oluşan bir kör ağız (yâni, haliç-Umar) meydana getirir. Sigeionlular *Burnu* karşısında, Khersonnesos'da (Gelibolu Yarımadasında-Umar) ... Elaioussa ve Protesilaos'un tapınağı vardır."

Görülüyor ki, Ilion yanıbaşındaki "Madra Irmağı", ince uzun bir yarımada bitişiğinde denize dökülmekte idi. Hele tam oradaki kentin Hellen dilinde pek gülünç anlam taşıyan bir adı bulunduğunu[39] görünce, Sigeion adının aslının dahi Ska-ion, Yarımada-yeri olduğunu farkediyoruz ve Selânik'in yanıbaşında denize üç parmak gibi üç ince uzun yarımada uzatan Khalkidike'nin o üç uzantısından en batıda olanı yâni Pallene Yarımadası üzerinde bir kentin de Skione adını taşıması,[40] vardığımız bu sonucu doğruluyor. Böylece, Ska-Mandros adındaki Ska'nın, üzerinde Sigeion kentinin bulunduğu ince uzun yarımadaya işaret ettiğini anlıyoruz.

2. Skaiai Pylai, Troia surlarının batıya bakan kapıları.[41] Hellen dilinde bu deyiş, Ska-Yurdu-İnsanlarının Kapıları demektir. Troia'nın batı kapıları, üzerinde Sigeion kentinin bulunduğu, Strabon'un "Sigeionlular Burnu" diye andığı ince uzun yarımadacığa baktığına ve Troia kenti batısında, aradaki haliç nedeniyle, buranın halkından başka hiçbir halk olamayacağına göre, Skaia yâni Ska Ülkesi mutlaka o yarımadacıktı, Skaiai (Skaia Halkı; karş. Athena'dan Athenai, Athena Halkı) mutlaka o yarımadacığın halkı idi.

3. Skylake. Marmara Denizi güney kıyısında bulunan, Herodotos'un andığı bir Pelasgos kenti.[42] Latin yazımında e ile gösterilen harf, Hellen yazımında, eskiden A'ya yakın değer taşıyan eta (H)'dır. Böylece anlaşılır ki adın aslı Skulaka idi. Luwi dili hakkındaki bilgimizle, sözcüğün türetiliş biçimi ve anlamı kolayca açıklanabilir. Sözcük, Sk(a) - u(wa)- la - ka ögelerinden, Adalık-çık-yeri anlamında olarak, türetilmiştir ve ögelerin birleşme yerinde yanyana gelen ünlü seslerden, parantez içinde gösterilenler, düşmüştür. Gerçekten bu kent, küçük bir adanın karşısında idi (İmralı Adasının).

4. Skylax. Bilgin ve coğrafya araştırmacısı, Anadolunun Karyanda kentinden yurtdaşımız.[43] Her ne kadar eski Hellen dilinde Skylax, "Genç köpek" anlamında idiyse de,[44] İÖ 500 dolaylarında bir Karia'lının Hellen dilinden gelme ad taşıması olanaksızdır. Anadolunun tarihsel coğrafyasını iyi bilenler, bu adın öz biçimini ve anlamını görmekte gecikmezler. Skylax'ın vatanı Karyanda kenti, bir *adacık* üzerinde idi;[45] bu yüzden, Hellen ağzında Skylax'a dönen adın aslı, o adacığa işaret etmektedir ve tıpkı yukarıdaki gibi, Skulaka'dır, aynı ögelerden türetilmiştir. Hellen ağzında eril bir ad -ka ile bitemeyeceğinden adın bitişi -x edilmiş ve üstelik böylece ad, Hellen dilinin Skylax sözcüğüyle özdeşleştirilmiştir.

5. Skyllaion Burnu. Yunanistanın Argolis bölgesinde, adı Adra/Odra'dan gelen Troizen kentinin ve onun iskelesi, adı yine Adra/Odra'dan gelen, üstelik Anadolu'nun Kilikia bölgesinde bir adaşı bulunan Kelenderis'in doğusunda denize uzanan burundur. Onun tam önünde küçücük bir ada bulunduğu, Pausanias'ın yapıtının Deutscher Taschenbuch Verlag tarafından yayınlanmış Almanca çevirisinde c.1 sonuna eklenmiş Argolis haritasında görülmektedir. Skyllaion adında, Hellen ağzının eklemesi, "yeri" anlamına gelen -ion takısını bir yana koyunca yine Sku(l)la ile yâni Sk(a) -u(wa) - la, ada-lık-çık, "küçük ada ülkesi" ile karşı karşıya kalıyoruz.

6. Skandarion Burnu. Kos (İstanköy) Adasındadır.[46] Sondaki, Hellen ağzının eklemesi -ion'u bir yana koyunca Skandar(a) kalır. Bu ad, Luwi dilinde Ska - (wa)nda - (u)ra ögelerinden türetilmiş ve birleşme yerinde yanyana gelen ünlü seslerden, parantez içinde gösterilenler, senkop ilkesi gereğince düşmüştür. Bu ögelere göre, ad, Yarımadası olan-ülke anlamındadır.

7. Skyros. Pelasgos halkının, Akhilleus'ça talan edilen bir adası.[47] Hellen dilinde nesos sözcüğü, dişi ad olduğu halde sonuna -os alan kural dışı adlardandır; bu nedenle, ilke olarak Hellen dilinde ada adları -os ile biter, yine de dişi addır. Oysa Luwi dilinde adlar böyle -ros diye bitmez. Buna göre, Skyros adının öz biçimi Skura'dır ki bunda Luwi dilinin Sk(a) - ura ögeleri açıkça görülür ve adın ada-yurdu demeye geldiği anlaşılır.

8. Sikania, Sikanos'lar. Eski Hellenler, Sicilya dediğimiz adayı Sikania diye, bunun halkını da Skianos'lar diye anıyorlardı.[48] Luwi dilinden gelme pek çok adla yüklü bulunan adanın kendisinin de öyle bir ad taşımasını hiç yadırgamıyoruz ve bu adın Luwi dilindeki öz biçiminin Ska-wana olduğunu[49] kolayca anlıyoruz.

Amyntas'ın oğlu Makedonia kralı Aleksandros, pan-Hellenik Olympia yarışmalarına katılmaya geldiği zaman Hellenler onu yarışmaya almak istemediler.

Bu Bölümdeki İncelemenin Sonucu

Pelasgos adının öz biçimi Pelaska'daki ska'nın "ada, yarımada" anlamlarında olduğunu böylece güvenle saptayınca, vardığımız sonuç, Pelaska/Pelasgos'un aslında bir Pe(l)la adasına yahut yarımadasına işaret ettiğidir. Öyleyse, şimdi bir adım daha atalım ve Pe(l)la'nın kim ya da ne olduğunu araştıralım.

V. İkinci Adım: Pelasgos/Pelasgia Adlarının Öz Biçimi Pelaska Adı İçindeki Pe(l)la Bölümü

Bu bölümü, Luwi/Pelasgos kültürünün yayılma alanında çeşitli tarihsel adlarda görüyoruz:

1. Pella, Makedonia başkenti

Makedonia devletinin ilk başkenti, bir adı da Edessa olan Aigai idi.[50] Sonra, denizin o zamanki kıyısında, Axios/Vardar Irmağı ağzında yeni başkent Pella kuruldu. Kent, Herodotos'da[51] ve Thoukydides'de[52] anılır.

Makedonia, İÖ 500 dolaylarında bile henüz Hellenleşmemişti ve Luwi/Pelasgos kültürünün egemenlik alanı kapsamında idi. Nitekim o sıralarda Makedonia kralı Amyntas'ın oğlu Aleksandros, pan-Hellenik Olympia yarışmalarına katılmaya geldiği zaman Hellenler onu yarışmaya almak istemediler, bu yarışmaya yalnız Hellenlerin katılabileceğini söylediler; Aleksandros, *kendisinin* baba soyunun Argos kökenli olduğunu anlatarak yarışmaya girebildi.[53]

Makedonia'da karşılaştığımız tarihsel coğrafya adlarının ve tarihsel kişi adlarının birçoğunun anlamını, Luwi dili hakkındaki bilgilerimizle, açıklayabiliriz. Sözü uzatmamak için yalnız üç ad'a işaret etmekle yetineceğim:

1° Amyntas. Hellenler arası yarışmaya gelen ve kendi baba soyunun Hellen olduğunu öne süren Aleksandros'un[54] babası Amyntas'ın adı hiç de Hellen dilinden değildi, tersine Luwi/Pelasgos dilindendi. Bu adın öz biçimi, Ama/Ma[55] (Ana Tanrıça) adına, önce uwa (tapınağı)[56] ve sonra wanda/anda (-lı, -sı olan) takılarının eklenmesiyle ve birleşme yerlerinde senkop ilkesi gereğince ünlü seslerden eksilmeler olmasıyla Am(a) u-(wa) - (wa)nda biçiminde türetilmiş Amunda'dır. Karş. Anadoluda

Karia-Lykia sınırındaki Kadyanda kentininin[57] adı: Kadu-uwa-wanda, Kadys - tapınağı - olan.

2° Skydra. Makedonia krallığının birinci başkenti Aigai (Edessa) ile ikinci başkenti Pella arasındaki Skydra kentinin[58] adı, gördük ki, aslında, Luwi/Pelasgos dilinde Ska ve Adra/Odra bölümlerinden oluşmaktadır, Adra/Odra Yarımadası (burada: Balkan Yarımadası) anlamına gelmektedir.

3° Makedonia. En ilginç inceleme konusu Makedonia adının kendisidir ve bu ad, görünüşe bakılırsa, Makadawana adının Hellen ağzına uydurulmuşudur: karş. Ia-wana'dan Iaonia, sonra Ionia; Lukka-wana'dan Lykaonia, Mawana'dan Maionia, Khatti-wana'dan Kataonia. Makadawana adı, Ma-ka-a(n)da[59] - wana bölümlerinden türetilmiştir, Ma-yeri-olan-yurdu anlamındadır. Karş. Ma-k(a)-(wa)na-(as)sa'dan Maknasa, Hellen ağzında önce Magnasa, sonra Magnesia: Ma-yeri-ülkesi-kenti.

Pella adı, işte böyle bir yörede karşımıza çıkıyor. Aynı Pe(l)la sözcüğünü, Luwi/Pelasgos kültürünün egemenliği döneminden kalma en eski bazı diğer adlar içinde de görüyoruz:

2. Pellana adı. Akhaia'daki Pellana

Pellana, Peloponnesos kuzeyindeki Akhaia bölgesinde, Korinthos'un kuzeybatı yakınlarında bir kenttir; dolayısıyla, ince uzun bir su boğazı biçimindeki Korinthos Körfezinin güney yakasındadır (su boğazı yakasında olmak özelliğine şimdiden dikkat edelim). Kent Iliada'da[60] anılır. Ion ağzını kullanan yazarların yapıtlarında, bu adın -ana bölümündeki sesli harf, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta'dır (H). Sondaki bu bölüm gösteriyor ki, ad, Luwi dilindendir ve o dilin wana/ana takısı[61] kullanılarak türetilmiştir; takının eklendiği kök sözcük, Pe(l)la'dır.

3. Lakonia'daki Pellana

İkinci bir Pellana kenti, kuzeybatı Lakonia'da, Sparta'dan kuzeybatı ileriye uzanan bir ırmak boğazının (dibinde ırmak akan bir vâdinin) içinde idi; bu durum, Pausanias'ın Almanca çevirisi c.1 sonuna ekli Lakonia haritasında açıkça görülmektedir. Su boğazında olmak özelliğine yine dikkat edelim.

4. Pallene adı. Makedonia'daki Pallene

Pallene, yukarıda andığımız Makedonia başkenti Pella'nın çok yakınında bir yarımadadır[62] ve daha önce sözü edilen Skione kenti bunun ucundadır. Selânik Körfezi bu yarımada ile batı karşısındaki anakara arasından kuzeye doğru hayli uzun bir deniz boğazı biçiminde uzanır. Boğaz biçimli bu uzun körfez, ilkçağda daha da uzundu ve Pella kenti bunun o zamanki iç ucunda idi, şimdi kıyıdan 20 km. kadar içeride kalmıştır. Görülüyor ki gerek Pella kenti gerek Pallene Yarımadası, yine bir su boğazı kıyısında karşımıza çıkmaktadır.

Pella adı, Luwi dilinin, (derginizin daha önceki sayılarında çıkan yazılarımızda sözünü ettiğimiz) "su, akarsu" anlamlarındaki pa sözcüğü ile, "geçit, boğaz" anlamında bulunduğunu "Helle, Hellen, Hellenos, Helena'nın gerçek kimlikleri" başlıklı yazımızda ve onu izleyen "Ilion adının anlamı" başlıklı yazımızda kanıtladığımız ela/ella sözcüğünün birleştirilmesiyle, birleşme yerinde yanyana gelen iki ünlü sesten birinin senkop ilkesi gereğince düşmesiyle türetilmiştir. Pallene (Latin yazımında e ile gösterilen harfler Hellen yazımında, eskiden A'ya yakın değer taşıyan eta, H ile; demek ki aslı Pallana'dır) adı içindeki Pall(a) bölümü, Pella'dan başka şey değildir, yalnız burada Pa - E(l)la birleşmesi yerinde yanyana gelen iki ünlü sesten birincisi değil de ikincisi düşürülmüştür.

5. Pelops Adı

Hellen mythos'larında bir Lydia göçmeninin adı edilen[63] ve bu nedenle, yâni bir yiğidin adı olabilecek eril ad biçimine sokulmak için bitişi değiştirilen Pelops sözcüğünün anlamını, kökenini açıklayabilmek için, bir Pelops uydurulmasına neden olan ad yani Peloponnesos'un adı üzerinde durmalıdır. Gerçekten, Peloponnesos adı, bu biçimiyle, Hellen dilinde, Pelops'un Adası (Yarımadası)[64] anlamına gelir görünüştedir, dolayısıyla Pelops diye birinin varlığı sanısını uyandırmaktadır. Demek ki, Pelops adının gerçek kökeni ve anlamı, buradaki Pelopo biçimine bürünmüş bölümün öz biçimi bulununca açıklanabilir.

Luwi/Pelasgos dilinde Pe(l)la'nın "Su boğazı"na işaret ettiği görülünce bu açıklamayı yapmak çok kolaydır. Yarımada adının öz biçimi Peluwa yani Pela-uwa idi ve burada da, tıpkı Arza-uwa, Orman-lık anlamında Arzawa adının ya da Assa-uwa, Kent-lik anlamında Assuwa adının türetilişine benzeyen, yörenin topografyasına işaret eden bir ad türetilmesi karşısındayız. Çok ince uzun bir su boğazı biçiminde olan Korinthos Körfezi dolayısıyla, bu körfezin ötesinde uzanan ülkeye, "Su Boğazı-lık" anlamında Peluwa denmişti.

Gerçekten, uwa bitişinin Hellen ağzında aldığı çeşitli yeni biçimler arasında opa/ope biçimi de vardır.[65] Fakat bir destan kişisi kral uydurmak söz konusu olunca onun adı, Hellen ağzında, Pelopa/Pelope (sondaki ses, eta yani H ile) olamazdı, eril adlara özgü bitişi almak ve Pelops olmak zorundaydı.

6. Peleus Adı

Pela'lı adların bizim için en önemlisi, Hellas, Hellen'ler adlarının kökeni olan küçük ülkenin[66] (yani, Oiboia/İğriboz Adası ile anakara arasındaki su boğazının kuzey girişinde, anakara yanındaki bölgenin) kralı olarak mythos'larda karşılaştığımız (Akhilleus'un babası) Peleus'un[67] adıdır. Peleus adından, Hellen ağzının tıpkı Adra/Atra'yı Atreus ederken yahut Otys'i Odysseus ederken yaptığı üzere takıverdiği -eus takısı çıkarılınca, geriye Pel(l)a kalıyor.[68]

Sözünü ettiğimiz Hellen dili takısı, eus, eril adlarda kullanılır ve işlevi, Luwi/Pelasgos dilinin wana takısının işlevine benzer, Türkçenin -sal takısı anlamındadır. Dolayısıyla Atreus, Atra'sal, "Koca durumu olan" demeye geldiği gibi, Peleus da, Pe(l)la'sal, "Su Boğazı ile ilgili olan" anlamındadır. Bu adın işaret ettiği boğaz, pek açıktır ki, Peleus'un ülkesidir denen ülkenin önündeki, o ülkeyi batı yanına alan boğazdır, yâni Oiboia/İğriboz Adası ile anakara arasında kalan su boğazıdır.

7. Pelion Adı

Yine tam aynı yörede, Peleus'un ülkesi denen küçük bölgede bir dağın adı, Pelion'dur.[69] Bunda da P'den sonraki, Lâtin yazımında e harfiyle gösterilen ses, Hellen yazımında, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta, H harfiyle yazılmaktadır. Sonda gördüğümüz, Hellen dilinde "yeri" anlamına gelen -ion takısı bir yana bırakılınca geriye kalan kök bölüm yine Pe(l)la'dır. Görülüyor ki, orada bulunan dağın adı dahi Pe(l)la'ya, Su Boğazı'na işaret etmektedir.

Bu yazıda, eski Luwi Pelasgos kültürünün yayılma alanları kapsamında karşılaştığımız pek çok tarihsel adın anlam ve kökenini inceledik.

8. Balya vb. Adlar

Anadolu'da, adları Hellenleşme döneminde, eski Hellen dilindeki Palaios (Eski) sözcüğüne benzer biçimlerde yazılan en az 4 yer yahut yerleşim birimi vardı. Ramsay, bunlar üzerine bilgi verdikten sonra, çok haklı olarak şöyle diyor:[70]

"Paleai yahut Palia isminin Rumca bir sıfat olan Palaios kelimesiyle alâkadar olduğunu zannetmiyorum. Rumcaya benzer yerli bir kelime olması daha muhtemeldir."

Bunlardan biri, tarihsel adını günümüzde de Balya olarak koruyan, Balıkesir iline bağlı ilçe merkezi kasabadır. Haritaya bakar bakmaz görülür ki bu kasaba, İvrindi dolaylarından çıkıp Manyas Gölüne dökülen önemlice bir akarsu olan Koca Çay'ın dibinden aktığı, çok uzun bir doğal geçidin, boğazın (yâni, bir "su boğazı"nın) yanıbaşındadır.

9. Pelekanon

Bizanslılarla Osmanlılar arasındaki tek meydan savaşının yapıldığı yer. Pelekanon, ince uzun bir "Su Boğazı" görünüşünde olan İzmit Körfezinin en dar yeri yakınında, kuzey yanda; dolayısıyla, İstanbul'dan gelen yolcuların güney yakadaki çıkıntıya (Helenopolis'in yeri) geçmek için tekneye bindikleri iskele (Libyssa, Dil İskelesi) yakınında idi.[71] Bu nedenle, Pelekanon adı içindeki Peleka bölümünün aslında Pelaka, "Su Boğazı (Geçidi) Yeri" anlamında bulunduğunu görebiliyoruz. Adın sonundaki bölüm için bkz. aşağıda "Pelagonia".

10. Pelinaios

Khios/Sakız Adası ile anakara arasındaki boğaza tepeden bakan, adanın en yüksek dağının adı.[72] Sondaki, Hellen dilinin malı ve eklemesi -ios takısını bir yana koyunca geriye Pelina kalır ki, ina takısı wana/ana takısının çeşitlemesi olduğundan, bu Pelina'nın, daha önce birkaç yerde karşımıza çıkan Pellana ile aynı ad olduğunu anlıyoruz; bu da "Su Boğazı-sal" demektir.

11. Pellion

İskender'in İÖ 335'de Illyria'ya yaptığı sindirme seferi sırasında kuşattığı bir kentin adının Hellen ağzına uydurulmuş biçimi.[73] Arrianos, İskender'in oradaki harekâtını anlatırken, yörenin topografyası üzerine şu bilgiyi veriyor:

"...İskender'in geçmeye mecbur olduğu saha dar ve ormanlıktı. Bir yandan nehir, öte taraftan dik ve kayalık yamaçlı pek yüksek bir dağla çevrelenmişti."

Diğer yandan, İskender'in, Pellion kentine, Erigon ırmağı boyunca ilerleyerek vardığı da Arrianos'da açıklanmıştır. Demek ki, kent, dibinde bu ırmağın aktığı bir "Su Boğazı"nın üzerinde idi. Adının Pa (su, akarsu) sözcüğüne, daha önce incelediğimiz Ilion'un e'li çeşitlemesi Ellion eklenerek türetilmesi yörenin topografyasına pek uygundur. Bu ad, Ilion adının aslı ve anlamı üzerine verdiğimiz açıklamayı doğrulamaktadır.

Erigon Irmağı, Axios/Vardar'ın en büyük koludur ve şimdi, Sırplarca Cerna Reka, Türklerce Kara Su adıyla anılıyor. Manastır'ın (şimdi, Bitola) doğu yanıbaşından geçer; önce kuzeyden güneye doğru akar, Florina'nın kuzey yakınlarında doğuya, hemen sonra kuzeydoğuya yönelir. Kuzeyden güneye akmakta olduğu sırada, büyük bölümüyle, doğal geçit durumundaki bir ovanın, Prilep yakınlarından Florina yakınlarına kadar uzanan bir ovanın içinden geçer; işte Pellion hisarı, yine bir su (ırmak) boğazı, geçidi, yanındaydı; Devol Vâdisini denetliyordu.[74] Dolayısıyla, bugünkü Manastır (Bitola)'nın atası ilkçağ kenti Herakleia yakınlarında idi.

12. Pelagonia

Yukarıda sözünü ettiğimiz, dibinde ırmak akan doğal boğaz durumundaki ovanın, Manastır/Bitola ile Prilep kentleri arasında kalan kuzey bölümüne ve onun doğu yanıbaşındaki, Erigon Irmağı (Cerna Reka/Karasu) kıvrımı içinde kalan bölgeye verilen ad idi.[75] İznik Bizanslıları burada, 1259 yılında önemli bir savaşı kazanmışlardı. Pelagonia adının Pe(l)la bölümü, açıktır ki, yine, Su Boğazı'na (geçidine) işaret eder. Adın Pelago bölümü, tıpkı Pelagos (deniz) adındaki gibi, Luwi/Pelasgos dilinde pelaka yani Pe(l)la-ka, Su Boğazı (Geçidi) - Yeri sözcüğünün Hellen ağzına uydurulmuşudur; -onia bölümü ise, Lukka-wana'dan Lykaonia, Khattiwana'dan Kataonia, Ma-wana'dan Maionia, Ia-wana'dan Iaonia/Ionia çıkması örneklerindeki gibi, Luwi dilindeki sözcüğün sonunda yer alan wana takısının[76] Hellen ağzına uydurulmuşudur. Bu adın türetiliş biçimiyle, yukarıda gördüğümüz Pelakanon adının türetiliş biçimi aynıdır; her ikisinin aslı, Pelakana'dır.

VI. Genel Sonuç

Aiolis'de, Dikili kuzeydoğu yakınındaki, Herodotos'un andığı Karene/Karina kentine, Kar (Doruk) ve wana/ana/ina (-sal) ögelerinden türetilmiş adının verilmesine yol açan, kentin doğu yanıbaşındaki görkemli doruk; şimdiki adıyla, Âsar Kaya.

Bu yazıda, Anadolulu Luwi dilinden ya da onun etkilediği dillerden gelme, eski Luwi/Pelasgos kültürünün yayılma alanları kapsamında karşılaştığımız pek çok tarihsel adın anlam ve kökenini inceledik. Araştırmamızın asıl konusu, Pela'lı adlar idi. Bu kök sözcükten türetilmiş 12 adı (aslında, Pelasgos adını da sayarsak, 13 adı) gözden geçirdik ve tümünün, Su - Boğazı anlamında P(a) - Ela ögelerinden oluşturulduğunu, Pela kök sözcüğünün böyle açıklanmasının doğru ve hatta zorunlu olduğunu gösteren topografya kanıtları bulduk.

Böylece, üç yazıdan oluşan dizinin bu son yazısında Pela'lı adların incelenmesi, ilk yazıda 14 tane Ela'lı adın ve ikinci yazıda 26 İla'lı adın incelenmesiyle vardığımız sonucu doğruladı. Toplam 52 adın incelenmesi bize hem Luwi/Pelasgos adlarındaki ela/ila ögesinin geçit, boğaz anlamında olduğunu kanıtladı, hem de Luwi kültürünün yayılma alanını saptayabilmek bakımından çok önemli ipuçları verdi. En önemlisi, böylece, Ege Denizi çevresinin Hellenler öncesi kültürünün, diğer deyişle "Pelasgos'lar dönemi kültürü"nün, gerçekte ya Luwi kültürü ya da çok geniş ölçüde Luwi temeline dayanan bir kültür olduğunun birçok kanıtı ortaya konmuş oldu. Umarız ki konunun düşkünleri, Anadolu'muzun ve yakın çevresinin İÖ 2. binyıl tarihiyle ilgili birçok diğer sorunun (örneğin, Ilion destanı Anadolu Hellenlerinin destanı mıdır yoksa Anadolu'nun öz halkının bir destanı mıdır sorusunun) yanıtına ulaşmak için de bu

Fırat kıyısındaki Karkamis (Kargamış) kenti yerinin, kent adı içinde Karka (Kar-ka, Doruk yeri) bölümünün varlığına hak veren topografyasını gösterir resimdir. Batı yandan görünüş; aşağıda ve Fırat ve demiryolu köprüsü.

çalışmamızda bir hayli yardımcı malzeme bulacaklardır.

[1] Aslında, Luwi kültüründe. Konuyu birazdan, metinde II. bl.'de ele alıyoruz.

[2] Bazı bölgelerdekine daha çok Leleges diyorlardı.

[3] Eski ya da yeni tarihçilerin, coğrafya yazarlarının yapıtlarındaki ilgili bölümlere yollama yapmaya, örnekler vermeye gerek görmüyorum.

[4] Bu nedenle, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi* adlı kitabımda c.I'de (1.bsl., Ege Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu yayını, İzmir 1982; genişletilmiş 2.bas. şimdiki yazının hazırlandığı sırada dizgidedir) Pelasgoslar'dan söz ederken, bir yerde (1. bsl., s.168 başı) "Pelasgos'lar; yâni, pelagos/deniz insanları" demiştim.

[5] A.J.van Windekens'in *Le Pélasgique. Essai sur une langue indo-européenne préhellénique* adlı, Louvain'de 1952'de basılmış yapıtında, Pelasgos halkının dili üzerine araştırma yaparken özellikle Luwi diliyle karşılaştırmalardan hareket etmesi zorunlu iken, tam tersine hareket etmesi, yâni eski Alman dilleri ve hatta Lituanya diliyle bile karşılaştırmalar yaptığı halde Luwi dilini bir yana bırakması inanılmaz bir ihmaldir ve eserin başarısını engellemiş, kendisini pella sözcüğünün "kaya" demek olduğunu kabul etmek gibi yanılgılara götürmüştür. Pella, göreceğiz ki, "Su Boğazı" demektir.

[6] Hayri Ertem, *Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini*, AU DTCF Yayını, Ankara 1973, s.85.

[7] Örneğin *Strabon* 13 III 2 bu kanıdadır.

[8] *Iliada* II 841, XVII 301.

[9] Hellenler, kendi tanıdıkları yerde bulunan, anlamını ve kökenini bilmedikleri bir kent (yahut ırmak vb.) adını başka bölgede görünce, her iki yerdeki adın aynı dilden gelmesi (dolayısıyla, birbirine böylesine uzak iki yerde eskiden aynı dilin konuşuluyor olması) akıllarına bile gelmediğinden, adların aynı olmasını bir yerden ötekine göçmen gitmesiyle, bir "kent kurucusu yiğit"in eski yurdundaki adları yeni yurduna taşımasıyla vb. öykülerle açıklayan ozan uydurmalarına inanıyorlardı. Bu arada, Anadolu'daki Magnesia, Larissa adları, Yunanistan'ın Thessalia bölgesindeki Magnesia ve Larissa'dan göçmen gelmesine bağlanıyordu.

[10] E. Sturtevant, *Eti Dili Sözlüğü*, TDK yayını, Ankara 1946, s.17.

[11] Nitekim Piero Meriggi, *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, 2. genişletilmiş basım, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1962, s.62 sonunda, assa'yı "Sitz" diye çevirmiştir. Örneğin Karia'daki Mylasa/Mylassa (şimdi Milâs) aslında Mula-Assa, Değirmen-Kenti'dir. Lykaonia ovasındaki Thebasa, aslında Taba-Assa, Düzlük-Kenti'dir. Hellen ağzında önce (örneğin *Rodoslu Apollonios*, I 584) Magnasa, sonra Magnesia (Türk ağzında, Manisa) olan adın aslı, Maknasa, kanımca Ma-ka-wana-assa ögelerinden türetilmiştir (bazı seslerin düşmesinin nedeni için bkz. aşağıda dn.15) ve öz biçimiyle, Luwi dilinde, Ma-Yerinin-Yöresi-Kenti demektir, Ma-ka (Ma-Yeri) derken de Ma tapkısının yahut kabartmasının yeri kasdedilir. Gerek Sipylos Dağındaki Ana Tanrıça kabartmasıyla ünlü Sipylos Magnesia'sı gerek Themistokles'in kızının Kybele rahibeliğini üstlendiği Maiandros Magnesia'sı, Ana Tanrıça tapkısı merkezleriydi.

[12] Luwi/Pelasgos dilinde, bir sözcük ya da takının başındaki a'nın yerine i geçirilerek de sözcük yahut takının kullanılmasına, assa/issa örneğinin dışında birçok diğer örnekte de rastlanıyor. İkinci örnek, wana/ana takısının (bkz. aşağıda dn.61) çeşitlemesi olarak ina takısının kullanılmasıdır: Myrina, Karina, Lagina, Drina yani (O)dr(a)-ina. Üçüncü örnek, wanda/anda takısının (bkz. aşağıda dn.19) çeşitlemesi olarak inda takısının (Hellen ağzında bazan inthos) kullanılmasıdır: Anadolu'nun Kilikia bolgesinde, *Strabon*'un (14 V 10) andığı Kyinda, Yunanistandaki Korinthos, Sicilya'da Ploutarkhos'un (*Demetrios'un Yaşamı*, 32) andığı Kyinda. Dördüncü örnek, Adra/Odra tanrının adına bazan Idra biçiminde rastlanmasıdır: Anadoluda, Karia'da Idrias bölgesi ve Mausolos'un kardeşi Idrieus; Drava, Drina gibi Adra/Odra'lı adlarla yüklü Yugoslavyada Idrija kenti, Kur'anda İdris Peygamber.

[13] Anadolu'nun Isauria bölgesindeki Adrassos, Adra-Assos, Adra-Kenti; Tuz Gölü yakınında Aliassos, Ali-Assos, Tuz Kenti; Karia'da, anakaraya bitişik denecek kadar yakın olan (ve günümüzde bitişmiş bulunan) bir adacık üzerindeki Iasos/Iassos, Ia-Assos, Anakara-kenti; Kappadokia'da ve Yunanistan'da Parnassos, Parna-Assos, Parna (Çiftlik yapısı?) kenti; Ephesos (Hitit belgelerinde anılan öz biçimi: Apasa yani Apa-Assa), Apa-Assos yani (yanı başındaki Samorna vb. gölcükler, derecikler, Astarpa olduğunu sandığım Kaystros Irmağı dolayısıyla) Su-Kenti.

[14] Kappadokia'da, şimdiki ilçe merkezi Afşin'in yerindeki ilkçağ kentçiğinin adı, Arabissos, yâni Arawa (kanımca, sunak)-kenti; Kilikia'da İskender'in ünlü savaşı yüzünden tanınan kent, Issos; Illyria'daki Naissos yâni N(uw)a-İssos, Yeni Kent, şimdi Niş.

[15] Lara sözcüğü issa ile birleşince, birleşme yerindeki a düşmüştür. Önemli not: İlke olarak, sözcüklerin ya da takıların birleşme yerinde yanyana gelen iki ünlü sesten (Vokal, voyelle) biri düşer ve bu olaya senkop (syncope) denir. Örneğin, Gürcüstan demeyiz, Gürcistan deriz. Luwi/Pelasgos dilinde tarihsel coğrafya adları içinde bu olayı pek çok kez göreceğiz.

[16] *Pausanias*, 2 XXIII 8. Şimdiden belirtelim ki, Argos kenti, Inakhos Irmağının denize dökülmeden önce aştığı ve alüvyon yığdığı bir ovadadır.

[17] *Strabon*, 13 III 4.

[18] Gerçekte, *Strabon*'un söz ettiği yörede birbirine yakın sayılabilecek iki Larissa kenti vardı. Bunlardan biri, *Strabon*'un andığı kent, denizden hayli uzakta, Peneios Irmağı kıyısında; ikincisi Oiboia/İğriboz Adasıyla anakara arasındaki boğazın kuzey girişinin anakara yakasında idi (*Pausanias* 2 XXIII 8). İkincisinin bulunduğu yöre, Thessalia'ya komşu Akhaia Phthiotis bölgesidir yâni Akhilleus'un babası Peleus'un krallığı ülkesi diye bilinen bölgedir. Bu bölgenin, araştırmamız yönünden çok büyük önem taşıdığını birazdan göreceğiz.

[19] Ali M.Dinçol, *Eski Anadolu dillerine giriş*, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1970, s.63; A.Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-Europeennes*, Librairie Hachette, 8. bsl., Paris 1937, s.275 (ikinci yapıtta, aynı takının Sanskrit dilinde ve eski İran dilinde vant takısı biçiminde varlığı belirtilmektedir).

[20] *Strabon*, 12 VI 3.

[21] Eberhard P. Rossner, *Die hethitischen Felsreliefs in der Türkei*, 2. genişletilmiş bsl., yazarın kendi yayını, München 1988, s.103-115.

[22] Ksenophon, *Anabasis*, 3 IV 7.

[23] Basımevinde dizgide olan, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, c.I, Genişletilmiş 2. bas. kitabımızda bu türden yüzlerce ad incelenmekte ve birçoğunun anlamı açıklanmaktadır.

[24] Anadolunun Hellenlerce Karia biçimine getirilmiş adla anılan yöresine İranlılar Karka diyorlardı; bkz. James Mellaart, "Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites" (*Mansel'e Armağan*, c.I s.493-526'da) s.518. Aynı sözcük, Hitit belgelerinde (bkz. Hayri Ertem, *Coğrafya adları dizini*, s.179) Kharga Dağının ve Kharkaia Dağının adlarında karşımıza çıkmaktadır. Sonradan Kraka,-Kerka (karş. Kerkyra), Gerga, Gergis, Kragos, Akrokos, Akragas biçimine bürünmüş tüm adların da öz biçiminin böyle Karka yani kar-ka, doruk-yeri olduğu kanısındayım.

[25] Kraka (bkz. William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, çeviren Mihri Pektaş, Millî Eğitim Bakanlığı yayını, İstanbul 1960, s.348 başı) Güney Kappadokia'da, Melitene (Eski Malatya)'dan 25 km. kadar kuzey ilerisinde bir yol üstü kasabası idi; Peutinger yol haritasında gösterilir.

[26] Karş. *Herodotos*'un VII 42'de andığı, Aiolis'deki, doruğu pek görkemli Âsar Tepe'nin (resmi için, Akbank'ın 1980'de İstanbulda yayınladığı *Aiolis* kitabımıza bkz.) batı eteğinde ilkçağ kentçiği, Karine yani Kar - ina (bu takı için bkz, yukarıda dn.12), doruk-sal. Kar sözcüğü aslında "baş" demektir, fakat bu nedenle, (örneğin Karanos deyimi içinde) komutan'ı, (Paphlagonia'daki bir burun üzerinde bulunan Kromna yani Kar-umna, Kar-halkı kentinin adı içinde) çı-

kıntı, yarımada uç anlamını da belirtir; en çok, dağın başı, doruk anlamında kullanılmıştır.

[27] Sözünü ettiğim, "yeri, yurdu" anlamındaki -ka takısı, örneğin Anadolu'nun Mysia bölgesinde ırmak adı Rundaka'da (Runda-ka, Geyik-yeri; Hellen ağzında Rhyndakos), Odysseus'un adası Ithaka'nın adında (Ida-ka, Orman-yeri; karş. Odysseia XIII 247'de verilen, Ithaka adası tanımı: "Ormanları var türlü türlü, sular akar pınarlarından") Hellenlerin Thrake, bizim Trakya biçimine soktuğumuz adın aslı (O) Draka'da (Odra-ka Odra yeri; Odra'nın kimliği için bkz. dn.35) görülmektedir. Bu takı, Luwi dilinden başka, kardeş Hind-Avrupa dillerinden Sanskrit dilinde, eski İran dilinde ve Hitit dilinde de vardı. Örneğin Allahabad kentinin eski adı Prayaga idi ki bu ad, Praya-ga, Sunak-yeri demektir. Takı, İran dilinde bugün bile -gâh biçiminde kullanılır ve oradan, Türkçenin ordugâh vb. bazı sözcüklerine geçmiştir. Aynı takı, Hitit dilinde, -kan yahut -san biçiminde kullanılıyordu (*Ali M.Dinçol*, s.56).

[28] Nitekim Ida/Kaz Dağı'nın en yüksek doruğu, Hellenlerin söyleyişiyle, Gargara adını taşır (Iliada VII 48, XIV 292, XV 152, Gargaron yâni Gargara Yeri diye anıyor). Gargara, Luwi dilinde Karkara yani Karka -Ura, Yüce Dorukyeri adından gelir. Oradaki Gargara kentçiğinin kalıntılarından resimler için, Akbank'ın İstanbulda 1983'de yayınladığı *Troas* kitabımızda s.4-5'e bkz. Karkamis (Kargamış) adı da Karka ile bağlantılıdır ve bu kent Türkiye-Suriye sınırı üzerinde, Fırat ırmağı kıyısındaki bir tepenin doruk bölümündedir.

[29] Luwi/Pelasgos dilinden gelme adlarla yüklü Sicilya'da bir dağın, onun eteğindeki kentin ve oradan geçen derenin adı (*Herodotos*, VII 165, 170; *Thoukydides*, VI 4, VII 32, 46, 50). Romalıların ağzında Agrigentum, şimdiki İtalyan ağzında Agrigento.

[30] *Anna Komnena*, 14 V 7 ve 14 VI 3. Türk ağzında Eğrigöz Dağı (Kütahya ilindedir).

[31] Biri, Batı Lykia'da, Sidyma (Sida-uma, Nar Ağacı İnsanı/Halkı) kentinin kalıntılarını taşıyan şimdiki Dodurga Dağı (*Strabon*, 14 III 5); diğeri Dağlık Kilikia'da, üzerinde Antiokheia kentlerinden birinin bulunduğu dağ (*Strabon* 14 V 3, kenti anmaz, yalnız dağı anar).

[32] İranlıların ağzında Skudra. Dareios zamanında bile, İran İmparatorluğunun Balkan Yarımadasındaki iline İranlılarca Skudra dendiği, Büyük Dareios döneminden kalma, onun başarılarını anlatan Bisutun Yazıtında görülür (Ernst Herzfeld, *The Persian Empire. Studies in geography and ethnography of the ancient Near East*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1968, s.348).

[33] Batı yandaki, kısa ömürlü Illyria Krallığının başkenti, şimdiki İşkodra, eski adıyla Skodra; doğu yandaki, Makedonia'nın ilk başkenti Aigai ile ikinci başkenti Pella arasında, birincinin 13 km. doğusunda bulunan ve günümüzde de Skydra adıyla varlığını sürdüren kent.

[34] Eski Hellen'lerin o kenti Khrysopolis (Altın Kenti) diye anması, kentin yerli dilden gelme bir adı bulunmadığı anlamına gelmez. Nitekim Bizans çağında bu kente Skoutari deniyor ve bu adın, Roma egemenliği çağında orada Scutarius'lar (kalkanlı askerler) konakladığı için kente verildiği sanılıyordu.

[35] Adra/Odra, yüzlerce tarihsel ad üzerinde yaptığım incelemenin bana gösterdiği üzere, Luwi/Pelasgos dilinde "Erkek, Koca" demektir ve Hellen dilindeki Andros'un tam karşılığıdır. Luwi/Pelasgos kültüründeki halkın kullanışında, Adra/Odra adı, özellikle, Ana Tanrıça Ma'nın erkeği baş tanrıyı kasdeder ve bunun kanıtı, Ana Tanrıçayı tıpkı Hitit dilindeki ve Türkçedeki gibi An(n)a diye, erkeğini Adra diye anan Tevrat'da (II. Krallar, XVII 31) görülür.

Adra/Odra'lı adlar konusu, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, c.I, 2. bas.'da çok geniş kapsamda ele alınmaktadır. Salihli Belediyesinin yayınladığı bir kitabımda da (*Lydia*, Genişletilmiş 2. bas., İzmir 1989, s.10) konuya kısaca değinilmiştir.

[36] Gerçekten, Ma'nın Erkeği, örneğin Aiolis'deki Kyma/Kyme'de, Mandros adı altında tapkı görüyordu. Lemnos/Limni Adasındaki Mondros kentinin adı da bu Mandros'un çeşitlemesidir. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere, Maiandros, Skamandros vb. adlardaki andros da aslında Adra'ya işaret eder.

[37] *Strabon*, 13 1 34.

[38] *Strabon*, 13 1 31.

[39] Sige-ion, Sessizlik-yeri demektir.

[40] *Herodotos*, VII 123. Adın içindeki o ve e, Hellen yazımında, w'ye işaret eden omega ve eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta (H)'dir. Demek ki bunun aslı Skuwana (Ska-uwa-wana, Yarımada-lık-sal) idi.

[41] *Iliada*, III 145, 149, 263; VI 237, 393 vb.

[42] *Herotodos*, I 57.

[43] *Herodotos*, IV 44; *Strabon*, 12 IV 8.

[44] Örneğin *Odysseia*, IX 283, XII 86'da kullanılmıştır.

[45] *Strabon*, 14 II 20. Asklepion adının aslı da kanımca Skula-(u)wa'dır. Ünlü hekimin, küçük bir adanın (Kos/İstanköy) yerlisi olduğunu unutmayalım.

[46] *Strabon*, 14 II 18, 19.

[47] *Iliada*, IX 668.

[48] *Odysseia*, XXIV 307; *Herodotos*, VII 170; *Thoukydides*, V 2 vb.

[49] Wana takısı için bkz. dn.61.

[50] Makedonia'nın Luwi/Pelasgos kültür alanı içinde bulunduğunu bir kez daha vurgulamak için hatırlatalım ki, bir diğer Aigai de, Anadolu'da "Pelasgos kenti" Larissa yakınında, Aiolis bölgesinde, kıyıdan biraz içeride idi (*Herodotos*, I 149).

[51] *Herodotos*, VII 123.

[52] *Thoukydides*, II 99, 100 vs.

[53] *Herotodos*, V 22. Tarihin Babası, bu konuda kendi görüşünü belirtir ve (Makedonia'lıların değil!) Makedonia kralları soyunun Hellen olduğu sonucuna vardığını söyler.

[54] Bu kişinin adı, Aleksandros, Hellen dilinden gelmiş ve o dilde "insanları koruyan" anlamında imiş gibi görünüyorsa da bu görünüşün doğru olmayabileceğine *Bailly*, dev sözlüğünde, işaret ediyor. Ben de bu kanıdayım ve adın aslının, Luwi/Pelasgos dilinde "tapınak" anlamına geldiğini saptadığım kas sözcüğüyle bağlantılı olduğunu sanıyorum. Bir Makedonia kralının Kassandros (Kas-Andros, Tapınak İnsanı) adı taşıdığını ve Priamos kızı Kassandra'nın da bir râhibe, Kas-Andra yani Tapınak-Kadını olduğunu hatırlayalım. Kilikia'da bir Artemis tapınağı kenti Kastabala yâni Kas-Taba-la, Tapınak-Düzlüğü-cük (tapınağın bulunduğu küçük düzlük) adını taşıdığı gibi Karia'nın Rodos Pereia'sı bölgesinde Hemithea tapınağının bulunduğu düzlük de Kastabos idi (aslı Kas-Taba, Tapınak-Düzlüğü). Taba/Thebe'nin "düzlük" anlamına geldiğinin kanıtları, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, c.I, 2.bas.'da verilmektedir.

[55] Amissos (yani Ama-issos, Ama-Kenti, şimdi Samsun), Amaseia gibi adlardaki Ama, Ma'nın çeşitlemesidir.

[56] Luwi dilinin uwa takısı, genelde, adlardan sıfat türetmeğe yarayan takılardan biridir; İngilizcenin -y, Almancanın -ig, Türkçenin -lık takısı yerine geçer. Örneğin Arza (orman; bkz. *Herzfeld*, s.17, 189) kök sözcüğüyle uwa takısından, Arzawa, Ormanlık (İngilizcede woody, Almancada waldig); assa (yerleşim, settlement, Siedlung) kök sözcüğüyle uwa takısından Assuwa (kentlik, kentleri bol yöre). Ancak, bu takı, tıpkı Türkçede odun-luk, saman-lık gibi örneklerde -lık takısının bir yapıyı belirtmek için kullanıldığı yolda da kullanılmakta idi, örneğin ala (at) sözcüğünden, at yapısı, ahır anlamında alawa (Hellen ağzında alaba) sözcüğü bu takıyla türetiliyordu. Karia'daki Alabanda kentinin adının, Byzantion'lu *Stephanos*'da değişik ve uydurma bir açıklama bulunmasına rağmen, aslında bu alaba (ahır) sözcüğüyle, -lı anlamındaki wanda/anda takısından türediğini Brandenstein, *RE Supplementband* VI, "Karische Sprache" maddesinde s.142-143'de, ortaya koymuştur. Böylece, örneğin Anadolu'daki ilkçağ kenti Kadyanda'nın adının da Kadu-uwa-wanda, "Kadys - yapısı (tapınağı) - olan" anlamında bulunduğunu anlayabiliyoruz.

[57] George E.Bean, *Lycian Turkey*, Ernest Benn Ltd., London 1978, s.42-45.

[58] Bkz. yukarıda dn.33.

[59] Wanda/anda takısının içindeki n sesi, Fransızcada coin derken yapıldığı gibi, burundan belli belirsiz söyleniyordu. Bu nedenle nd'li sözcüklerin, oradaki n olmaksızın söylenen, yazılan çeşitlemeleri vardı. Örneğin Arzawa bölgesindeki Milawanda kentinin adı Hitit belgelerinde hem böyle hem de Milawada diye anılmaktadır (bu Milawada, daha sonra Milada, Hellen ağzında Miletos olmuştur). *Sakellariou*'nun, "Hellen'ler Anadolulu adlardaki nd sesini değiştirmediler, Milawanda adını niçin Miletos'a değiştirmiş olsunlar? Miletos, Milawanda değildir" yolundaki itirazı haksızdır, çünkü Milawanda adının zaten Luwi'lerce Milawada/Milada diye de kullanıldığını görmezlikten gelmektedir.

[60] *Iliada*, II 574.

[61] Luwi dilinin wana/ana, eski İran dilinin ana takısı, keza Latincenin (*Tabula Peutingeriana* adında gördüğümüz) eril -anus ve dişi -ana takısı da adlardan sıfat türetmeğe yarar. Örneğin çağdaş Farsçada şah kök sözcüğü ile âne takısından şâhane, könig-lich, roy-al. Hind-Avrupa dillerinde, bu takıyla türetilen sıfatlar bir bölgeye, bir kente ait ise, onun bir özelliğine işaret eder: örneğin Ia-wana, Anakara-sal, ada olmayan. Ancak, bu sıfatlar, tıpkı bu Iawana (Hellen ağzında Iaonia, Ionia) örneğinde görüldüğü gibi, o bölge yahut kentin adı olarak da kullanılabilir. Nitekim bizzat Airyana (İran) adı Airya-ana parçalarından, Arya Ülkesi anlamında olarak türetilmiştir.

[62] *Herodotos*, VII 123; *Thoukydides*, I 56.

[63] Kendisi Manisa yöresinden Yunanistan'a göçmen gitmiş imiş.

[64] Nesos sözcüğü Hellen'lerin eklemesidir ve Hellen dilinde "ada" demektir. Görülüyor ki Luwi/Pelasgos kültüründeki halk gibi Hellen kültüründeki halk da ada sözcüğünü yarımadalar için kullanmakta sakınca görmemiştir.

[65] Örneğin, şimdi Sinop biçiminde kullandığımız ad, Hitit belgelerinde Sinuwa diye anılıyor (Hayri Ertem, *Coğrafya adları dizini*, s.125). Bu ad, Hellen dilinde Sinope olmuştu (Lâtin yazımındaki e, Hellen yazımında, eskiden a'ya yakın değer taşıyan eta, H ile).

[66] Bu konuyu, Hellen adının anlamını açıklıyan yazımızda incelemiştik.

[67] *Iliada*, XVI 381, XXIV 61.

[68] P'den sonra, Lâtin harfleriyle yazımda e harfi yerine Hellen yazımında eta, H harfi kullanılmaktadır. Böylece, adın öz biçiminin Pa(l)la olduğunu anlıyoruz. Pa(l)la, gerçekte Pe(l)la'nın aynıdır, bkz. yukarıda No.4, Pallene. Bazan tek, bazan iki l kullanılması önemsizdir.

[69] Örneğin, *Iliada* II 744 ve XVI 144'de, *Odysseia*, XI 316'da, *Herodotos*, IV 179'da anılmıştır.

[70] *Ramsay*, s.177 No.27.

[71] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yayını, c.1, 4.bsl., s.119 dn.3.

[72] *Strabon*, 14 I 35.

[73] Arrianos, *İskender'in Anabasis*'i, I V 5 ve sonrakiler.

[74] Charles Mercer, *Alexandre le Grand*, Editions RST, Paris 1964, s.42. Devol, günümüzde kullanılan addır.

[75] Peter Levi, *Eski Yunan*, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yayınevi, İstanbul 1987, s.177'deki harita.

[76] Bkz. yukarıda dn.61.

Sinan ve Tezkiret-ül Bünyan Yazmaları Hakkında Düşünceler

SUPHİ SAATÇİ

Mimar Sinan'ın anılarını içeren Yapılar Kitabı'nın çeşitli yazmaları, yayınları, çevrimyazıları ve günümüz diline uyarlamaları ile bu yapıt üstüne yapılmış yorum ve değerlendirmeler.

M. 1490 yılı[1], Mimar Sinan'ın doğum tarihi olarak kabul edilirse, 1990 ünlü Türk Mimarı'nın doğumunun 500. yıldönümüdür, demektir.

Hakkında çok şeyler yazılıp çizilen Sinan, özellikle ölümünün 400. yıldönümü olan 1988 yılına doğru gerçekleştirilen etkinlikler, pek çok araştırma ve incelemeyi su yüzüne çıkartmıştır. Böylece çeşitli yönlerden incelemeler, yeni analiz ve yorumlar ile, Sinan literatürümüz daha bir zenginlik kazanmıştır. Bu çalışmalar arasında, Sinan'ın hatıralarını içeren Tezkiret-ül-Bünyan adlı kaynak da nasibini almış ve çeşitli biçimde gündeme gelmiştir. Ayrıca yönetmenliğini Süha Arın'ın yaptığı "Dünya Durdukça" adlı belgesel film Sinan'ı, yaşadığı ortamı ve eserlerini geniş kitlelere ulaştıran, ulusal ve uluslararası düzeyde yankı uyandıran bir reprodüksiyon olarak kayde değer çalışmayı da şükranla anmak, bir kadirşinaslık sayılır.

Sinan üzerine yapılan araştırmalar arasında biz, onun hatıraları niteliğinde olan Tezkiret-ül-Bünyan üzerinde duracak ve yazımızın çerçevesi dahilinde, bu kaynak ile ilgili hususları dile getireceğiz.

Sâ'î Mustafa Çelebi tarafından kaleme alınan bu eserin, bugüne kadar 7 yazma nüshası tesbit edilmiştir. Bu yazma nüshalar üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda, Süleymaniye Kütüphânesi Hacı Mahmud Efendi kitapları no.4911'de bulunan tarihsiz yazmanın, müellif nüshası olduğu ve Sinan'ın ölümünden önce yazıldığı anlaşılmıştır. Tesbitlerimizi kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Yazmayı kaleme alan Sâ'î Mustafa Çelebi, hayatta olmayan padişah ve diğer devlet adamlarından bahsederken hep "merhum" sözcüğünü kullanmıştır. Buna karşılık Sultan III. Murad ve Şehzâde Mehmed (Sultan III. Mehmed)'den övgü ile bahsederken "merhum" sözcüğünü kullanmamıştır. Diğer yandan Vezîr-i a'zâm Siyavuş Paşa ve döneminin de övgü ile anılması, bize daha yakın ip uçları vermektedir. Zira Sinan hayatta iken, Siyavuş Paşa ile defa vezîr-i a'zâmlık makamına oturmuştur. Siyavuş Paşa ilk olarak 24 Aralık 1582- 25 Temmuz 1584[2], ikinci kez ise 15 Nisan 1586 - 2 Nisan 1589[3] tarihleri arasında vezîr-i a'zâmlık görevinde bulunmuştur. Buradan Sâ'î'nin eserini, Siyavuş Paşa'nın ya birinci veya ikinci vezîr-i a'zâmlık döneminde kaleme aldığını anlıyoruz.

Yazma baştan sona kadar incelendiğinde, Sâ'î'nin Sinan'dan hep hayattaymış gibi söz ettiği görülür. Bu da eserin Sinan hayatta iken yazıldığını gösteren önemli bir ip ucu sayılır. Zira Sâ'î, eserini Sinan'ın ölümünden sonra yazmış olsaydı, bu denli hayranlık duyduğu bir kişi için de, "merhum" sözcüğünü kullanırdı.

Yazmanın bazı sahifelerinin kenarlarına eklenen bir takım notların mevcudiyeti de, bunun müellif nüshası olduğunu gösteren diğer kanıtlar sayılır. Bu notlar yapıların inşaatına harcanan paralarla, yapım tarihlerini dile getirmektedir. Sâ'î'den çok Sinan'ın bilmesi mümkün bilgileri içeren bu kenar notlarının ilgimizi çeken en önemli yanı, müellif yazısı ile aynı karakterde olmamasıdır. Bu husus kenar notlarının Sinan'ın el yazısı olma ihtimalini de akla getirmektedir. Bütün bu noktalar, söz konusu olan yazmanın müellif nüshası olduğunu, Sinan'ın ağzından ve O hayatta iken yazıldığını göstermekte ve özellikle 1583-1588 yılları arasında, yani Sinan'ın en yaşlı zamanında yazıldığına kesinlik kazandırmaktadır.

Tezkiret-ül-Bünyan'ın Diğer Nüshaları

Müellif nüshası Tezkiret-ül-Bünyan'dan başka diğer 6 nüshayı da

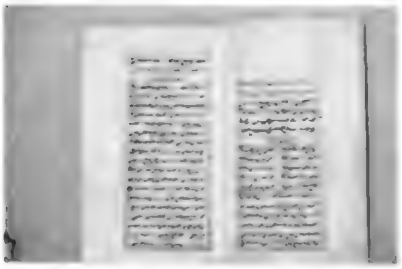

Tezkiretü'l Bünyan'ın Reuan nüshasının baş sayfaları. (Suphi Saatçi)

aşağıya sıralayalım:

1. İstanbul-Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Kitaplığı no. 1456. (İstinsah tarihi H. 1144)

2. İstanbul-Süleymaniye Kütüphânesi, Hacı Mahmud Efendi kitapları no.4628. (İstinsah tarihi H. Cemâziyelûla 1172)

3. Kahire-Dar-ül-kütüb al-Kavmiyye, Mecâmi'-i Türki-i Tal'at no.119, s.7a-33b. (Tarihsiz)

4. İstanbul-Süleymaniye Kütüphânesi, Nuri Arlasez bağışları no.2468/81. (İstinsah tarihi H. Cemâziyelâhir 1206)

5. Ankara-Millî Kütüphâne, Türkçe yazmalar no.259. (Tarihsiz)

6. İstanbul-Fatih Millet Kütüphânesi, Ali Emîri Tarih yazmaları no.921 (Tarihsiz)

İncelediğimiz bu yazmalar arasında, müellif nüshasından istinsah edilen tek nüshanın, Revan kitaplığındaki yazma olduğu, diğerlerinin hepsinde eksiklik ve yanlışlıklar bulunduğu görülmektedir. Özellikle müellif nüshasında hikâye edilen Kanunî Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da ölümü, Sokollu Mehmed Paşa'nın sefer düzenindeki orduya hâkim olması ve cenâzenin Belgrad'a getirilmesi bölümünün tamamı, Revan nüshası dışındaki diğer yazmaların hiç birinde yoktur.

Müellif nüshasında yer alan kenar notları ve metin dışında kalan ek bilgiler, Revan nüshasında yerli yerine oturtulmuştur. Ayrıca müellif nüshasında görülen binaların bitiş tarihi ve harcanan paralar ile ilgili kenar notlarının, Revan nüshasına daha detaylı bilgiler şeklinde girmiş olması ve iki nüsha arasındaki yaklaşık 150 yıllık bir sürenin bulunması, müellif nüshasının ilk elde redakte edilerek istinsah edildiğini ve müellif nüshası ile Revan nüshası arasında başka ara nüsha veya nüshaların da bulunduğu ihtimalini akla getirmektedir. Bu detaylı bilgilerin, günümüzde hâlâ bilinmeyen bazı noktalara ışık tutması bakımından büyük önem taşıdığı söylenebilir. Örneğin Büyükçekmece Köprüsü'nün yapım masrafları ile yine Büyükçekmece'deki kervansarayın yapım tarihine[4] ilişkin verilen bilgiler, günümüze kadar bilinmiyordu.

Tezkiret-ül-Bünyan, eski harflerle Ahmed Cevdet tarafından H.1315 (M.1897) yılında yayınlanmıştır. İstanbul'da İkdam Matba'ası'nda basılan bu eserin başında (s.3-15) bir giriş bölümü yer alır. Tezkiret-ül-Bünyan'ın esas metni 17-72 sahifeleri arasındadır.

Tezkiret-ül-Bünyan üzerine yapılan bütün araştırma ve yayınlarda Ahmed Cevdet neşri esas alınmıştır. İlk olarak Yılmaz Öztuna[5] bu eseri kısmen sadeleştirerek özetini tefrika etmiştir. Tezkiret-ül-Bünyan'daki Kırkçeşme Suları ile ilgili bölüm ise, Orhan Şaik Gökyay[6] tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır.

Ahmed Cevdet neşrini esas alarak tamamını günümüz Türkçesiyle sadeleştirerek yayınlayan Zeki Sönmez'den[7] sonra, bu eserin transliterasyonlu basımı da gerçekleştirilmiştir.[8] Ayrıca Kırkçeşme Su Tesisleri'ni içeren bölüm, yine Ahmed Cevdet neşri esas alınarak, Kâzım Çeçen[9] tarafından iktibas edil-

Kanunî Sultan Süleyman'ın cenazesinin, Süleymaniye külliyesindeki türbesinin yapılacağı yere getirilişi (MTV arşivi).

"Tarih-i Sultan Süleyman"daki Süleymaniye Camii minyatürü.

miş ve günümüz Türkçesiyle değerlendirilmiştir.

Tezkiret-ül-Bünyan Hakkında Bazı Görüş ve Düşünceler:

Sinan'ın hayatı ve sanatı üzerine en önemli belge olan Tezkiret-ül-Bünyan, çeşitli biçimde değerlendirilmiştir. İçerdiği yapıların listesi, yazılış tarihi, verilen bazı bilgilerin yanlışlığı, zaman zaman bu kaynağın doğruluğu hakkında kuşkular uyandırmış ve ihtiyatlı biçimde kullanılmasına yol açmıştır. Şimdi Tezkiret-ül-Bünyan üzerine ileri sürülen bazı görüşlere değinmek istiyoruz:

Sinan hakkında araştırmaları ile tanınmış İ.H.Konyalı, Sâ'î Mustafa Çelebi'nin Tezkiret-ül-Bünyan ile Tezkiret-ül-Ebniye'yi Sinan'ın ağzından değil, ikinci kaynaklardan aldığını[10], hatta Sâî'ye nisbet edilen bütün yazmaları karşılaştırdığını ve hemen hemen hepsinin yanlış, bir kısmının da uydurma olduğu sonucuna vardığını[11] ileri sürmüştür.

İleri sürülen bu görüşe katılmak mümkün değildir. Zira Sinan'ın çağdaşı ve yakın arkadaşı olan, bu arada Sinan yapıları için bir kaç kitâbe de yazan Sâ'î Mustafa Çelebi, bu eserleri yazmak için Sinan'ın ağzından değil de, neden ikinci kaynaklara gerek duysun? Ayrıca bütün yazmaların yanlış ve bir kısmının uydurma oldukları hangi gerekçelere dayandırılmaktadır? Bu sorulara cevap bulamadığımız için, Konyalı'yı inandırıcı bulamıyoruz.

A.Kuran ise, Tezkiret-ül-Bünyan ve Tezkiret-ül-Ebniye'nin, Sinan'ın son yıllarında ve onun açıklamalarının göz önünde tutularak kaleme alındığını söylemektedir. Bu görüşünü Kuran, Tezkiret-ül-Bünyan'da adına rastlanan en geç tarihli binanın 1583 yılında tamamlanan Üsküdar Atik Vâlide Camii olmasına dayandırmakta ve bu yüzden Tezkiret-ül-Bünyan'ın 1583-1584 yılları arasında yazıldığını ileri sürmenin hatalı olmayacağını[12] söylemektedir.

Kuran'ın görüşüne gelince, bunu iki bölüme ayırmak gerekir. İlki Tezkiret-ül-Bünyan'ın Sinan'ın ölümünden önce 1583-1584 yılları arasında yazılmış olmasıdır. İkincisi ise bu görüşün dayandırıldığı gerekçe, yani eserde geçen en geç bina olan 1583 tarihli Üsküdar Atik Vâlide Camii'nin zikredilmesidir. Bizce konuyu ayrı ayrı ele almak gerekir. Yani Tezkiret-ül-Bünyan'ın yazılış tarihi ile bunun gerekçesini ayrı ayrı tartışmak gerekir.

Her şeyden önce adı geçen Tezkiret-ül-Bünyan ve Tezkiret-ül-Ebniye'nin hangi yazmalar olduğu konu edilmemiştir. Bizim tesbit ettiğimiz Tezkiret-ül-Bünyan'ın müellif nüshası Süleymaniye Kütüphânesi, Hacı Mahmud Bölümü, no.4911'de bulunan tarihsiz yazmadır. Bunu Topkapı Sarayı Kütüphânesi, Revan Köşkü Türkçe Yazmalar no.1456'da kayıtlı bulunan 1731-32 tarihli nüsha izlemektedir. Yine Tezkiret-ül-Bünyan oldukları halde yanlışlıkla Tezkiret-ül-Ebniye olarak gösterilen 1759 tarihli Süleymaniye Kütüphânesi, Hacı Mahmud Bölümü no.4628/2'de kayıtlı nüsha ile yukarıda gösterilen 1777 tarihli Kahire nüshası ilgimizi çekmektedir. Tezkiret-ül-Bünyan'a ait bütün bu yazmalarda esasen Sinan yapılarına dair her hangi bir liste bulunmamaktadır. Bizce bir çok kişiyi yanıltan husus, araştırmacıların hepsinin Tezkiret-ül-Bünyan adlı eserin yazmalarını bir kenara bırakıp, sadece Ahmed Cevdet tarafından neşredilen matbu

Sinan, Müslüman halka "Bakın işte biz Selimiye'nin kubbesi ile Ayasofya'nın kubbesini aşmış olnduk" diyerek, halkın duygularını okşamak istemiştir.

nüshayı esas alarak, yoruma tabî tutmuş olmalarıdır. A.Kuran'ın da eserinde söz konusu ettiği Tezkiret-ül-Bünyan'ın, Ahmed Cevdet'in İkdam neşrinden başkası değildir. İkdam neşri Tezkiret-ül-Bünyanı'nın hangi yazmadan alındığı ise, bir türlü tesbit edilememiştir. Tezkiret-ül-Bünyan'ın Sinan yapılarını ihtiva eden üç yazma nüshası vardır ki, yukarıda da zikredildiği gibi, sırasıyla şunlardır:

Süleymaniye Kütüphânesi, Nuri Arlasez Bağışları no.81/1'de kayıtlı 1792 tarihli nüsha; Ankara Millî Kütüphâne Türkçe Yazmalar no.859'da kayıtlı tarihsiz nüsha ve Fatih Millet Kütüphânesi, Ali Emîri Bölümü no.921'de kayıtlı tarihsiz nüsha. Bütün bu nüshalarda Ahmet Cevdet'in neşri olan Tezkiret-ül-Bünyan arasında tam benzerlik yoktur. Bu husus Ahmed Cevdet'in elinde bulunan başka bir yazmanın varlığını da akla getirmektedir. Yahut nâşirin bazı müdahaleleri ile bu eser hazırlanmıştır. Bu hususta kesin bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir. Bizce Tezkiret-ül-Bünyan'daki yapı listeleri, daha sonraki istinsahlarda Tezkiret-ül-Ebniye'den alınarak eklenmiş ve devşirme Tezkiret-ül-Bünyan nüshaları meydana getirilmiştir.

A.Kuran, Tuhfet-ül-Mi'marin'de Sinan'la ilişkisi şüpheli yapılara karşılık, tezkirelerde Büyükçekmece'deki Sultan Süleyman Çeşmesi, Ayasofya'nın II. Selim zamanında yapılan minareleri, Yenibahçe'deki Şah Huban Sıbyan Mektebi gibi bazı Sinan yapılarının yer almadığının görüldüğünü[13] söylemektedir. Bunlara benzer, bazı Sinan yapılarının tezkirelere girmediği biliniyor. Bizce çeşme ve sıbyan mektebi gibi yapıları, Sinan'ın bizzat kendisinin de önemli saymadığı anlaşılıyor. Nitekim İzmit Pertev Paşa Külliyesi'ndeki H. 987 tarihli çeşme ve Lüleburgaz Sokollu Külliyesi'nde yer alan sıbyan mektebi de, Sinan yapısı oldukları halde, yine tezkirelerde zikredilmemişlerdir. Bu arada Kuran, Sinan dönemi her yapıyı da ona maletmenin doğru olmadığını söylediği yapılar arasında Lüleburgaz Sokollu Külliyesi'nin bir parçası olan çifte hamamı, Sinan'ın öz yapıları arasına katamadıklarını[14] söylemektedir. Oysa bu çifte hamam Tezkiret-ül-Bünyan'ın iki yazma nüshasında[15] zikredilmiştir.

Diğer yandan Tuhfet-ül-Mi'marin'de kayıtlı bulunan Ayas Paşa Türbesi olduğunu[16] ileri sürmektedir. Kuran Maktul Ayas Paşa Türbesi'nin, Eyüp'teki Vezîr-i a'zâm Ayas Paşa'ya ait açık türbe olmadığını ve bunun Bağdat ve Amid (Diyarbakır) Beylerbeyi Maktul Ayas Paşa Türbesi'nin nerde olduğunun tesbit edilemediğini[17] ifâde etmektedir. Halbuki Eyüp'te gömülen Ayas Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine türbe yapımının Sinan'a verilmesi, Tezkiret-ül-Bünyan'ın orijinal yazmasında[18] anlatılmıştır. Acem Alisi'nin ölümü ile boşalan başmimarlık makamına birisinin atanması ve yine o sıralarda ölen Vezîr-i a'zâm Ayas Paşa için türbe yapılması gündeme gelince, Lütfî Paşa, başmimarlık görevine Sinan'ı aday göstermiş ve Ayas Paşa'ya lâyık bir türbenin, olsa olsa yine Sinan tarafından yapılabileceğini ileri sürmüştür. Bunun üzerine Sinan başmimar olarak atanmış ve bu görevdeki ilk uygulaması olan, M.1539 tarihli Ayas Mehmed Paşa Türbesi'nin yapımı gerçekleşmiştir.[19]

Sinan'ın özellikle Ayasofya ile Edirne'deki Selimiye Camii'nin kubbeleri üzerine söyledikleri, eleştiri konusu olmuştur. Bununla ilgili olarak Sinan, Selimiye'nin kubbesini Ayasofya'nınkine göre yüksekliğini altı zira' ve çevresini de dört zira' fazla yaptığını söylemektedir. Bizce Sinan daha çok gayri müslimlerin dedikodularına karşı, Müslüman halka "Bakın işte biz Selimiye'nin kubbesi ile, Ayasofya'nın kubbesini aşmış olduk" diyerek, halkın duygularını okşamak ve yatıştırmak istemiştir. Manzum anlatımla Sâ'î Çelebi, Sinan'ın bu hususdaki düşüncesini "Gerisini ben değil Allah bilir" biçiminde dile getirmiştir. Halbuki mimarî ölçümle hangi kubbenin daha büyük olduğunu, o dönemde hiç şüphesiz, herkesten fazla Sinan biliyordu. Üstelik en deneyimli çağında olan Sinan için, Ayasofya kubbesinden daha büyük ölçüde kubbe inşâ etmek, zor bir uygulama da değildir.

Yazmada öyle konular anlatılmıştır ki, bu tarz ayrıntıların Sâ'î tarafından uydurulup yazılmasına imkân göremiyoruz. Özellikle Van Gölü, Boğdan Seferi'nde Prut Nehri üzerinde köprü yapımı, başmimar Acem Alisi ile Ayas Paşa'nın ölümü ile başmimarlık görevine atanması gibi hususların, Sinan'a göre daha genç olan biri tarafından uydurulup yazılması imkânsız gibidir. Diğer yandan, burada anlatılanların tarihî kaynaklara bu denli uyması da, tesâdüf eseri olamaz.

Sinan ile ilgili bütün bu karışıklıklara yol açan hususların, onun mevcut kaynakların ayrıntılı ve yeterli araştırmaların yapılmamasından kaynaklandığını söylemek yerinde olur. Özellikle özgün kaynaklar yerine, ikinci veya üçüncü elden çıkan kaynakların esas alınmasının, varolan yanlışlıkların daha artmasına yol açtığı söylenebilir. Hele Sinan üzerine kaynak oluşturacak nitelikte ortaya konan yayınlarda, daha özgün kaynaklara inilerek, daha az yanlışlıklar yapılması, başlıca temennimizdir.

[1] Sinan'ın doğum tarihine dair elimizde hiç belge bulunmamasına karşılık, bir çok literatürde 1490 yılı, onun doğum tarihi olarak gösterilmiştir.

[2] İ.H.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 3, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, s.62-63 ve 75; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III.Cilt, 2. Kısım, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, s.342-343.

[3] İ.H.Danişmend, a.g.e., s.102 ve 111-113; İ.H.Uzunçarşılı, a.g.e., s.342-343.

[4] Revan nüshasında (s.18b ve s.19a) Büyükçekmece'de olan kervansarayın inşaatına 1 Rebî'ülevvel 970 (29 Ekim 1562) tarihinde başlanıldığı ve yapımının 976 yılı Muharrem ayının sonlarında (25 Temmuz 1568) tamamlandığı bildirilmektedir. A.Kuran ise, kervansarayın H.974 (1566-67) yılında tamamlandığını kaydetmiştir. Bkz. A.Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.374.

[5] Y.Öztuna, "Mimar Sinan'ın Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı:5 (1966), s.4-11; sayı:6 (1966), s.42-51; sayı:7 (1966), s.49-55.

[6] O.Ş.Gökyay, "Mimar Sinan'ın Dilinden Hatıralar", *Tarih ve Toplum*, 8.Cilt, sayı:45 (Eylül 1987), s.24-30.

[7] Z.Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988, s.21-57.

[8] Sâî Çelebi, *Tezkiret-ül-Bünyan*, Hazırlayan: Dr. S.Erdem, İstanbul, Binbirdirek Yayını, 1988.

[9] K.Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi-İSKİ Genel Müdürlüğü, 1988, s.36-42.

[10] İ.H.Konyalı, "Mimar Sinan'ın Vakfiyesi", *Yeni Nesil*, (5.5.1981).

[11] İ.H.Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın Eserleri*, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1950, Önsöz bölümü.

[12] A.Kuran, a.g.e., s.20.

[13] A.Kuran, a.g.e., s.20-21.

[14] A.Kuran, a.g.e., s.21.

[15] Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez Bağışları, yazma no.81/1 (istinsah tarihi 1792), varak 28a; Ankara Millî Kütüphane, Türkçe yazmalar no.859 (tarihsiz), varak 21b.

[16] A.Kuran, a.g.e., s.21.

[17] A.Kuran, a.g.e., s.326.

[18] Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Bölümü, yazma no.4911 (tarihsiz), varak 3b ve 4a.

[19] S.Saatçi, *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitâbeler*, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediye Başkanlığı, 1988, katalog no. 4, s.14-16.

Bir Osmanlı Banker Ailesi
Kamondo'lar

TANER TİMUR

İberya'dan Haliç'e, buradan da Paris'e... Auschwitz'deki Nazi Toplama Kampında noktalanan, Türkiyeli zengin bir Yahudi ailesinin öyküsü.

BUGÜNLERDE Paris'in şık bir semtinde, Monceau Parkı'nın civarında, eski bir konak (Hotel Particulier) onarılıyor. "Kamondo Müzesi" olarak bilinen bu konak, gerçek Fransız möblesinin doğduğu XVIII. yüzyılın en tanınmış imzalarını taşıyan parçalarla dolu. Onarımı Japon Honda firması finanse ediyor.

Kamondo ismi son dönem Osmanlı tarihi için önemli bir isimdir. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Yahudi cemaatinin en güçlü ailelerinden olan ve Osmanlı maliyesinde önemli bir rol oynayan bir aile hakkında bugün Türkiye'de ne biliyoruz? Osmanlı Bankası kurulmadan önce adeta bir devlet bankası işlevi gören bu Kamondo'lar kimlerdir ve nereden gelmişlerdir? Osmanlı tarihini Müslüman-Türk bir yönetici zümrenin tekelinde sayan yanlış anlayışı bir yana bırakarak biraz da bu konulara eğilirsek, tarihimizi daha geniş sosyo-ekonomik boyutlar içinde ve daha gerçekçi bir şekilde tanıyabiliriz.

II. Mahmut dönemindeki Yeniçeri kırımı, birçok bakımdan olduğu gibi Osmanlı Yahudiliğinin gelişimi bakımından da tarihimizde bir dönüm noktası teşkil eder. Gerçekten 1826'da, Yeniçerilerle beraber, onların mal ve para donanımında aracılık yapan en güçlü Yahudi ailelerin de nüfuzları kırılmıştır: Acuman'lar, Gabbay'lar, Karmona'lar vb. 1826'ya kadar "sarrafbaşı", "şapçıbaşı" gibi önemli görevlerde bulunan, "bey", "çelebi" gibi sıfatlar taşıyan bu liderlerin kırıma uğraması, Osmanlı sosyal ve siyasal hayatında uzun vadeli etkiler yapacaktır.[1]

II. Mahmut, ülke ekonomisinde önemli bir rol oynayan bu şahsiyetleri neden darağacına yolladı? Bunun çeşitli nedenleri düşünülebilir: Sultanın askerî reformlar için gereksinim duyduğu malî kaynaklar; sözkonusu isimlerin Yeniçeri örgütü ile tehlikeli ilişkileri; bazı rakip Ermeni sarrafların kışkırtmaları vb. 1826 kırımında bir kısım Ermeni saraylarında hayatlarını kaybettikleri gözönünde bulundurulursa ve saraylaların tek başlarına siyasal bir tehlike olamayacakları varsayılırsa, *Tarih-i Lütfi*'de belirtildiği gibi, müsaderelerle sağlanan kaynak sorununun ön plânda rol oynadığı tahmin edilebilir. Tabiî bu kaynakların nerede ve nasıl kullanıldığı ayrı bir sorundur!

1826'da en güçlü ailelerini kaybeden Yahudi cemaatinde ikili bir gelişme olmuştur. Birincisi, Osmanlı Devleti'nde güvenliklerinin hiç de sağlam olmadığını hisseden Yahudiler, Fransız Devrimi'nden sonra Batı'da gitgide özgürleşen Diyaspora ile ilişkilerini geliştirmeye ve ulusal plânda temin edemedikleri güvenceleri uluslararası bir statüde kazanmaya çalışmışlardır. İkinci gelişme Osmanlı Yahudiliğinin iç dinamiği ile ilgilidir. 1826'da birtakım nüfuzlu ailelerin çöküşü, başka ailelerin ön plâna çıkmasına yolaçmıştı. İşte Kamondo'lar bu ailelerin başında gelmektedirler.

Kamondo'lar İspanya-Portekiz kökenli eski bir aileydiler ve XVIII. yüzyılda Venedik'ten önemli bir servetle İstanbul'a göçettiler. Bu ailenin İstanbul'da lideri durumuna gelecek ve ona büyük bir güç kazandıracak olan Abraham Kamondo, 1785'de İstanbul'da doğdu. XIX. yüzyıl başlarında kardeşi İzak Kamondo ile bir banka kuran A.Kamondo, gerek 1826'dan sonraki idamlar, gerekse 1832'de kardeşi İzak'ın ölümüyle onun da mirasına konması nedeniyle Yahudi cemaatinin en nüfuzlu kişisi haline geldi. A.Kamondo, özellikle Kırım Savaşı sonrasında vergiler, gümrükler ve tekeller garantisi ile Devletin bankerliğini yaparak daha da zenginleşmiş ve "Doğunun Rothschild'i" sıfatını kazanmıştır.

1856 Paris Barış Andlaşması'ndan sonra Osmanlı bütünlüğünün, reform-

Isaac de Camondo.

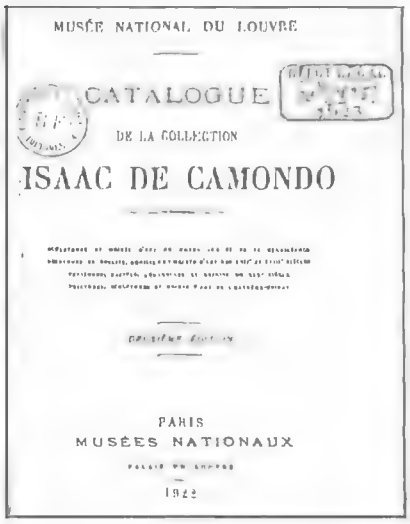
MUSÉE NATIONAL DU LOUVRE

CATALOGUE

DE LA COLLECTION

ISAAC DE CAMONDO

PARIS
MUSÉES NATIONAUX

1922

lar karşılığında büyük devletlerin garantisi altına alınması Kamondo'lara politik ve kültürel bir rol oynama ortamı sağlamıştı. 1856 Islahat Fermanı ile, sosyo-ekonomik gelişimin yolaçtığı zihniyet değişikliği bağlamında gayri-Müslim cemaatler, modern anlayış doğrultusunda "millet"leşmeye başladılar.[2] Bu dönemde Yahudi okullarının kurulmasında ve genişlemesinde büyük katkısı olan Kamondo, 1860'da Paris'te Evrensel Yahudi Birliği'nin kurulmasından sonra da bunun Osmanlı şubesi başkanlığını yapmıştır. Aynı dönemde Osmanlı Yahudileri dinî meclislerinin yanısıra bir de Yahudi eşrafından oluşan lâik bir meclis kurmuşlar ve bunun da başına A.Kamondo gelmiştir. Ne var ki, lâik bir gelişme içinde bulunan Yahudi burjuvazisi çok geçmeden dinci çevrelerle ihtilâfa düşecek ve Osmanlı yöneticilerini de güç duruma sokan bir kavgayı başlatacaktır. Kavganın nedeni Pirîpaşa'da kurulan bir okulun[3] eğitim şekli ve yönetimidir. Kamondo'nun seçtiği yöneticiler okulda Türkçe ve İbranicenin yanısıra Fransızca da öğretmeye başlayınca, bağnaz haham İshak Akriş bunu Hıristiyanlaşma yolunda bir adım olarak yorumlayarak, Yahudi cemaati kışkırtacak ve A.Kamondo'yu afaroz edecektir.[4] Fakat Hahambaşı Avigdor ve iktidar çevrelerinde çok daha güçlü olan Kamondo, ertesi günü haham Akriş'i hapise attırmayı başaracaktır. Buna rağmen Hahambaşı'ndan çok daha popüler olan Akriş'in hapse atılması, cemaati galeyana getirmiş ve bunlar Eyüp Camii'ne giderken Sultan Aziz'e müracaat ederek, önce durumu kavramayarak bir isyan paniğine kapılan padişahtan Akriş'in hapisten hemen çıkmasını sağlamışlardır. Daha sonra Cemaat'in iç kavgası devam etmiş ve Avigdor ve Kamondo, ancak Fuad Paşa'nın İzmir, Edirne ve Serez hahamlarından oluşturduğu "divan"da aklanmışlardır.[5]

Bu olaylar Kamondo'nun hem kendi cemaatine hem de Osmanlı Devleti'ne kırılmasına yolaçmış mıdır? Bu soruyu tartışmadan, durumun sosyolojik önemini saptayalım. Kamondo kendi cemaati içinde lâik ve liberal çizgiyi temsil etmekte, fakat dindaşlarının çoğu kendisine karşı çıkmaktadır. Bu tarihlerde İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nin açıldığı ve Müslüman çocukların da Fransızca öğrenmeye başladığı dü-

özel müzedeki yemek odasından bir köşe.

Nissim de Camondo müzesinden küçük bir yazıhane masası ve iki şamdan arasında bir büst.

Isaac de Camondo'nun bağışlarından: D'Orsay Müzesi'ndeki Manet'nin Fifreci'si.

şünülürse, Osmanlı Yahudi cemaatinin endişelerinin yersizliği düşünülebilir. Fakat çatışma herhalde sadece Fransızca sorunundan doğmuyordu. 1860'larda büyük bir servet sahibi olan Kamondo'lar, bu zenginliği teşhirden de kaçınmıyorlar, özellikle kadınları, "Kamondo kadını" deyiminin çıkmasına yolaçan bir şıklık içinde dolaşıyorlardı.[6] Spekülâsyona ve istismara dayanan bu servetin pervasızca sergilenmesi de çoğunluğu fakir bir topluluğun reaksiyonuna yol açmış olabilir. Fakat lüks tüketim ihtiyaçlarının çok üstünde olan bu servetin verimli kullanılış alanlarına sevki, yönetici zümrenin hukukî ve idarî önlemlerine bağlıydı. Oysa o dönemde Osmanlı politikacılarında malî kaygıları aşan bir iktisadî politika anlayışı yoktu ve yeni bir kriz anında yeni müsaderelerin olmayacağını hiç kimse garanti edemezdi. Belki de bu nedenledir ki; Kamondo'lar 1866'da Venedik İtalya'ya katılınca, eski Venedikliler olarak Kral II. Viktor Emmanuel'i hediyelere boğmuş ve ondan "koltuk" payesi koparmışlar ve daha sonra da Avusturya tâbiyetini almışlardır.

Mecmua-i Ebüzziya'daki makaleye göre A.Kamondo'nun "Avusturya tâbiyetine girmiş olmaklığı millet işine karışmak hakkından sukutunu icap etmekle Bâb-ı Alî *Aynı* zarure Kamondo'yu riyasetinde bulunduğu Meclis-i Osmanî'den infikake (ayrılmaya) davet eylemişti."[7] Yazıya göre A.Kamondo'nun 1870'de Türkiye'yi terkederek Paris'e yerleşmesinin gerçek nedeni budur. Ne var ki, A.Kamondo Paris hayatını sevememiş, memleketini özlemiş ve vasiyetinde naşının İstanbul'da gömülmesini istemiştir. Gerçekten de 1873'de ölünce, kalıntıları İstanbul'da merasimle karşılanmış ve Hasköy mezarlığına gömülmüştür.

A.Kamondo'nun ölümünden sonra da İstanbul'daki bankası 1897'ye kadar faaliyetlerine devam etmiştir. 1867'de yabancı tâbiyette olanların da hakları tanınınca, Kamondo'lar muazzam bir inşaat faaliyetine başlamışlardır ve İstanbul'un en zengin mülk sahipleri arasına girmişlerdir.[8]

Kamondo'ların şöhretini, Paris'te A.Kamondo'nun torunu İzak Kamondo sürdürmüştür. İzak Kamondo gerçek ününü bankacılığından çok, güzel sanatlara düşkünlüğü ve gerçekleştirdiği olağanüstü kolleksiyonla sağlamıştır. Gerçekten 804 parçadan oluşan bu kolleksiyon[9] ortaçağ, Bizans, Rönesans eserlerini, XVII. ve XVIII. yüzyıl seramik (Saxe, Marsilya, Monstier, Rouen vb.) ve möblelerini, XVIII. yüzyıl resim ustalarının (Watteau, Boucher, Fragonard vb.) tablolarını, XIX. yüzyıl romantiklerini, uzakdoğu eserlerini ve Japon estamplarını, ünlü heykeltraşların ve özellikle empresyonist ressamların en meşhur eserlerini içermektedir. Kolleksiyonda sadece izlenimci ressamlardan 5 Cézanne, 11 Degas, 7 Manet, 14 Monet, 2 Pissaro, 3 Renoir, 8 Sisley bulunmaktadır ve bunlar bugün Orsay Müzesi'nin en göze çarpan tabloları arasındadırlar. İzak Kamondo 1908'de yaptığı vasiyetnamede tüm eserini Louvre müzesine bırakmış ve 1911'de ölünce de dileği yerine getirilmişti.

Kamondo'ların hikâyesini burada bitirebilirdik; fakat aslında İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam ediyor. Monceau Parkı'nın kenarındaki Kamondo Müzesi'ni gezenler çıkış kapısının kenarında duvara raptedilmiş madeni bir levhayla karşılaşırlar. Bu hüzün verici levha bir cümle ile Kamondo ailesinin Auschwitz kampında tükendiğini yazar. Kamondo'-

lar Osmanlı Devleti'nde bulamadıkları güvenliği Paris'te de bulamamışlardır. Belki de yağmurdan kaçarken doluya tutulmuşlardır. □

I. Camondo'nun bağışlarından d'Orsay Müzesi'ndeki Cézanne'ın İskambil Oynayan Adamları.

Nissim de Camondo müzesinden bir masa ve şamdan takımı.

[1] Bu ailelerle ilgili bilgiler için bk. *Encyclopaedia Judaica* (Derusalem, 1971); *Jewish Encyclopaedia* (New-York, Londra, 1902). Ayrıca, M.Franco; *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman, Paris*, 1897.

[2] Bk. B.Braude; *Foundation Myths of the Millet System* (in *Christians and Jews in the Ottoman Empire*; ed: B.Braude, B.Lewis; New-York, 1982).

[3] Avram Galante, ilk modern Yahudi okulunun 1854'de Pirîpaşa'da açıldığını, A.Kamondo'nun bunu 1862'de "tevsi ettiğini" yazıyor. Bk. *Türkler ve Yahudiler*; İstanbul, 1947, s.157. *Jewish Encyclopaedia* ise Kamondo'nun Pirîpaşa'da 1858'de fakirler için bir meslek mektebi kurduğunu kaydediyor.

[4] M.Franco; a.g.e; s.164.

[5] Aynı eser; s.166.

[6] A.Galante; *Sixième Recueil de Documents Concernant les juifs de Turquie*; İstanbul, 1932, s.21. A.Kamondo'nun torunu İzak Kamondo'nun ölümü dolayısıyla *Mecmua-i Ebüzziya*'da (30. cilt, cüz: 101, s.735-36) bir yazı çıkmıştır. A.Kamondo'dan da söz edilen bu yazıda, kendisinin "nisvan-ı Yehudun (Yahudi kadınların) kareze tabir ettikleri hotozlarını ve sırtlarındaki feraceyi çıkartmaya sebep olmasından" da düşmanlık kazandığı belirtiliyor. (Bu makaleyi bana temin eden arkadaşım Mete Tunçay'a teşekkür ederim.)

[7] *Mecmua-i Ebüzziya*; a.g.m., s.735.

[8] 1902'de basılan *Jewish Encyclopaedia*, Kamondo'lar için "şu anda İstanbul'un en zengin mülk sahipleri arasındalar" diyor.

[9] Kolleksiyonun kataloğu için G.Migeon; *Catalogue de la Collection Isaac de Camondo*; Paris,

Abraham Kamondo'nun Hasköy'deki harabeye dönmüş mezarı. *Fotoğraf: Fatih M.Öztan (İMBA)*

Charles Joseph Minard'ın Hazırladığı Napolyon'un Rusya Seferi Grafiği*

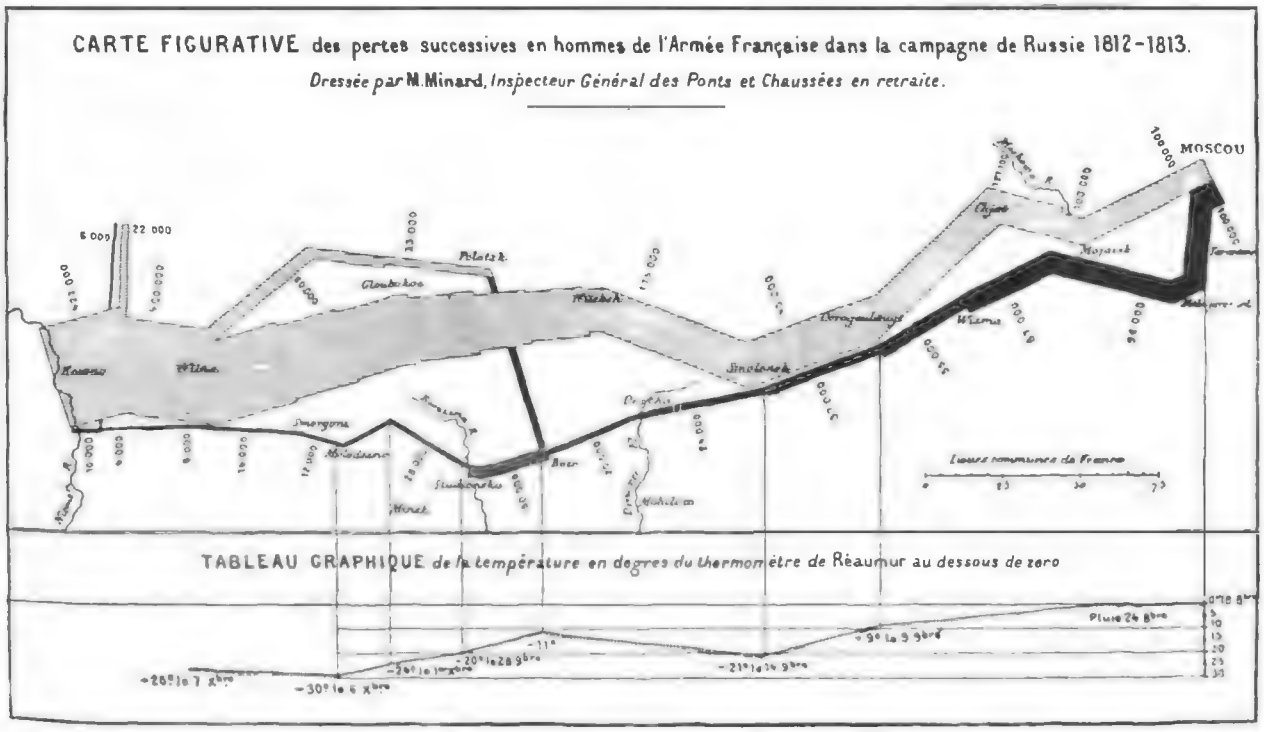

EDWARD R.TUFTE

PARİS'te, Biblioethèque de l'Ecole Nationale des Ponts et Chaussées kütüphanesinde mahfuz bulunan "Tableaux graphiques et cartes figuratives de M.Minard, 1845-1869" başlıklı bir dosyada, bir Fransız mühendisi olan Charles Joseph Minard'ın (1781-1870) Napolyon ordusunun Rusya'daki dehşet verici akıbetini tasvir eden bir grafiği yer almaktadır.

E.J. Marey'in *La Méthode graphique* (Paris, 1885, s.73) adlı kitabında "vahşî belâgatiyle tarihçinin kalemine taş çıkartır" diye sözünü ettiği, 1861'de hazırlanmış olan bu harita ve zaman serisi bileşimi eser, Napolyon'un 1812 Rusya seferinde uğradığı feci kayıpları temsil etmektedir.

Solda, Polonya-Rusya sınırındaki Niemen nehri yakınlarında başlayan taramalı kalın şerit, Haziran 1812'de Rusya'yı istilâ eden ordunun büyüklüğünü (422.000 asker) göstermektedir. Haritanın her noktasında şeridin kalınlığı, ordunun o yörede iken sahip olduğu asker sayısına tekabül etmektedir. Eylül'de yağmalanmış ve boşaltılmış olan Moskova'ya varan ordu ancak 100.000 kişiyi buluyordu.

İkinci ve siyah renkteki şerit ise, Napolyon'un Moskova'dan geri çekilişini temsil etmektedir; bu şerit, grafiğin alt kısmındaki tarihlere ve hava ısısı eğrisine bağlanmıştır. Askerlerin birçoğu, son derece soğuk geçen bu kış boyunca geri çekilirken donarak can verdi. Grafiğin gösterdiği gibi, Berezina nehrinin geçilişi tam bir felâket oldu, ve ordu ancak 10.000 askerle güç belâ Polonya'ya varabildi.

Şemada, ayrıca yedek kuvvetlerin ordunun gerisini ve yanını korumağa yönelik hareketleri de görülmektedir.

Minard'ın grafiği, zamanla değişen bir tek sayının verebileceğinden çok daha zengin ve tutarlı bir öyküyü bu çok değişkenli verileriyle anlatmaktadır. Bu grafikte tam *altı* değişken sergilenmektedir: ordunun büyüklüğü, iki boyutlu bir yüzey üzerindeki konumu, hareket istikameti, ve Moskova'dan geri çekilişi sırasında çeşitli tarihlerde havanın ısısı.

Bu, belki de bugüne kadar çizilmiş olan en iyi istatistik grafiğidir.

* Bu bölüm, *The Visual Display of Quantitative Information* (Cheshire, Connecticut: Graphics Press, 1983), s.40-41'den yazarın izniyle Irvin Cemil Schick tarafından çevrilmiştir. Minard konusunda fazla bilgi için bkz. Arthur H. Robinson, "The Thematic Maps of Charles Joseph Minard", *Imago Mundi*, 21 (1967), s.95-108.

Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri

AYDOĞAN DEMİR

Doğum, evlenme, ölüm tarihi gibi bilgiler sağlayan kilise kayıtlarına benzer bir kaynağın bulunmadığı eski toplumumuzun incelenmesinde, mezar taşları önemli bir işler yüklenmiştir.

TARİHLE içli-dışlı olduğumuz 1950'li yıllarda, Reşat Ekrem Koçu'nun *"Tarihimizde Garip Vakalar"*[1] adlı derlemesine göz gezdirirken bir mezar taşına yazılmış *"Karı dırıltısından ölen Halil Ağa"* notu dikkatimizi çekmiş ve zamanla bazı sohbetlerimizde bunu bir lâf atma malzemesi olarak kullanır olmuştuk. Yıllar sonra Süleymaniye Camisi Haziresindeki mezar taşları arasında dolanırken bir hanımın mezar taşı ilgimizi çekmişti. Burada, eşinin dırdırından değil; onun ölümünün ertesi günü duyduğu derin üzüntüden yaşamını yitiren Dürrinev (Dürr-i nev) Hanım'dan söz edilmekteydi. Bu yıl Fakültemiz (Ege Üniv. Ed.Fak.) Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyeleriyle katıldığım bir araştırma gezisinde bu taşın fotoğrafını alabilme olanağına kavuşunca bunu yayınlamayı görev edindim.

"Karı dırıltısından" ölenin mezar taşı M.Zeki Pakalın[2], R. Ekrem Koçu, İ.Hakkı Konyalı[3], Sırrı Akıncı[4] ve M.Orhan Bayrak'a[5] ilginçliğinden dolayı yazı malzemesi olmuştu. Bu taş; *"Genç kadının kopardığı fırtına, kocakarı fırtınasından korkunçtur"*[6] zihniyetini taşıyanların duygularını, şüphesiz en iyi biçimde yansıtmış olmalıdır. Kaldı ki, M.Zeki Pakalın'ın Mevlânakapı mezarlığındaki bir başka mezar taşı hakkında verdiği bilgiye göre Halil Ağa'yı şanslı saymak gerekir: *"Zalim ıvret yüzünden fevt olan (ölen) Hacı Mehmed'in ruhu için Fatiha"*[7].

Bu bilgilerden kadınlarımız ile ilgili bir takım sonuçlar çıkarmaya kalkışmak son derece tehlikeli olur. Fakat, mezar taşlarının, taşıdıkları sembolik motifler, süsleme sanatımızdaki önemi ve tarihi bilgiler içermesinin[8] yanında bazı kişilerin duygularına da tercüman olduğunu sonuç olarak söyliyebiliriz. İşte şimdi tanıtmaya çalışacağımız mezar taşı da Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına doğru Beylikçi-i Divân-ı Hümâyûn[9] olan Mahmud Raif Efendi'nin ikinci eşi Dürrinev Hanımın duygularını dile getirmektedir.

Dürrinev Hanım'ı yakından tanımak şansına şimdilik sahip olmamakla beraber, yaşadığı ortamı eşi sayesinde değerlendirebiliriz. Osmanlı devlet yönetiminde Divân-ı Hümâyûn'un egemen olduğu dönemde bürokrasinin önde gelen kalemi sayılan Beylikçilik, Divân'ın işlevini yitirmesi ve nihayet II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da önemini arttırarak yerini korudu. Divân-ı Hümâyûn ortadan kalkmakla beraber bu daire devletin yıkılışına kadar Beylikçi-i Divân-ı Hümâyûn olan adını muhafaza etti. Beylikçilik, doğrudan sadarete (sadrazamlık/başbakanlık) bağlı daireler arasındadır. Dürrinev Hanım'ın eşi Mahmud Raif Efendi kalemden yetişme bir memur olarak 1882/3 yılında Beylikçi Niyazi Efendi'nin yardımcısı (muavin)dır. O sırada rütbesi[10] "ulâ" olup üçüncü dereceden Mecidî nişanına[11] sahiptir.[12] Ertesi yıl, Mahmud Raif Efendi aynı görevde, fakat Mecidî nişanının ikinci derecesi ile karşımıza çıkmaktadır.[13] 25 Haziran 1885 (12 Ramazan 1302) tarihi, Mahmud Raif Efendi'nin hayatında dönüm noktasıdır.[14] O, bu tarihte yükseldiği Beylikçilik görevini ölümüne kadar 13 yıl aralıksız sürdürecektir. Beylikçilikle beraber, rütbesi "balâ" olmuş, arada geçen yıllar içinde Altın ve Gümüş İmtiyâz, Altın Liyâkat, Osmânî (27 Ocak 1895/selh-i Receb 1312) ve Mecidî (14 Aralık 1888/10 Rebiülâhir 1306) nişanlarının da birinci derecelerini elde etmiştir.[15]

Mahmud Raif Efendi 13 yıllık (25 Haziran 1885-21 Mayıs 1898) Beylikçilik görevi sırasında altı defa sadaret değişikliğine tanık oldu ve dört sadrazamla çalıştı.[16] Bunlardan M.Said Paşa ile M.Kâmil Paşa "iki ayrı kutup" olup rakiptirler.[17] Böyle bir ortamda kesintisiz onüç yıl önemli bir görevi sürdürmek kolay değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Mahmud Raif Efendi, kalemde çok iyi yetişmiş, görevinin ehli, aynı zamanda uyumlu ve geleceğini sadrazamlara değil, devlete bağlamış tipik bir Osmanlı bürokratıdır. Gündelik yaşamları, dost ziyaretinde, dergâhta, tiyatroda, canbazda, içki meclislerinde[18] ve hatta çişe gitmede[19], vs. yerlerde izlenen yöneticilerin görev yaptığı II. Abdülhamid döneminde, Mahmud Raif Efendi'nin Padişah'ın hışmına uğramamak için evi ile işi arasında mekik dokuduğu anlaşılmaktadır.

Mezar taşına göre birden fazla eşi olan Mahmud Raif Efendi'nin yüksek bir bürokrat olarak sahip olduğu gelir düzeyi, onu maddî sıkıntılardan uzak tutmuş olmalıdır. Uyumlu olduğuna

Yazar, Dürrinev Hanım'ın mezar taşının önünde. *Fotoğraf: Ertan Daş*

inandığımız kişiliği -eşleri arasındaki ilişkiyi bilmemekle beraber- evinde denge kurulmasında rol oynamıştır. İkinci eşinin kendisine büyük bir sevgiyle bağlı olduğunu mezar taşı ortaya koymaktadır.

Kocasını ölümsüzleşen bir tutku ile seven Dürrinev Hanım, Mahmud Raif Efendi'nin ölümüne dayanamamış ve ertesi gün yani 22 Mayıs 1898 (gurre-i Muharrem 1316)'de derin üzüntüler içinde vefat etmiştir.

Dileğimiz, her türlü siyasal, ekonomik, ideolojik kin, nefret ve çatışmalardan arınmış, sömürüsüz, barış içindeki bir dünyada karı dırıltısından veya eşinin ölümüne duyulan üzüntüden de ölümlerin olmadığı gerçekleri kabullenmiş bir yaşamdır.

Mezar Taşının Çeviri Yazısı

Hüvelbâkî
Beylikçi-i Divân-ı Hümâyûn
Merhûm Mahmud Raif
Efendinin vefatının
ertesi günü müteessiren
vefat eden ikinci haremi
Merhûme Dürrinev Hanımın
ruhiçün Fatiha
sene 1316
gurre-i Muharrem

[1] Reşat Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar*, İstanbul 1952, s.102.

[2] M. Zeki Pakalın, *Tarih Boyunca Kadın-Erkek Dedikoduları*, İstanbul 1949, s.97.

[3] İbrahim Hakkı Konyalı, İstanbul Mezarlıklarında, *İstanbul Belediye Mecmuası*, yıl 16, sayı 189-190 (Mayıs-Haziran 1941), s.281.

[4] Sırrı Akıncı, Bir Mezar Taşı, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 9 (Ekim 1968), s.86.

[5] M.Orhan Bayrak, Eski Mezar Taşları, *Tarih ve Toplum*, sayı 19 (Temmuz 1985), s.17.

[6] M.Zeki Pakalın, *yage*., s.66.

[7] M.Zeki Pakalın, *yage*. s.102.

[8] Mezarlıklar ve mezar taşları ile ilgili bir bibliyografya denemesi sayesinde mezar taşları üzerinde yapılan çalışmaları izlemenin bir hayli kolaylaştığını görüyoruz. Bakınız: Hüseyin Türkmenoğlu, *Mezar-Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Ankara 1989.

[9] Beylikçi Kalemi için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984[2], s.40-42; Tevfik Temelkuran, Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi, *Tarih Enstitüsü Dergisi* (İst.Üni.Ed.Fak.), sayı 6 (Ekim 1975), s.136-139 ve diğer yer.; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümâyûn*, Ankara 1976, s.66 vd.; M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I. s.281. 1986'da İstanbul'da düzenlenen Paleografya ve Diplomatik seminerine sunulan bir tebliğde Beylikçi Kalemi hakkında özet bilgi verilmiştir. Bakınız: Mesude Çorbacıoğlu, Osmanlı Devlet Teşkilâtında Mevcut Kalemler ve Görevleri, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-Bildiriler-*, İstanbul 1988, s.71-72.

[10] Rütbeler için bakınız: M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...* C.III, s.68-71. Rütbeler hakkında sâlnâmelerde resmî bilgi bulmak mümkündür. Örnek için bakınız: *H. 1325 Sivas Vilâyeti Sâlnâmesi*, Sivas H.1325 (1907), s.37.

[11] Osmanlılarda nişan ve madalyalar için bakınız: M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, C.II, s.377-379, 694-695; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986[2], s.204-206, 237; Necdet Sakaoğlu, *Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü*, İstanbul 1985, s.99, 102. Nişanlarla ilgili ayrıntılı bilgi sâlnâmelerde bulunmaktadır. Bir örnek için bakınız: *H. 1325 Sivas Vilâyeti Sâlnâmesi*, s.41 vd.

[12] *1300 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, Kostantiniyye 1299 (1883), s.51.

[13] *1301 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet...*, İstanbul 1301 (1885), s.135.

[14] *1316 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet...*, İstanbul 1314 (1898), s.118-119. Mahmud Raif Efendi, 12 Ramazan 1302 (25 Haziran 1885)'de Beylikçi olduğunda o yılın sâlnâmesi basılmış bulunuyordu. H.1302 sâlnâmesinde Beylikçi Niyazi Efendi, muavini Mahmud Raif Efendi görülüyor. İzmir Millî Kütüphanesinde bulunan 1302 tarihli sâlnâmede her ikisinin üstü çizilmiş, gayet işlek bir rika yazısıyla Niyazi Efendi'nin üzerine Mahmud Raif, Mahmud Raif'in üzerine de Nasır yazılmış. Bu Nasır Efendi, on üç yıl boyunca Mahmud Raif Efendinin yardımcılığını yapacak ve ilgilinin ölümü üzerine on ay vekâletle yürüttüğü Beylikçiliğe 11 Şevval 1316 (23 Şubat 1899)'da "Bey" elkabıyla asaleten atanacaktır. Bu konular için bakınız: *1302 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet...*, İstanbul H.1302 (1885), s.154,156; *1317 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet...*, İstanbul 1315 (1899), s.116-117.

[15] *1316 Sene-i hicriyyesine Mahsus Sâlnâme-i Devlet...*, s.118-119. 1313, 1314,1315 sâlnâmelerinde de aynı bilgiler mevcuttur.

[16] Bu sadrazamlar: Mehmed Said Paşa, Mehmed Kâmil Paşa, Ahmed Cevad Paşa, Halil Rifat Paşa'dır. Bu tarihler arasında M.Said Paşa ve M.Kâmil Paşa ikişer defa sadrazamlık yaptılar. Bakınız: İ.Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1961, C.IV, s.516-518.

[17] Ahmet Rasim, *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, Haz. İbrahim Olgun, İstanbul 1976, s.10 ve diğer yer.

[18] Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul 1955, s.45-46, 48-49,55,75-76, 76-77 ve diğer yer.

[19] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1962, C.VIII, s.300.

dirne'nin En Eski arihli ve Yazılı Mezartaşı

ALIM KARAMÜRSEL

. Peremeci, Edirne Tarihi eserinde ne mezarlıklarında en eski tarihli ve ı mezartaşının 819 H./ 1416 M. yı- ı ölen Edirne kadısı "Mevlâna Ab- erim bin Alâeddin bin Mevlâna ülkerim bin Abdülcebbar"a ait ol- ınu belirterek, bu tarihten önceki ırtaşlarında yazı bulunmadığını leder[1] .T.Gökbilgin ise, 819/1416 li mezartaşının eskiliğini aynı şekil- /urguladıktan sonra, bu kişinin ne kadılığı yaptığını, Darphane inde XVII. yüzyıl başlarına kadar ı bir mahallesi ve vakıf odaları bu- uğunu belirtir.[2]

/sa Edirne'nin en eski tarihli ve ya- mezartaşı, birçok araştırmacının nden kaçmış olarak Edirne Türk n Eserleri müzesinde bulunmakta- env.nu. 1618).

ı mezartaşının bugüne kadar tesbit memesinin sebebini, Osmanlıların ;evdiği ve rağbet ettikleri ebced he- /la tarih düşürülmesinden ileri gel- ıi sanıyoruz. Taşın arka yüzünde ; harflerle Türkçe yazılmış (ikinci ı Arapça olmak üzere) dört satır- ıanzumenin son satırına, devrin şa- irlerinden Kudsi tarafından, ebced hesabıyla "Sitti Şahı- " kelimeleriyle ölümüne tarih düşürülmüştür (786).

Nereden getirildiği bilinmeyen bu ayak şahidesi, 786 H./1384-1385 yılında ölen Mehmed Çelebi kızı Sitti Şah adında bir kadına ait olup, yukarıda belirtilen tarihten otuzüç sene önce yapılmıştır.

Diğer önemli bir özelliği ise, taşın arka yüzünde yer alan manzum kitabenin Türkçe yazılmış olmasıdır. Bu örnek İznik, Bursa ve Edirne'deki araştırmalarımız sırasında rastladığımız kitabesi Türkçe yazılmış en eski tarihli mezartaşıdır. Ayrıca devrinde görüldüğü gibi (XV. yüzyıldan önce) tarih mısranın tamamıyla değil, iki kelimesiyle verilmiştir.[3]

Bu mezartaşı Bursa üslûbunun en erken örneği olarak kataloğumuzda yer aldı.

Beyaz mermerden 1.24×O.36×O.O9 m. ebatlarındaki ayak şahidesi üst yarıdan köşelemesine kırık olup, çimentoyla tutturulmuştur. Kırığın aşağıya inen birleşme yerinde noksan parçalar vardır. Taç kısmı palmet biçiminde dilimli, yassı dikdörtgen prizmatik formda olan bu örneğin taç dilimleri kabartma olarak rûmîlerle süslenmiş olup, bu çerçeve içine Kelime-i Tevhid yerleştirilmiştir. Dört kademeli mukarnas niş içinde sülüs harflerle Arapça yazılmış üç satırlık bir kitabe vardır. Niş köşe dolguları gülçe ve yıldız motifleriyle işlenmiştir. İki yanda zar başlıklı ve ayaklı damalı sütunceler yer alır (res.1). Arka yüzün taç yüzeyinde, palmet eksenine iki yandan simetrik rûmîlerle kapartma olarak yapılmış bir kompozisyon görülür. Yonca biçiminde nişin köşe boşluklarını belirsiz işlenmiş rûmîler dolgular. Niş çevresi dört taraftan zencerek bir bordürle süslüdür. İki yanda zar başlıklı ve ayaklı burmalı sütunceler yer alır. Niş içinde ikinci satırı Arapça olmak üzere Türkçe yazılmış dört satırlık bir manzum kitabe görülür (res.2).

Kitabeler devri için güzel diyebileceğimiz sülüs yazıyla ve kaideye uygun bir istifle yazılmıştır.

KİTABESİ: Önyüz

Lâ-ilâhe illâllah Muhammed
resûlu'llah
Hâzihi'l-makberetü'l-merhûmeti"
l-magfûreti's-sa'ide el-muhtâce
ilâ-rahmeti'illâhi
te'âlâ Sitti Şah bint-i Mehmed Çelebi.

Arka yüz:

Bu mezarın sahibi mahdumeyi
....küllûhu kad Rabbenâ
Çünkü tarihinde ilhamın edüb
"Sitti Şahı" Kudsi târih oldana.[4]

[1] O.N. Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1939, s.118-119.
[2] T.Gökbilgin, "Edirne Şehri Kurucuları" Edirne, *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara, 1965, s.162.
[3] M.Mercangil, *Ebced Hesabı*, Ankara, 1960, s.35.
[4] Kitabe Prof. Nihad M.Çetin tarafından okunmuştur.

Bursa Şer'iye Sicillerine Göre Anadolu'nun İslâmlaşması Sürecinde İhtidaların Yeri ve Bazı İhtida Kayıtlarının Düşündürdükleri

OSMAN ÇETİN

İslâm kökeninden gelen hepimiz, -kimi bin kimi yüz yıl önce- şu ya da bu tarihte Gerçeğe [Hidayete] erenlerin soyundanız. Bursa belgelerine dayanan bu yazı, 16-19. yüzyıllarda yeni Müslüman olanları anlatarak Anadolu halkının türdeşleşme sürecine ışık tutuyor.

ANADOLU'nun İslâm fâtihleri ile yüzyüze gelmesinin tarihi oldukça eskidir. Hz. Ömer (13-23/634-644) devrinde Toroslara dayanan Müslümanlar Hz. Osman (23-35/644-656) zamanında akınlarını Amorium (Amûriyye = Eskişehir)'a kadar uzatmışlardı. Emeviler devrinde Tarsus ve çevresi fethedildi ve Doğu Anadolu'nun pek çok yeri Müslümanların eline geçti. Abbasi halifesi Harun Reşid (173-193/789-809) devrinde ise Tarsus, Adana, Ceyhan, Maraş, Malatya ve Erzurum hattının doğusunda kalan topraklar İslâm yurdu haline gelmişti.[1]

Doğuda İslâm hâkimiyeti devam ederken Abbasiler, Anadolu'nun diğer bölgelerine her yıl bahar, yaz hatta kış aylarında askerî seferler düzenlemeye devam ettiler. Yalnız bu durum X. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Daha sonra Bizans'ın yeniden harekete geçtiği ve N. Phokas (963-969), J.Tzimiskes (969-976) ve B. Bulgaroktonos (976-1025) gibi güçlü hükümdarlar devrinde, Doğu Anadolu dâhil, daha önce Müslümanların eline geçen toprakların yeniden Bizans hâkimiyetine girdiği görüldü.[2]

407/1016 yılı, hem Anadolu hem de Türk tarihi bakımından yeni bir dönemin başlangıcı oldu.[3] Bu tarihte başlayan ve 439/1047 yılından sonra artan Türk akınları, 463/1071 Malazgirt savaşından sonra en yoğun dönemine girmiş ve 1075'den sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı Türklerin eline geçmişti.

Selçukluların Anadolu'yu fethetmelerinden sonra özellikle Orta ve Doğu Anadolu'nun kısa zamanda İslâmlaştığını görüyoruz. İslâmlaşma hadisesi Anadolu Türk tarihi boyunca iki eksen etrafında gelişmişti. Bunlardan ilki ve şüphesiz önemli olanı, büyük çoğunluğu göçebe olan Müslüman Türk unsurunun fetihlerle birlikte veya hemen sonra Anadolu'ya gelerek yerleşmesini ifade eder. İç çekişmeler ve harpler sebebiyle nüfusu iyice azalan Anadolu toprakları, Müslüman Türk kitlelerinin yerleşmesi ile kısa zamanda hem etnik, hem de dinî bakımdan değişikliğe uğramıştı. Buna yerli halk arasında görülen ihtidâlar da eklenince Anadolu kısa zamanda Türkleşip İslâmlaşmıştı ki,[4] bu durum, yani ihtidâ olayı İslâmlaşmanın ikinci boyutunu meydana getiriyordu.

Anadolu'nun İslâmlaşmasının, Müslüman unsurun dışarıdan gelerek bu topraklara yerleşmesi ve yerli halkın ihtidâsı gibi iki önemli âmili bulunduğuna göre, acaba İslâmlaşmaya tesirleri bakımından bunların birbirine oranı ne idi? Mevcut bilgilerimizle bu konuda kesin bir şey söylemek son derece güç olmakla birlikte, Osman Turan İslâmlaşmada yüzde 30 ihtidâya karşılık etnik unsurun (göçebe Türklerin) yüzde 70'lik bir oran göstermiş olabileceği kanaatini belirtmiştir.[5] Anadolu Selçukluları tarihi incelendiğinde pek çok mühtedînin ismini rastlamak mümkündür. Bu mühtedîler hakkında uzun listeler çıkarılabilir. Fakat bu listelerde yer alacak isimler daha çok devlet adamlarına âit olacağından, halk kitleleri arasındaki ihtidâ faaliyetlerinin gerçek boyutlarını bu tesbitlerle ortaya çıkarmak imkânsız gibi görünmektedir. Eğer Osmanlı Tahrir ve Divan defterleri gibi bize kadar ulaşan Selçuklulara âit resmî vesikalar bulunsaydı, şüphesiz ihtidâların genel durumu hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahip olabilecek ve bunun Anadolu'nun İslâmlaşmasına ne ölçüde etkili olduğunu, gerçeğe daha yakın bir oranda tesbit edebilecektik. Ne var ki, Osmanlılar dönemi için de bu doğrultuda kapsamlı çalışmalar henüz yapılmamıştır.

Pek çok konuda olduğu gibi, İslâmlaşma konusunda yapılacak çalışmalarda baş vurulacak önemli kaynaklardan biri de "Şer'iye Sicilleri"dir. Selçuklu-

lar devri sicilleri elimizde bulunmamakla birlikte, Osmanlı Şer'iye Sicilleri bu tür araştırmalara imkân verecek zenginliktedir.

Kanaatimizce, Selçuklu ve Osmanlı fetihlerini takip eden kuruluş dönemleri ihtidâ olaylarının yoğun bir biçimde yaşandığı yıllardır. Osmanlı kroniklerinde zaman zaman rastladığımız "nicesin Müslüman oldu"[6] tarzındaki cümleler hep bu dönemlerdeki gelişmeleri ifade sadedinde söylenmiş sözlerdir. Bu sebeple XIV. yüzyıl Osmanlı Şer'iye Sicillerinin ihtidâları araştırırken mutlaka ayrı bir değeri olacaktır. Ne var ki, bütün zenginliğine rağmen elimizde bu yüzyıla ait siciller yoktur. Hatta XV. yüzyıl sicillerinden ancak 20'ye yakın bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir.[7] Bütün bu olumsuzluklara rağmen siciller yine de İslâmlaşma konusunda önemli kaynak olma özelliğini sürdürmektedir.

Aşağıda tahlil etmeye çalışacağımız, Bursa Şer'iye Sicillerinden alınan ihtidâ kayıtlarından anlaşılacağı üzere, ihtidâ olayları sicillere ya dolaylı olarak geçmiş veya doğrudan kaydedilmiştir. Zaman zaman miras vb. gibi değişik dava konuları arasında mühtedîlerden söz edilir. Sadece bir ihtidâ olayını tesbit ve tescil eden kayıtlar da vardır. Bu tür kayıtlarda mühtedînin İslâmî adı özellikle belirtilmiştir. Meselâ, evâil-i Receb 1008/Ocak 1600 tarihli bir kayıtta, "şeref-i İslâmla müşerref olub gözleri ma'lûle Nefise binti Abdullah" adındaki kadın, Yahudi Musa veledi Yagop'un tasarrufunda olan "Bursa'da Kuruçeşme mahallesinde vâki' iki yer evi ve bir çardak ve hâbiye-i mâ-i müştereki ve bâb-ı müştereki ve mahûtayı müştemil" mülkün kendisine ait olduğunu ve bu mülkün babası Andon'dan, Müslüman olmadan önce intikal ettiğini iddia etmekte ve adı geçen Yahudi aleyhine dava açmaktadır.[8]

7 Cemaziyelevvel 1257/Haziran 1841 tarihli diğer bir kayıtta ise aynen şöyle denilmektedir: "Ermeni tâifesinden tahminen 16 yaşında Tomaser (?) nam şâb emred işbu tarihgünü şeref-i İslâm ile müşerref olub ismi Şâkir tesmiye olunduğı işbu mahalle kayd olundı."[9]

Görüldüğü üzere bu iki kayıttan ilki bir dava ile ilgili olduğu halde, dava konusu ile ilgili bulunduğu için dolaylı olarak Nefise adındaki kadının ihtidâ ettiğini öğreniyoruz. İkinci kayıt ise, doğrudan bir ihtidâ olayının sicillere geçirilmesinden başka bir şey değildir.

Selçuklu ve Osmanlı ordularında devşirmeden gelen unsurların önemli bir yer tuttuğunu biliyoruz. Bunlar daha çocukken ailelerinden alındıkları için iman konusunda kesin iradeleri belirmeden, yani fikrî ve dinî şahsiyetleri tam teşekkül etmeden İslâm'a kazandırılan kişiler idi. Osmanlılarda kapıkulu askerî teşkilâtını meydana getiren, bir kısmı da Enderûn'a alınan bu çocuklar İslâmiyet hakkında bilgi edinmek, Türkçeyi ve Türk kültürünü öğrenmek için önce Anadolu'daki Türk çiftçi ailelerinin yanına yerleştirilirlerdi.[10] Cemaziyelevvel 1008/Aralık 1599 tarihli miras davası ile ilgili bir kayıt,[11] bu çocukların ailelerinden tamamen koparıldıklarına dair yaygın bir kanaatin aksine, akrabalarının mirasına sahip çıkacak kadar onlarla yakın ilişkiler içinde olduklarını göstermektedir. Asıl önemli olan husus, bu akrabalar arasında eski dinlerini terkederek Müslüman olanların bulunmasıdır. Zamanla önemli mevkilere yükselen devşirmeden gelen unsurların akrabalarını yanlarına aldırmaları ve böylece onlara hem iktisâdî, hem de sosyal imkânlar sağlamaları,[12] bu kişilerin dinlerini değiştirerek Müslüman olmalarına önemli ölçüde etki etmiş olabileceği söylenebilir.

İhtidâ olaylarına kadınlar arasında da rastlanmaktadır. Belki de eski dinlerini terkederek Müslüman olan asıl büyük kitle kadınlar arasından çıkmıştır. Bunların önemli bir kısmını harplerden sonra yalnız kalan ve Müslüman erkeklerle evlenen kadınlar, bir kısmını da cariyeler meydana getirmekteydi.[13] İslâm dininin, Müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarla evlenmelerini serbest bırakan hükümlerine rağmen bu tür evlilikler yapan kadınlardan çoğunun ihtidâ ettiği bir gerçektir.

29 Şevval 959/Ekim 1552 tarihli bir kayıttan, kocası gayr-i Müslim olan kadınlar arasında da ihtidâlara rastlandığını ve bunun bazı hukukî sorunlar ortaya çıkardığını görüyoruz. Adı gecen sicil kaydına göre, Bursa'ya bağlı Timurtaş (Demirtaş) köyünden Kosta b. Todora adındaki zimmînin karısı Müslüman olarak Fâtıma adını almış, İslâm dininin Müslüman bir kadının gayr-i müslim bir erkekle evlenemeyeceği hükmüne binâen Fâtıma'nın kocası mahkemeye çağrılarak kendisine evliliklerinin devam edebilmesi için Müslüman olması gerektiği bildirilmiş, Kosta da karısından ayrılmayı dinini değiştirmeye tercih etmiştir.[14]

Balat-ı Yunus (Yunuseli) köyü sâkinlerinden Topaloğlu Foti'nin 20 yaşındaki kızı Yaşuda'nın Hatice,[15] Bursa'da Bulgarlar mahallesinde oturan 14 yaşındaki Nikola kızı Fesadiye (?)'nin Emine,[16] Bursa Yahudilerinden Salamon'un kızı 20 yaşındaki Rahel'in yine Emine adını alarak[17] "şeref-i İslâm ile müşerref" oldukları belirtilmiş, ancak bu kadınların ailelerinden ayrıldıklarına dair bir kayıt konulmamıştır. Bu da bize, bu üç mühtediyenin henüz evlenmediklerini ve bu sebeple hâkimin onları ailelerinin yanında bıraktığını göstermektedir.

Bazı sicil kayıtlarından yalnız ergin erkek ve kadınların değil, henüz büluğ çağına girmemiş küçük çocukların da Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ, 12 Zilhicce 976/Mayıs 1659 tarihli kayıtta, Bıyıklıoğlu diye bilinen Derviş adındaki zimmînin Müslüman olan küçük oğlunun Ali Bey adındaki yeniçeriye teslim edildiğini;[18] 8 Muharrem 1257/Mart 1841 tarihli kayıtta ise, Bursa'da Demirkapı mahallesinde oturan Rumlardan, Müslüman olarak Ahmed adını alan İsber (?) veledi Dimitri adındaki küçük çocuğun da Şahin Lâlâ Medresesi'nde mukayyid Hasan Efendi'nin yanına konulduğu[19] zikredilmektedir.

Bu çocukların Müslüman olduktan sonra ailelerinden alınarak bir Müslümanın himâyesine verilmeleri, onların, ailelerin etkisi ile tekrar eski dinlerine dönmelerini önlemek için alınmış bir tedbir olarak düşünülebilir. Tabiatıyla bu uygulama, küçük mühtedîlerin, Müslüman hâmilerinin yanında İslâmiyeti daha iyi öğrenmeleri ve yaşamaları gibi pratik sonuçları beraberinde getirecektir.

"Bundan akdem zimmî olub hâlâ İslâm arz olundukda İslâm'a gelüb Müslim olan Abdullah nam sagîr oğlanı kıbel-i şer'-i şerifden vasîsi olan hâmilü'l-kitâb ve râfiu'l-hitâb Ramazan b. Veli nam hayyât tebennî için taleb ittikde, sagîr-i merkûm mezbûr Ramazan'a tebennî için virilüb mâ vakaa bi't-taleb ketb olundı"[20] denilen 20 Ramazan 993/Eylül 1585 tarihli sicil kaydından vesâyetle de yetinilmeyerek bazan mühtedî çocukların evlât edinildiğini anlıyoruz. Evlât edinilen veya bir vasînin himâyesine verilen bu çocukların anne ve babalarının hayatta olup olmadıkları sorusu akla geliyorsa da sonuç olarak devletin bu uygulaması ile, çocukları kimsesiz ve korumasız bırakmamaya çalıştığı görülüyor. Çocuklarla beraber anne ve babalarının da Müslüman olmaları halinde ise tabiatıyla böyle bir tedbire lüzum görülmemiştir. Bursa'ya bağlı Filadar köyü Rumlarından 36 yaşındaki Kostantin'in Mehmed Arif, karısı 20 yaşındaki Panayotça'nın Penbe adını alarak Müslüman olmalarından sonra Alapençe (?) ismindeki küçük kız çocuklarına Fatıma adı verilerek yanlarında bırakılması[21] bu uygulama için güzel bir örnek teşkil etmek-

"Şeref-i İslâmla müşerref olub gözleri ma'lûle Nefise binti Abdullah nam hatun meclis-i şer'-i şerifde Yahudi tâifesinden işbu hâmil-i kitab Musa veledi Yagob nam Yahudi mahzarında takrir-i merâm idüb merkûm Yahudi tasarrufunda olub mahrûse-i Bursa'da Kuruçeşme mahallesinde vâki' iki yer evi ve bir çardak ve hâbiye-i mâ-i müştereki ve bâb-ı müştereki ve mahûtayı müştemil kıbleten mezbûr Musa mülkiyle ve şarkan tarik-i âmmla ve şimâlen tarik-i has ile ve garben Dâvid veledi Salamon mülkiyle mahdûd ve mümtaz menzili babam Andon nam zimmînin mülk-i sarîhidir. Ben İslâm'a gelmedin babam mezbûr Andon mürd olmağıle bi-hasebi'ş-şer'-i şerif bana intikal eylemişdi. Mülk-i mezbûr benimdir deyu mezkûr Yahudi'den dava ve taleb eylediğimde ol dahi Mehmed nam kimesden iştirâ eyledüm, mülk-i müşterâmdır. Baban merkûm Andon'un idüği ma'lûmum değildir, deyu cevab virmekle ortamızda münâzaât-ı kesîre ve muhâsamât-ı şedîde vâki' olmuşdı. el-Hâletü hâzihî hâlâ muslihûn tavassut eylemeğin husus-i merkûmu binaltıyüz nakd-i fızzî râyicü'l-vakt akçeye sulh eyleyüb bedel-i sulh olan meblağ-ı merkûmu mezbûr Musa yedinden bi't-tamam ve'l-kemal alub kabz ve istifâ eyledim ve sâlifü'z-zikr olan hususa müteallık dava ve niza'dan mezkûr Yahudi'nin zimmetin ibrâ-i âmm ve ıskât-ı tâm ile ibrâ-i küllî ve ıskât-ı kat' eyledim. Şöyle ki, min ba'd mâru'z-zikr olan menzile müteallık dava ve husûmet benden bizzat ve vekilimden bi'l-vâsıta sâdıra olursa ledeyi'l-hukkâmi'l-kirâm ve ınde'l-vülâti'l-fiham istima' olunmaya deyu ikrar ve itiraf eyledikde mukırrunleh merkum Musa vicâhen ve şifâhen tasdik ve tahkik idüb mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb ve tahrir olundı, cerâ zâlike ve hurrire fî evâili Receb el-mürecceb min şühûri sene semân ve elf mine'l-hicreti'n-Nebeviyyeh.

Şuhûdu'l-hâl: Ahmed b. Hamza, Mahmud b. Yusuf, el-Hacı Halil b. Pirî, el-Hac Ali b. el-Hac Mahmud, Mehmed Bey b. Abdullah, el-Hac Yusuf b. Abdullah, Mustafa b. Yusuf serbölük ve gayrihim".[12] (Evâil-i Receb 1008/Ocak 1600)

12. Bursa Şer'iye Sicilleri, A 152/199, 76a.

tedir.

Bazı kayıtlar mühtedîlerin din değiştirme hususunda ne ölçüde ciddi oldukları ve ihtidâ ettikten sonra eski dindaşları ile münasebetlerini sürdürüp sürdürmedikleri sorularını akla getirmektedir. 18 Cemaziyelevvel 927/Nisan 1521 tarihli bir dava kaydında, Müslüman olduktan sonra Kasım ve Alagöz adını alan iki mühtedînin, bir zimmî ile beraber "Huşterî" denilen yolda, "Laklakzâde" evleri önünde sarhoş olarak birkaç cariyeye sarkıntılık ettikleri; bu durumu gören "Orhâniye" hatibi Mevlâna Muslihiddin'in ikazı ile Pir Mehmed'in kendilerine engel olmaya çalıştığı, fakat mütecâvizler tarafından kovalanarak civardaki bir boyahaneye sığınmak zorunda bırakıldığı, geri dönen zorbaların bu kez hatib Muslihiddinin' yakasına yapışarak ona hakarette bulundukları belirtilmektedir.[22] Benzer olaylara diğer Müslümanların katıldığını gösteren örnekler varsa da, yukarıya aldığımız olayın mühtedî-zimmî işbirliğinin eseri olması ister istemez bazı ihtidâ hadiselerinin ciddiyeti hususunda şüpheye düşülmesine sebep olmaktadır.

Sicillerde Müslüman olduktan sonra ikrarlarından vazgeçip eski dinlerine dönmek isteyenlere de rastlanmaktadır. 17 Muharrem 925/Ocak 1519 tarihli bir kayıtta, zimmî Kasım'ın Müslüman olduğu şahitlerce ifade edildiği halde Kasım bu iddiayı inkâr etmiş; fakat şahitler "Kasım babasına incinüb bizüm yanımıza gelüb didi ki: Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve rasûlüh; bâtıl dinden döndüm, İslâm dinine girdim, didi"[23] diye şahitlik ettikleri belirtilmektedir. Bu olay aynı defterin üçüncü varağında da yer almış olup aynen şöyle denilmektedir: "Vech-i tahrîr-i sicil oldur ki, zimmî Kasım b. Nikola Müslüman oldı, deyû meclis-i şer'a getürdüklerinde 'olmadım' didi. Ba'de'l-inkâr ve udûl-i Müslimînden Bâlî b. Hasan kethüdâ-i kassabân, Ahmed b. Ali edâ-i şehâdet idüb didiler ki: 'Mezkûr Kasım bizüm huzurumuzda Müslüman olub didi kim: Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühû ve rasûlüh; bâtıl dinden döndüm, İslâm dinine girdim' didikde mezkûr şâhitlerin şehâdetleri ba'de't-tezkiye ve't-ta'dil hayyiz-i kabulde vâki' olub sebt-i sicil olundı."[24]

16 Zilkade 953/Ocak 1547 tarihli başka bir kayıtta da aynı mahiyette bilgilere rastlanmaktadır. Bu kayda göre Cafer ve Mustafa adındaki Müslümanlar, Yusuf b. Abdullah adındaki şahsın "Lâ ilâhe illallah Muhammedün ra-

sûlullah, bâtıl dinden çıktım, hak dine girdim" ifadesini kullandığına; Hasan ve Eymür adındaki iki Müslümanın da Yusuf'a "Sen Müslüman oldun, lâ ilâhe illallah Muhammedün rasûlullah didin" dediklerinde onun "Ben ol sözü söylediğimde mestâne (sarhoş) idim" diyerek Müslüman olduğunu reddettiğine dair şehâdet ettikleri belirtilmiş, ancak hâkim adı geçen Müslümanların şâhitliklerini kabul ederek Yusuf'un "İslâmına" hükmetmiştir.[25]

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, kızgınlık ve sarhoşlukla şehâdet getirip Müslüman olduklarını söyleyen fakat sonradan bu beyanlarından dönen zimmilerin küfrüne değil imanlarına karar verilmiştir. Bu kararla önce Müslüman olup sonra dinden çıkanlara uygulanması gereken hükümlerden kaçınılmış olabileceği gibi, gayr-i Müslimlerin Müslümanları rencide edecek bir biçimde gayr-i ciddi ihtidâ edip sonra vazgeçtiklerini söylemelerine engel olmak da istenmiş olabilir. Ayrıca bu mühtedîlere Müslüman muamelesi yapılması, onları İslâm toplumuna kazandırma politikasının bir sonucu olarak da düşünülebilir.

Şer'iye sicillerinden, Anadolu'ya dışarıdan gelen gayr-i Müslim yabancıların da ihtidâ ettiklerini öğreniyoruz. Meselâ, Şevval 910/Nisan 1505 yılına ait bir kayıtta, İstanbul'a gelen iki Almanın Musa ve Muhammed adını alarak Müslüman oldukları kaydedilmiş ve Hicaz'a gitmek isteyen bu iki kardeşin yolculuklarına engel olunmaması için Anadolu kadılarına mektup verilmesi istenmiştir.[26] 17 Cemaziyelevvel 1256/Temmuz 1840 tarihli bir kayıtta ise, Moskovalı "dikici İlya veledi Yuvana" adındaki zimmînin "şeref-i İslâm ile müşerref olub" Ali adını aldığı belirtilmiştir.[27]

İhtidâ kayıtlarında kullanılan ifade kalıplarına gelince; zamanla değişmekle birlikte sicillerdeki kayıtların (kefâlet, satış, verâset, ıtk vb.) belli formüler cümlelerle ifade edildiğini görüyoruz. Aynı durum az çok ihtidâ kayıtları için de söz konusudur. Genellikle bu kayıtlarda kısa ve sade ifadeler kullanılmış ve mühtedîlerin eski ve yeni isimleri, milliyetleri, eski dinleri, bazan yaş ve meslekleri belirtilerek sonunda "şeref-i İslâm ile müşerref" oldukları ifade olunmuştur.[28] Biri 1118/1704, diğeri 1121/1709 tarihli bir defterin aynı sayfasında yer alan Yahudi Yahya ile Hıristiyan Mıgırdıç'ın ihtidâsı ile ilgili iki ayrı kayıt, hemen hemen aynı ifade kalıpları kullanılarak bir dua cümlesi ile bitirilmiştir. Dua cümlesi şöyledir: "Allahümme sebbit akdâmenâ alâ sırâtı'l-müstakîm, âmin, bi-hürmeti seyyidi'l-mürselîn".[29]

Bu kayıtta dikkatimizi çeken bir başka husus da "şuhûdu'l-hâl" olarak bir müneccim, iki hatib, kâtib ve eşraftan olduğu anlaşılan bir zatın isimlerinin yazılmış olmasıdır. Bu durum ister istemez bize, mühtedî Muhammed'in cemaati içinde yüksek bir statüye sahip olduğunu akla getirmektedir.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, şer'iye sicilleri ciddi bir şekilde taranırsa ihtidâlarla ilgili pek çok kayda rastlamak mümkündür. Bu kayıtlar, mühtedîlerin cinsiyetlerine, eski din ve milliyetlerine, mesleklerine, sosyal statülerine vb. göre ayrı ayrı değerlendirilerek yerli halkın ihtidâsı ve bu ihtidâların Anadolu'nun İslâmlaşmasına etkisi konusunda önemli ipuçları elde edilebilir. Yine bu kayıtlardan devletin İslâmlaştırma politikasına ait bilgi edinmek imkânına da sahip olabiliriz. İhtidâların sebepleri ve devirlere göre yoğunlukları da bu metodla araştırılabilir. Yalnız bu değerlendirmelerin kapsamlı çalışmalara ve çok sayıda ihtidâ olayının tesbit edilmesine bağlı olduğu, ayrıca diğer arşiv kayıtları ile desteklenmesi gerektiği unutulmamalıdır. Bütün bunlar bize, yalnız başına sicillerin bile Anadolu'nun İslâmlaşması çalışmalarında önemli bir kaynak olma niteliğine sahip olduğunu göstermektedir.

[1] Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1385-1386/1965-1966, III, 86, 95-98, 117-119, 485-489, V,500, VI,66,108; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, ts., X,50; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F.Işıltan, İst.,1970, s.36-39; Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev. Ö.Rıza Doğrul, Ank., 1950, I,180-182,213 vd.; Streck, "Avâsım" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, II,19-20.

[2] Adam Metz, el-Hadaratü'l-İslâmiyye, çev. Muhammed Abdulhâdî, Beyrut, 1968, I,24-25; G.Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F.Işıltan, Ank., 1981, s.264 vd.

[3] Mateos, *Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H.D.Andreasyan, Ank., 1962, s.48.

[4] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Osman Çetin, *Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İst., 1981.

[5] Osman Turan, "L'islamisation dans la Turquie du Moyen age," *Studia Islamica*, X,153.

[6] Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. N.Atsız, İst., 1970, s.45.

[7] En eski Osmanlı şer'iye sicilleri Bursa Müzesi'nde bulunmakta olup şu numaralarda kayıtlıdır. Parantez içindeki rakamlar şer'iye sicillerinin hicrî tarihlerini göstermektedir:

A 1/1 (860-900)
A 2/2 (867-868)
A 6/6 (872-873)
A 3/3 (883-886)
A 4/4 (889-890)
A 5/5 (891-892)
A 7/7 (892-894)
A 7a/7 (893-895)
A 198/804 (894-895)
A 16/16 (894-895)
A 8/8 (896-897)
A 9/9 (896-897)
A 10/9 (896-897)
A 11/10 (897-898)
A 26/11 (898-899)
A 12/12 (901)
A 13/14 (902-904)
A 15/15 (902)
A 168/404 (902-928)
A 18/17 (904)
A 17/16 (904-994)
A 14/12 (905-909)

[8] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 152/199, 76b; Bkz. Belge no:12.

[9] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 24.

[10] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 19/19, 126a; Bu kayıtta şu belge yer alıyor: "Sebeb-i tahrîr oldur ki, cemaat-i müslimînden Kasım b. Abdullah el-imam ve Yusuf b.Abdullah ve Mehmed b. Mustafa ve Hasan b. Abdullah ve Ali b. Kumarî (?) ve Mehmed b. Mestan nâm kimesneler Bursa ve Kite nâhiyelerinde olan kurâ ehline hizmet içün virilen acemi yeniçeriler kethüdâsı olan Hacı b. Ahmed mahzarında gıbbe'l-istişhâd şehâdet idüb eyittiler ki; Armudlu Köy'de Mevlâna Halil b. Sinan elinde olan Hızır nâm karayağız, kara gözlü emred çatuk kaşlu Rûmiyyu'l-asl ve Mahmud nâm karayağız, kara gözlü emred Rûmiyyu'l-asl ve Hasan nâm karayağız, kara gözlü, açuk kaşlu, Rûmiyyu'l-asl ve İlyas nam buğday ... ala gözlü Bosnaviyyü'l-asl ve Ali nâm saruşun, gök gözlü açuk Bosnaviyyü'l-üsl oğlanlar tâûn zahmetinden fevt oldılar. Biz hânelerine hâzirûn olduk didiler." (19 Zilkade 909/Mayıs 1504)

[11] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 152/199, 65b; Bkz. Belge no: 11.

[12] Paul Wittek, "Osmanlı Tarihinde Yarım Asır", *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*, İst., 1971, VI, 75-76.

[13] Âşıkpaşazade, a.g.e., s.46; Çetin, a.g.e., s.163-168.

[14] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 45/51, 301a; Bkz. Belge no: 8.

[15] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 19.

[16] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 23.

[17] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 27.

[18] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 178/343, 104a; Bkz. Belge no: 9.

[19] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 25.

[20] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 141/168, 110a; Bkz. Belge no: 10.

[21] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no: 21,22,23.

[22] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 32/29, 11a; Bkz. Belge no: 5.

[23] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 25/28, 2a; Bkz. Belge no: 3.

[24] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 25/28, 3a; Bkz. Belge no: 4.

[25] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 53/58, 236a; Bkz. Belge no:7.

[26] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 19/19, 366a; Bkz. Belge no: 1.

[27] Bursa Şer'iye Sicilleri, C 27/540, 1a; Bkz. Belge no:18.

[28] Bursa Şer'iye Sicilleri, A 21/27, 240b, A 42/48, 96b, B 103/316, 2a, C 27/540, 1a.

[29] Bursa Şer'iye Sicilleri, B 189/412, 97b; Bkz. Belge no: 14,15.

Tek Parti Döneminde Köycülük İdeolojisi ya da Nusret Kemal Köymen

FÜSUN ÜSTEL

1930'lu yıllarda, tek-parti otokrasisinin (Köy Enstitüleri vb. ile 40'larda kalkışılandan farklı) "halkçılık"la eklemlenmiş bir köyleri mânen ve maddeten kalkındırma tasarımı vardı.

NUSRET Kemal Köymen, günümüzde Türkiye'de sosyoloji disiplininin gelişimine ilişkin kimi kitaplarda, o da ancak birkaç cümle içinde adına rastladığımız, oysa özellikle 1930'lu yıllar boyunca CHP iktidarının halkçılık ve köycülük politikalarını kitlelere benimsetmek uğrunda uğraşmış, bu amaçla çok sayıda makalenin yanısıra "hiçbir hakkı mahfuz olmayan" ya da "bütün hakkı Türk milletinin ve beşeriyetin olan" bir dizi kitap yayınlamış olan Kemalist aydın prototipinin ilk dönem temsilcilerinden biri. 1903'te İstanbul'da doğan Köymen, ilk öğrenimini Kadıköy Numune Mektebi'nde, orta öğrenimini Kadıköy Sultanisi ve Robert Kolej'de yapmış ve yüksek öğrenimini Wisconsin Üniversitesi'nde "Köy Sosyolojisi" alanında tamamlamıştır. 1933'te Halkevleri Genel Merkezi'nin resmî yayın organı *Ülkü*'nün imtiyaz sahipliğine getirilmiş ve köy sorununa ilişkin yayımladığı çok sayıda makaleyle tek parti yönetiminin köy ideologlarından biri olarak dikkati çekmiştir. 1930-1960 döneminde köy ve eğitim sosyolojisi alanında otuzu aşkın ülkede incelemede bulunmuş ve başta UNESCO olmak üzere kimi uluslararası kuruluşların yürüttüğü çalışmalara devlet adına katılmıştır. Bu arada Robert Kolej, Gazi Eğitim Enstitüsü, Çapa Öğretmen Okulu, Yüksek Öğretmen Okulu, Millî Savunma Akademisi gibi öğretim kurumlarında eğitim sosyolojisi alanında ders vermiştir. 1953'te yayımlanan *Eğitim Sosyolojisi* adlı kitabı, Türkiye'de bu konuda okutulan ilk ders kitabı olma özelliğini taşımaktadır.[1] Uzun yıllar Talim ve Terbiye Heyeti üyeliği de yapan Nusret Köymen'in düşünsel serüvenini incelerken özellikle otuzlu yıllar boyunca değişen dünya konjonktürüne uygun olarak tek-parti yönetiminin köy ve köylülüğe ilişkin gözden geçirmek zorunda kaldığı politikalarına katkısı üzerinde yoğunlaşacağız. Bu bağlamda Nusret Köymen'in ilk kez *Ülkü*'de yayımlanan ve resmî halkçılık ideolojisine ilişkin görüşlerini içeren bir yazısı özel bir önem taşımaktadır.

1933'de Ankara Halkevi'nde yaptığı bir konuşmaya dayanan bu yazı, yalnız Nusret Köymen'in değil, aynı zamanda CHF'nin de halk tanımına getirdiği açıklık açısından dikkat çekicidir. Köymen'e göre halk, "bir memleketin hudutları içinde, memleketin en umumî kültüriyle birbirine bağlı olan ve aşağı yukarı aynı kazanç ve yaşayış seviyesinde bulunan büyük ekseriyet, büyük orta tabakadır."[2] Her toplumda yüksek, orta ve aşağı olmak üzere üç sınıf bulunduğunu belirten Köymen, "Yüksek tabakanın üstünlüğünü temin eden zenginlikten ziyade irsî vasıfları ve en ziyade muhiti, yani kültürü olmuştur. Nitekim, sonradan görmeler, harp zenginleri hiçbir yerde ve hiçbir zaman yüksek tabakaya girememiş, kendi kendilerine ayrı bir sınıf teşkil etmiştir. (...) Aşağı tabaka ise, görgüsü ve geliri az, yani yaşama seviyesi düşkün olanların sınıfıdır. Burada da görgünün paradan evvel geldiği meydandadır. Bu sınıflaşmayı yapan cemiyet şuurudur. Yükseği ve aşağıyı tayin edebilmek için aldığı esas ölçü de 'orta'dır. Orta kelimesinin kısmen ifade ettiği gibi, iki ucun arasındaki aşağı yukarı müşterek vasıfları olan büyük ortadır. Her memleketin kültürü ayrı, kazanç ve yaşama seviyesi farklı olduğu için iki uçlar gibi orta da, memleketten memlekete değişir. Binaenaleyh 'halk' beynelmilel değildir, millîdir. (...) Türkiye'de halk dediğimiz zaman kastettiğimiz şey, on milyon Türk köylümüz oluyor. (...) Şehir halkı ile köy halkı arasında vasıf farklarının büyüklüğü iki halkı tek tabir altında toplamağa imkân bırakmaz. Şehir halkı diye tasrih ettiğimiz zaman büyük şehirlerde oturan orta tabakayı anlamamız icap eder. (...) Demek oluyor ki şe-

Sayı : 41
Cilt : 7

Temmuz 1936

ÜLKÜ

HALKEVLERİ DERGİSİ

KEMALİZM VE POLİTİKA BİLGİSİ

NUSRET KÖYMEN

Parti ile Devletin birleşmesi Türk politika tarihinin mühim bâdiselerinden birini teşkil etmektedir. Vakia bu birlik Türk İnkılâbının ilk günündeberi Atatürk'un şahsında kendini gösteriyordu. Partinin reisi Türk Cumuriyetinin de reisi, Partinin reis vekili de uzun zamandır Türk hükûmetinin başı bulunuyordu. Dahiliye Vekilinin Parti Genel Sekreteri ve vekillerin vilâyet parti reisleri olmaları Parti — Devlet kaynaşması politik oluşunun tamamlanmasına giden kuvvetli bir adımdır. Bu birliği tamamlayacak diğer kuvvetli bir adım da Parti prensiplerinin Teşkilâtı Esasiye Kanununa sokulması olacaktır.

Atatürk'ün, bu büyük politika dâhisının, derin görüşleri, isabetli buluşları ve iradesi eli Osmanlı Devleti denen politika ucubesi içinde yolunu kaybetmiş ve politik inkişafında geri kalmış olan Türk milletini kısa bir zaman içinde dünyanın en yeni ve en ileri politik mücadelesine atılaştırmaktadır.

Büyük bir dehânın Türk ruhunda uyan iradesi rehberliği ile politik inkişaf yolundaki bu koşmamızda Türk münevverliğine çok mühim bir vazife düşüyor : Türk ruhunun en güzel, en kudretli sosyo-politik ifadesi olan Kemalizm'i bütün derinlikleri, incelikleri, bütün öteki rejimlerden olan ayrılıklarile kavramak, Türk cemiyetinin ve umumiyetle dünyanın politik inkişafındaki yerini ve rolünü anlamak ve geniş ve derin bir politika bilgisi ile mücehhez bir kafa ile onu korumak, beslemek, ve yürütmek.

Nasıl hekimlik biyoloji'den eski ·ilk ağır kadar eski- ise politika da sosyoloji'den eski -ilk topluluk kadar eski- dır. Fakat, gene nasıl hekimlik biyoloji denen ilim lâyıkile tedvin edilinceye kadar bir «fen» olamadı ise sosyoloji ilmi tedvin edilmeden politika da tam bir fen olamamıştır

hir halkı diye tasrih etmeden sadece 'halk' dersek sayılı büyük şehirlerimizin dışında, yani kasabalarımızda, köylerimizde oturan ve göçebe yaşayan *rural* halkımızı kastediyoruz"[3] demektedir. Böylece Köymen, sınıf olgusunu yalnızca iktisadi temellerinden soyutlamakla kalmamakta, aynı zamanda kentlilik-köylülük biçiminde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve kültürel kategorileri de oldukça muğlak bir biçimde tanımladığı orta sözcüğünde buluşturmaktadır. Bu bağlamda Köymen'deki "orta" anlayışı, bir bakıma aşırılıklardan kaçmayla gerçekleşen ve Aristotelesci mutluluk "reçetesi"nin temel referansını oluşturan "doğru orta" kavramını büyük ölçüde hatırlatmakta ve bir yandan cumhuriyet halkçılığının solidarist temellerine "rasyonel" bir gerekçe sağlarken, diğer yandan da bir "siyasal istikrar" unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Köymen, ileride başka örneklerini de vereceğimiz gibi, modernleşmeci akımın kimi yazarlarının çok daha sonraki yıllarda düşeceği bir açmaza sürüklenerek, çeşitli kırsal üretici tipleri arasında hiçbir ayrım yapmadan genel bir köylülük kavramı yaratmaya çalışmakta ve köylülüğü, bağımsız bir inceleme alanı ve homojen bir grup olarak ele almaktadır.[4]

Halkçılığı, devlet ve cemiyet halkçılığı olarak ikiye ayıran Köymen, cumhuriyetçi bir rejimde devlet halkçılığının esasını halkın ülkenin genel yönetimini eline almasının oluşturduğunu, ancak "reel" demokrasilerde halka verilen rolün "tasvipçilik"ten öteye gidemediğini kabul etmektedir. Bu arada demokrasi inkılâpçılarını "peygamberler" olarak tanımlayan Köymen, dönemin egemen tek-parti ideolojisi ve özellikle şef-sistemi anlayışı ile son derece uyumlu bir biçimde, "demokrasi inkılâpçıları, en liberal dinleri kuran peygamberlerin bile olduğu gibi diktatördürler, başlangıçta işi lüzumsuz ve vuzuhsuz münakaşanın çıkmazına sokmamak için fikirleri biraz klişeleştirirler ve arkalarından gelenden mutlak bir itaat beklerler"[5] demekte, ancak bu itaatin temelinde korkunun değil, sevgi ve inancın bulunduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan cumhuriyetçiliğin de en azından başlangıçta bir "zümre idaresi" olduğunu kabul etmekle birlikte, Türkiye Cumhuriyeti özelinde bu sakıncanın Kemalist halkçılıkta içkin olan "liyakat ilkesi" ile, başka bir anlatımla "memleketin idaresinde söz sahibi olabilecek *ruhî kabiliyetlere* malik olan her ferde açık olma" ilkesiyle telâfi edildiğini savunmaktadır. Köymen, Batı toplumlarının "halk cemiyeti" değil, "şehir ve sınıf cemiyeti" olduğunu, oysa Türkiye'de orta sınıfın çoğunluğu oluşturması nedeniyle gerekli "denge"nin gerçekleştiğini ve bu nedenle halkçılık bilincini yaygınlaştırmak için büyük mücadele gerekmediğini belirtmektedir. Türkiye'de üst gelir grubunu temsil eden yüksek bürokratların geçmişlerinde millî gelirden daha az pay almaları nedeniyle, "halktan uzak" olmadıklarını savunan Köymen, diğer yandan da büyük sermayedar ve işçi sınıfının bulunmamasının da yardımıyla faşizm ve komünizmden ayrı bir rejimi, "halkçılık"ı sağlam bir biçimde kuracağını savunmaktadır.[6] Aynı yıl, *Ülkü*'de yayımlanan bir başka makalesinde ise, Köymen'in "zararsız" bürokratlar görüşüyle oldukça çelişkili bir biçimde "memurların sınıflaşması" eğilimine değindiğini, ve "yüksek memur ve münevver aristokrasisi"nden "yakın tehlike" olarak söz ettiğini görüyoruz.[7]

Köymen'in halkçılığında özel bir öneme sahip olan, hatta düşüncesinin ana eksenini oluşturan konu halk eğitimidir. Eğitimci olmasının da verdiği bir duyarlılıkla konuya eğilen Köymen'e göre, geçmişte uygulanan halk eğitimi araçları (ortaoyunu, saz şairleri, helva sohbetleri vb.) zamanla ortadan kalkmış ve cumhuriyet yönetimi bu araçların yerine yenilerini koymakta yeterli çabayı gösterememiştir.[8] Nitekim, Köymen'in Mart 1931'de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu aracılığıyla Atatürk'e sunduğu "Halk Terbiyesi Projesi" bu kaygının açık bir anlatımıdır. Atatürk'ün ilgilendiği ve incelediği bu proje, Halkevlerini kurmakla görevlendirilen Dr. Reşit Galip'e verilmiş ve Köymen'in *Ülkü* dergisinin yayımlanması çalışmalarında yer almak üzere 1932 yılı sonlarında Ankara'ya çağrılmasına ve ilk sayısı Şubat 1933'te çıkan derginin imtiyaz sahipliğini yüklenmesine yol açmıştır.[9] Böylece, Köymen'in de çabalarıyla *Ülkü*'nün Ağustos 1933 tarihli yedinci sayısından başlayarak bir 'Köycüler Bölümü' ayrıldığını ve başta Meksika, İsveç, Danimarka vb. ülkelerde köy sorununun çözümüne ilişkin makaleler olmak üzere, Türkiye'de köy ve köylülük olgusuna değinen incelemelere ve özellikle spesifik köy monografilerine geniş bir biçimde yer verildiğini görüyoruz.[10]

"Halk Eğitimi Projesi"nde Köymen, kırsal alandaki iktisadî gerikalmışlık olgusunu nüfusun dağınıklığı ve "teşkilâtsızlığı" nedeniyle, köylerle merkezler arasında ortaya çıkan kopukluğa bağlamakta ve bu nedenle de kırsal kesimin yeterli bir toplumsal ve iktisadi bilinç gösteremediğini belirtmektedir. Halk eğitimi konusunda özellikle A.B.D'yi örnek gösterirken, S.S.C.B'deki halk eğitiminin "şartlandırma, telkin ve propaganda" olması nedeniyle önem taşımadığını belirtmektedir.[11] Burada, özellikle 1930'lu yıllarda Türk aydınları ve CHF yöneticilerinin "dış dünya"yı yorumlamada düştükleri bir açmazın Nusret Köymen için de söz konusu olduklarını görüyoruz. Falih Rıfkı, Kadrocular vb. tarafından dile getirilen ve "kapitalizm" (ABD) ile "komünizm"e (SSCB) eşit mesafeden ve eleştirel bakma yoluyla bir üçüncü yol gerekliliğini savunan, ama her halükârda koyu bir anti-komünizmin egemen olduğu yaklaşıma rağmen, özellikle otoriter devlet geleneği ve kitle mobilizasyonu söz konusu olduğunda büyük bir hayranlığı ortaya koyan ikircikli tavır, Köymen'in "Sovyetlerde Bayram ve Terbiye" başlıklı yazısında oldukça belirgindir. Burada Köymen, "Sovyet rejimi lehinde ve aleyhinde bir fikir aranmaması" gerekliliğini özellikle vurguladıktan sonra SSCB'deki Komsomol ve Piyonirlerden hayranlıkla söz etmektedir.[12]

Köymen'in Halk Terbiyesi Projesi'ni yönlendirecek bir organ olarak tanımladığı ve çeşitli yaş grubundan insanları "Ocak"lar içinde bütünleştirecek olan Kültür Bürosu'nun gelir sorununun belirli tekeller yoluyla (devlet ve mektep kırtasiye araçları, film, yazı makinası, yabancı yayın tekeli) çözümlenebileceği yönündeki iddiası da, özellikle film tekeli söz konusu olduğunda başka bir anlam da kazanabilmektedir. Köymen, film tekelinin "memlekete ahlâk bozucu filmlerin girmesine mâni olacağını ve sinemanın büyük bir ter-

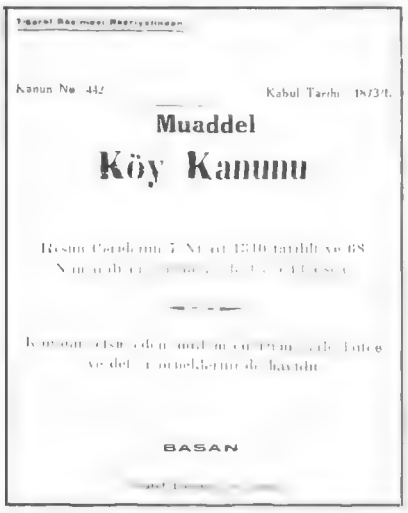

Kanun No 442 Kabul Tarihi 18/3/1.

Muaddel

Köy Kanunu

BASAN

biye vasıtası olarak kullanılması imkânını vereceğini'' belirterek, bu tekeli bir anlamda bir denetleme/sansür mekanizması olarak da gördüğünü açıklamaktan kaçınmamaktadır.[13]

1935'te yayımlanan *Köycülük Programına Giriş*'te Köymen, kitabın ilk bölümünü oluşturan ''İradecilik ve Köycülük''le köycülüğünün felsefesini ortaya koyduğunu belirtmektedir. *Köycülük Esasları*'nda (1934), ''maddecilik-ruhçuluk'', ''zaruretçilik-iradecilik'', ''fertçilik-cemiyetçilik'' gibi toplumda varolan ''zıt'' yaklaşımları ve bunları ''tasfiye'' edecek olan köycülük görüşünü açıklayan Köymen, *Köycülük Programına Giriş*'te, bu yaklaşımların özündeki tüm karşıtlıklarına rağmen ortak bir paydaya sahip bulunduklarını savunmaktadır: tarihî zaruretçilik. Köymen'e göre, tüm bu görüşler, bireyin dışında, ona egemen ve onu yöneten bir gücün (bu gücün adı değişmekle birlikte ''amelî mahiyeti'' aynıdır, Köymen'e göre) bulunduğunu kabul etmekte birleşirler. İnsan ruhundaki zaruretçiliğin kaynağı, ilk insana, başka bir anlatımla doğa güçleri karşısında tevekküle dayanmaktadır.[14] Böylece zaruretçiliği tevekkülle özdeşleştiren Köymen, kendini tevekkülcülükten kurtarabilen ''iradeci'' ülkelerin dünya tarihinde önemli rol oynayabileceklerini ileri sürmektedir. İradeci vatandaş (birey değil) kimliğinin oluşmasında en uygun ortamın köyler olduğunu belirtmekte ve ''Beşeriyet bu yeni inkişafının en münbit tarlasını fena teşkilâtlanma yüzünden makinaya, kör menfaate, sınıf telâkkisi ve mücadelelerine esir olmak insiyaklarını inkişaf ettirmiş olan şehirlerden ziyade bâkir ruhu dışardan gelen yabancı sıkıntılar içinde bunalan köyde bulacaktır.''[15] demektedir.

Türkiye'yi, nüfusun yüzde seksenbeşinin kentler dışında yaşadığı bir köy memleketi olarak tanımlayan Köymen, köylerin iktisaden geri kalmışlığının nedenlerini kültür eksikliği, piyasa taleplerindeki değişmeleri karşılayacak elâstiki bir tarımsal yapının kurulamamış olması, köylerin dağınıklığı, tarımda makinalaşmanın eksikliği vb. ile açıklamaktadır. Öte yandan Köymen, köylerin dağınıklığının yarattığı sakıncaları azaltacak iletişim ve ulaşım mekanizmalarının yeterince gelişmemiş olması nedeniyle, Türkiye'de yaşayan hatta Türk oldukları halde ''yabancı dil'' konuşan, ya da Türkçe konuşmakla birlikte ''Türklüğe icap eden kuvvetle bağlılık duymayan'' köylerin varlığına, kısacası özellikle otuzlu yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin en önemli sorunlarından biri olan ''azınlıkların temsili'' (asimilasyon) sorununu gündeme getirmektedir. Tüm cumhuriyet dönemi boyunca ve oldukça geniş bir spektrumda ele alınan (Kürtlerin yanısıra, Lazlar, Çerkesler, Tatarlar, Gürcüler vb.) ''temsil'' sorununun temelinde Köymen, sistemli ve bilinçli bir iskân politikasının eksikliğini, ya da kendi anlatımıyla ''yerleştirmeyen iskân''ı görmektedir.[16] İskân politikasındaki yanlışlıkların yanısıra, toprak sorununa da gerekli çözümlerin getirilememiş olması, haksız kazanca dayanan ya da veraset düzenindeki aksaklıklar nedeniyle parçalanan toprakların son kertede ağaların elinde toplanmasına yol açmaktadır. Ancak ''bazen fırkacı ve inkılâpçı rolü de oynayan ağalara ve büyük toprak mülkiyetine'' karşı oldukça radikal açıklamalar getiren Köymen, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının adeta resmî köy sözcüsü olma işlevini sürdürmekte ve bir kez daha dönemin siyasal/yasal düzenleme ve eğilimlerini arkasına almaktadır. Gerçekten de CHP'nin Mayıs 1935'te yapılan Dördüncü Büyük Kurultayı'nda onaylanan CHP Programının 34. maddesi ''Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi'' yapmayı partinin ana hedeflerinden biri olarak formüle ederken[17], Köymen'in anlatımıyla TBMM'nin ''sessizce çıkardığı''[18] İskân Kanunu da, 1933'te Türk kadınlarına Köy İhtiyar Heyetlerine seçme ve seçilme hakkının verilmesi ya da 1935'te ilk köylü kadın milletvekili Satı Kadın'ın TBMM'ye girmesi gibi düzenlemelerle birlikte CHP iktidarının köye yönelik politikalarındaki değişmenin göstergeleridir. 1935 tarihli CHP Programı'nda yer alan 34. maddenin yanısıra, 30. ve 71. maddelerle[19] köy ve köylülük ile olan ilişkilerini düzenlemeyi amaçlayan Parti, 1929 Ekonomik Bunalımı sonrası, Türkiye tarımının içine düştüğü çöküntüyü pazara henüz açılmakta olan orta çiftçi ile ittifak yoluyla çözümlemeye çalışmaktadır. Böylece ekonomik bunalıma karşı korunan orta çiftçi kesimi, bir yandan tarımsal artığın üreticisi olmaya hazırlanmakta, diğer yandan da devletin ithal-ikameci sanayi politikası için gerekli olan bu artığın devlete aktarımını sağlayacak bir tabakaya dönüştürülmeye çalışılmaktadır.[20] Köymen ise, tekparti iktidarının köy politikasını destekleyen kitapları ve resmî görüşün yayın organlarından *Ülkü*'de yayımlanan makaleleriyle bu sürece katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Cemiyet ve Köy Teşkilâtlanmasında Köy ve Şehir Yahut Devletçiliğin Esasları'nda (1939), kentleşme olgusunu tarihsel gelişme süreci içinde inceleyen Köymen, büyük kentin ortaya çıkışını bir ''buhran devresi'' olarak tanımlamaktadır: ''Büyük hâkim şehir içtimâî bir 'orthogenese' hadisesini andırmaktadır. 'Orthogenese' vücudde bir uzvun diğerlerin zararına durdurulamaz bir biçimde büyümesi demektir.''[21] Kısacası, kentleşmeyi patolojik bir olgu olarak tanımlayan Köymen, kent insanının da ruhsal ve fiziksel çöküntü içinde olduğunu savunmaktadır: ''...beyin ve cümle asabiye 'orthogenese'i ve ekseriya bununla beraber giden deveran ve asap teşevvüşleri ve mide karhası da daha ziyade şehirlilerde ve tahsisen eski ve devamlı şehirli tipi olan Yahudilerde en çok görülmektedir.''[22] Kısacası, büyük kentler, bütün ''içtimâî dertlerin ve salgınların merkezidir.''[23] Çağdaş Batı uygarlığının temel niteliklerinden birinin de nüfus fazlalığının ''istismarcı'' büyük kentlerde toplanması olduğunu belirten Köymen, gelişmiş ülkelerin sanayi devriminin bedelini çok ağır ödedikleri inancındadır. Öte yandan Köymen'de sık sık rastlanan ''istismarcı'' ve ''tüketici'' kent metaforu, ekonomik alanda olduğu kadar toplumsal alanda da geçerlidir. Kent ve onun temsil ettiği uygarlık biçimi, toplumsal/ahlâkî değerleri de tüketen bir olgudur. Yaşanmış tüm bu deneyimlerin ışığı altında Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, ''şehirci medeniyet'' olarak tanımladığı geçiş sürecinden ''cemiyetçi medeniyet''e geçmelidirler. Köymen, bu arada işbölümü için de büyük kentlere gereksinim olmadığını ve işbölümünün merkez kentler çevresinde örgütlenmiş köylerde yapılabileceğini belirtmekte ve bu bağlamda ihraç mallarının büyük bölümünü sanayileşmiş köyler aracılığıyla üreten Japonya'yı örnek göstermekte ve ''sanayinin

köyleşmesini'' savunmaktadır.[24]

Köymen, 1934'te yine *Ülkü*'de yayımlanan ''Köycülük Esasları''nda, köycülük hareketinin tarihsel süreç içindeki gelişimini, 1849 Danimarka ve 1912 Meksika köy kalkınması örnekleriyle inceledikten sonra, 1917 Sovyet Devrimi'nin başlangıçta bir köylü ve işçi hareketi olarak başlamasına rağmen, sonraları yalnızca işçi kesimine dayandığını ve dolayısıyla bir ''şehirci inkılâbı'' biçimini aldığını ileri sürmektedir. Aynı şekilde Alman ''rasizmi'' de köycülüğü temel hedef olarak ele almak istemişse de, ileri derecede örgütlenmiş ve nüfusun büyük bir bölümünü barındıran kentler karşısında bu politikasından vazgeçerek ''şehirciliğe'' dönmek zorunda kalmıştır.[25] Devlet politikasının tüm alanlarında hareket noktası olarak köyü almak gerektiğini savunan Köymen için, köy tüm fizik unsurlarıyla ''kendinde'' bir değer taşımaktadır. Köymen'in bu yaklaşımı ''pastoral/nostaljik'' bir boyut taşıdığı kadar, pragmatik bir bakış açısını da ortaya koymaktadır. Gerçekten de Köymen, köy gerçekliğini iktisadî kaygıların yanısıra, siyasal bir amaç uğruna da kullanmaktadır. Rus Narodniklerinin köylere hücum şiarını anımsatan bir biçimde, ''Maddeciliğin ülküsü olan metropollere gitmeyelim.''[26] derken, yalnızca saf ve ilkel değerlerin barındığı bir toplum biçimini savunmakla kalmamakta, aynı zamanda ''köyün sanayi sahasında en büyük kuvvetinin şehir manasında 'işçi' kullanmaması'' olduğunu[27] belirterek köyü ''içtimâî salgınlara'' (komünizm) karşı bir ''sigorta'', geleneksel-muhafazakâr yapının devamında önemli bir unsur olarak görmektedir. Kısacası, Köymen kentlerdeki sanayileşmeyi işçi hareketlerinin gelişmesine uygun zemin hazırlaması açısından tehlikeli saymakta ve bu arada Marksizmin ''halkçı'' boyutlarına karşı halkı uyarmaktadır: ''Vakıa son zamanlarda neo-marksizm ismi verilebilecek bir milliyetçi ve halkçı marksizm türemek istidadını göstermekte ise de, bu marksizmin de anahatları Türk İnkılâbına uymaktan uzaktır.''[28]

Köymen, 1939'da yayımlanan *Harpte Köycülük*'te, kentler ve ordu için yiyecek temininin büyük bir ekonomik sorun haline geldiği II. Dünya Savaşı'nın başlarında, olağanüstü koşullarda bile tarımsal ve kırsal bir toplum olmanın avantajlarına işaret etmektedir. Savaş, kentleşme oranının yüksek olduğu ülkelerde bir dizi ekonomik soruna neden olurken, diğer yandan da sayıları hızla artan ''gayri memnunlar'' ve ''aykırı ideoloji rehber ve zümreleri''nin de ortaya çıkmasına yol açacaktır. Köymen bu kesimlerin, ya da yine kendi anlatımıyla ''şehirlerde bulunmasında fayda olmayan, bilâkis şehir kalabalığını arttırmak dolayısıyla istihlâk ve müdafaa bakımından zararlı olan vatandaşların'', savaş nedeniyle kurulacak ''terbiye ve içtimai yardım köyleri''nde yerleştirmelerini,[29] daha açık bir anlatımla ülkenin genel yararı adına ''enterne'' edilmeleri gerektiğini savunmaktadır.

Yine II. Dünya Savaşı sırasında yayımlanmış olan *Harp Karşısında* (1941) adlı kitabında ise Köymen, Avrupa'daki askerî/ideolojik gruplaşmalara karşı tutumunu ortaya koyarken, milliyetçiliğin faşizan türevlerine karşı açıkça tepki göstermektedir: ''Mihver, Yeni Nizam, Üçlü Pakt, Nazizm gibi garip isimlerle anılan beşerî bir afet Avrupa'nın büyük kısmını kasıp kavurarak hudutlarımıza dayanmış bulunuyor. (...) Yeni Nizam, silâh yapmakta usta ve kalabalık bir Avrupa milletinin, yani Almanya'nın nüfusu az milletleri aşağı sayması ve bunları saymak ve kendi emellerine kullanmak hakkını kendinde görmesi demektir.''[30] Dış politikadaki yayılmacı eğilimlerin yanısıra, iç politikada da ''komşu(nun) komşuya, evlât(ın) babaya düşman olduğu''[31] bir sistem olarak tanımladığı Nasyonal Sosyalizm, Köymen için sosyo-ekonomik nedenlerin bir sonucu değil, ama bir kez daha ''ahlâkî'' dekadansın bir göstergesidir. Böylece Köymen, bir yandan ''sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitle'' olan Türkiye Cumhuriyeti karşısında ''yamalı bohça''ya benzettiği Nasyonal Sosyalizmi eleştirirken, diğer yandan da anti-emperyalizm bağlamında karşı çıkmaktadır.

Nusret Köymen'in savaş sonrası yayımladığı dikkate değer kitaplarından biri olan *Bölge Plancılığı-Memleket Kalkınması* (1948), iktisadî plânlama olgusunu, kendi yaptığı bir sınıflandırma çerçevesinde, (demokratik plâncılık-otokratik plâncılık) ele almaktadır. Sovyet Devrimi ile uygulamaya konulan ''geniş ve cebrî iktisadî plâncılığın'', faşist plâncılıkla ''otokratik'' yöntemlerde birleştiğini ileri süren Köymen,[32] plâncılık açısından ''tam devletçiliğin'' ve ''tam fertçiliğin'' sakıncalarına dikkat çektikten sonra ''fertçi devletçiliği'' savunmaktadır. ''Plâncılar(ın) ferdin, devletin ve devletle ferdin müşterek olarak yapacakları işleri ilmî tetkiklere ve bölge plâncılığına dayanarak ayırmaları''[33] olarak tanımladığı ''fertçi plâncılık'', uygulama alanı ''memleket'' olan genel plâncılık içinde hazırlık birimi olarak ''bölge'' esasına dayanacaktır. Köymen, bölge plâncılığı ile bölgeciliğin tümüyle karşıt ve farklı uygulama alanı olan süreçler olduğunu belirterek, bölge plânlamacılığının işbölümü ve ülke bütünlüğü yönünde ülkenin ayrılmaz bir bütün olarak gelişmesini sağladığını, buna karşılık ''bölgeciliğin'' otarşi ve ''memleketten ayrılma ruhu'' yarattığını belirtmektedir. Bölge plâncılığını, bölgecilikle mücadelede en etkili yöntem[34] olarak savunan Köymen, üzerinde duyarlılıkla durulması gereken noktalardan birinin de, ''yabancı memleketlere yol şebekesi ve iktisadî fonksiyonlarla'' bağlı olan bölgelerin temas zorunluluğundan kurtarılması olduğunu belirtmektedir. Köymen, bunun kaçakçılığı önleyeceği gibi kültür birliği açısından da önemli olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan kentleşmenin tehlikelerine bir kez daha dikkat çeken Köymen, kentleşmeye elverişli köylerde sanayi kurulmamasına dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmekte[35] ve böylece bir yandan daha önceki yıllarda savunduğu ''sanayinin köyleşmesi'' temasıyla çelişkiye düşerken diğer yandan da özellikle azgelişmiş bölgelerde ''gelişmenin'' nasıl sağlanacağı sorununa açıklık getirmemektedir. Ancak, bütünüyle bakıldığında kaçakçılık, kültür birliği ve bölgecilik gibi temalar, Köymen'in bölge plâncılığını özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik ve ''ayrılıkçı'' eğilimlere karşı bir program olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

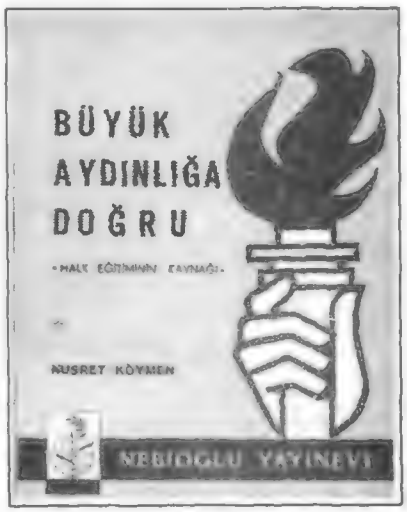

1950'li yıllara dek göreli bir durgunluk içinde olan nüfusun, bu dönemden başlayarak hızlı bir büyüme kaydetmeye başlaması ve buna bağlı olarak kentleşmesinin yanısıra, organik bileşiminin de âni bir değişime uğraması Köymen'in, söz konusu kabuk değiştirmenin Türk toplumundaki geleneksel denge-

leri bozacağı yönündeki kaygılarını dile getirmesine yol açacaktır. Bu dönemde yayımlanan *Köy Kalkınması-Yunanistan'dan Bir Misal* (1952) ve *Köy Kalkınması II. Köycü Gençler* (1952) adlı kitaplarında bu sorunları dile getiren Köymen, hızlı kentleşmenin "köyün enerjik nüfusunu" yani "hacıağaları" kendine çekeceğini ve böylece köyün "müteşebbis ruhlu unsurlarını" yitireceğini ileri sürmektedir. Buna bağlı olarak ikinci tehlike, yani kentlerdeki sanayileşme hızının artışı ise, "köyün açıkgözü" olan "hacıağanın" kente yerleşerek "patronlaşması"na ve giderek köy nüfusunu "işçi" olarak kente çekmesine yol açacaktır.[36]

1930'larda CHF'nin köy ideologlarından biri olarak halkçılık ve köy kalkınması temalarını resmî ideoloji sınırları içinde sistematik bir biçimde işleyen Nusret Köymen, 1950'li yılara gelindiğinde kapitalist pazar ilişkilerinin olanaksız kılmaya başladığı "davasını" bir yana bırakarak, komünizmle mücadelede en etkili araç olarak kabul ettiği halk eğitimiyle yetinmek zorunda kalmış[37] ve nihayet 1960'ların başında yayımlanan *Millî Birlik Hizmetinde Hür Teşebbüs* (960), *Komünizm Karşısında Sosyal Davranışlı Hür Teşebbüs* (1961), *İş Adamı Uyan* (1962), *Davranmalıyız, Kalkınmak İçin* (1963) gibi kitaplarıyla özel girişimin ateşli bir savunucusu olarak ortaya çıkmıştır. Kendini "ideolojilerin esaretinden olduğu kadar reçete tılsımcılığından da uzak bir kişi"[38] olarak tanımlayan ve belki de düşünsel serüvenini bu yolla gerekçelendiren Köymen, Kemalist aydın prototipinin cumhuriyetin kuruluşundan 1960'lara ve daha sonrasına varan süreçte ortaya çıkan ve kimi temel yönelimleriyle büyük benzerlikler taşıyan iki türevinden biridir. □

[1] Nusret Köymen, *Milli Birlik Hizmetinde Hür Teşebbüs*, (İstanbul, 1960), s. ve Nusret Köymen, *Büyük Aydınlığa Doğru-Halk Eğitiminin Kaynağı*, (İstanbul, ty), s.9.
[2] Nusret Kemal, "Halkçılık", *Ülkü*, C.I, no.3, Nisan 1933, s.185.
[3] *Ibid.*, s.185-186.
[4] Modernleşmeci akımın köylülük sorunsalına yaklaşımı konusunda bkz., Zülküf Aydın, "Tarım Sorunu", *II. Tez*, no.3, Mayıs 1986, s.129-133.
[5] *Ibid.*, s.187.
[6] *Ibid.*, s.190.
[7] Nusret Kemal, "Millî Bayram ve Halk Terbiyesi", *Ülkü*, C.II, no.9, Birinci Teşrin 1933, s.251.
[8] Nusret Kemal (Köymen), "Demokrasiyi Kurtaracak Halk Terbiyesidir", (Nusret Köymen, *Büyük Aydınlığa Doğru, Halk Eğitiminin Kaynağı*, İstanbul, ty), s.109-110. Bu yazı, ilk kez Ekim 1932'de *Yeni Türk* dergisinde yayımlanmış ve Almanya'da "Milletlerarası Eğitim Dergisi" tarafından 1932/33 yılında iktibas edilmiştir.
[9] Nusret Kemal (Köymen), "Halk Terbiyesi Projesi", (*Büyük Aydınlığa Doğru* içinde, s.97-107).
[10] Köy sorunlarına ağırlık veren yaklaşım, Fuat Köprülü'nün Mart 1937'de derginin "direktorlüğü"ne getirilmesine kadar sürmuş, ve bu tarihten sonra Köymen'in hiçbir yazısı yayımlanmamıştır.
[11] "Halk Eğitimi Projesi", s.105.
[12] Nusret Kemal, "Sovyetlerde Bayram ve Terbiye", *Ülkü*, C.II, no.9, Birinci Teşrin 1933, s.238. Benzer bir hayranlık, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Ağustos 1930'da İzmir Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada da ortaya konmaktadır.
[13] "Halk Terbiyesi Projesi", s.105-106.
[14] Nusret Köymen, *Köycülük Programına Giriş*, (Ankara, 1935), s.9-10.
[15] *Ibid.*, s.14.
[16] *Ibid.*, s.21.
[17] *C.H.P. Programı-Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır*, (Ankara, 1935), s.14.
[18] Nusret Köymen, "Soy Düzeni", *Ülkü*, C.IV, no.22, Birinci Kânun 1934, s.302.
[19] *C.H.P. Programı*, s.14. md.30 "Tarım endüstrilerinin ilerlemesi baş işlerimizdendir." ve md. 71 "Yeni Turkiyenin hayatında, köyü, her bakımdan önemli sayarız. Koylünün sıhhati, güler yüzlülüğü, kültür ve devrim anlayışında değerli ve ekonomik alanda varlıklı olması, bütün çalışma kollarımız için önemli bir iş olarak göz önünde tutulacaktır."
[20] Faruk Birtek ve Çağlar Keyder, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri, 1923-1950", *Birikim*, no.22, Aralık 1976, s.34.
[21] Nusret Köymen, *Cemiyet ve Köy Teşkilatlanmasında Köy ve Şehir Yahut Devletçiliğin Esasları*, (Ankara, 1939), s.
[22] Ibid., s.
[23] Ibid., s.
[24] *Ibid.*, s.40.
[25] Nusret Köymen, "Köycülük Esasları, *Ülkü*, C.4, no.20, Birinci Teşrin 1930, s.148.
[26] *Ibid.*, s.149.
[27] *Ibid.*, s.152.
[28] Nusret Kemal, "İnkılap İdeolojisinde Halkçılık", *Ülkü*, C.III, no.13, Mart 1934, s.44. Benzer bir yaklaşım için Recep Peker, "İnkılap Dersleri", *Toplum ve Bilim*, no.18, 19, 20, 21, 22, 1983, s.38. "...işçilerin tabii müttefik olarak kendi mücadele saflarına almak istedikleri köylüde sosyalizme uymak için lazım gelen sosyal vasıflar yoktur."
[29] Nusret Köymen, *Harpte Köycülük*, (Ankara, 1939), s.10.
[30] *Ibid.*, s.1.
[31] *Ibid.*, s.7.
[32] Nusret Köymen, *Bölge Plancılığı-Memleket Kalkınması*, (İstanbul, 1948) s.23. Köymen, iktisadi planlamaya ilişkin görüşlerini ilk kez 1934 yılında *Ülkü*'de savunmuş ve planlı iktisat görüşlerini "diktatör plan-demokrat plan" olarak iki ana ilke etrafında incelemiştir. Nusret Kemal, "Bizim Planımız", *Ülkü*, C.III, no.13, Mart 1934, s.16.
[33] *Ibid.*, s.24.
[34] *Ibid.*, s.17-18.
[35] *Ibid.*, s.58-61.
[36] Nusret Köymen, *Köy Kalkınması Yunanistan'dan Bir Misal*, (İstanbul, 1952), s.6.
[37] Nusret Köymen, *Demokrasiyi Kurtaralım, Demokrasiyi Kurtaracak Halk Eğitimidir*, (İstanbul, 1952), s.54'te Köymen'in önerdiği halk eğitimi tekniklerinden bazıları: "Bir iki kişiyi gözünüze kestirip arada sırada yalnız onlara hitap ediyormuş gibi soyleyiniz.(...) Konuşmanızdan evvel veya çalışmalarınız sırasında muhitin sözü geçen bir iki adamının işbirliğini onlarla konuşarak temin ediniz. Hatta mümkün olursa bu gibi kimselerle halk arasında görününüz, görüşünüz ve resim aldırınız. Fakat bu işleri kendiniz için olmadığını belirten samimi bir tevazu ile yapınız."
[38] Nusret Köymen, *Davranmalıyız, Kalkınmak İçin*, (İstanbul, 1963), s.16.

İletişim'den Yeni Çıktı

DORIS LESSING
EVLENMEYEN ADAMIN HİKÂYESİ

Doris Lessing 1919'da İran'da Kirmanşah'da doğdu. Ailesiyle birlikte 1924'de Güney Rodezya'ya (bugünkü Zimbabwe) taşınan Lessing, yirmi dört yaşına kadar yaşamını büyük bir çiftlikte geçirdi. 1949'da ilk romanı müsveddeleriyle birlikte Londra'ya gitti ve kendini hemen bir yazar olarak kabul ettirdi. Bugün de yaşamını, okurlarıyla çok canlı bir iletişim içinde, Londra'da sürdürüyor.

Elinizdeki kitaptaki hikâyeler, modern edebiyatın en iyi yazarlarından biri olan Lessing'in 1972'de yayımlanan The Story of a Non-marrying Man adlı kitabından derlendi. Ayrıca mitolojik Güzel Helena ile Kassandra'nın imgelerinden esinlenerek, günümüzün insanlarına güncel dünya sorunlarını yeniden düşünmeleri için açık bir çağrı niteliği taşıyan The Wind Blows Away Our Words (Sözcüklerimizi Rüzgâr Alıp Götürüyor) adlı kitabının giriş bölümünü de (Saçları Fırtınadan Dağınık) sona eklemeyi uygun bulduk.

İletişim Yayınları Klodfarer Cad. İletişim Han Cağaloğlu 34400 İSTANBUL Tel: 516 22 60 (3 Hat)

İstiklâl Marşımızla İlgili Bir Belge

HALİL ERDOĞAN CENGİZ- DOÇ. İSTEMİHAN TAVİLOĞLU

HACETTEPE Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Müzikoloji Bölümü'nde bulunan -sonradan ciltlendiği ve orijinal dış kapaklarının konulmadığı anlaşılan- USÛL-İ TA'LÎM-İ KEMÂN adlı eserin mevcut olan kapağında aynen şunlar yazılıdır:

Kızım Sa'âdet'e
USÛL-İ TA'LÎM-i KEMÂN

Müellifi: Cerrâhpaşa'da kâin Gülistân Mûsiki Mektebi müessisi ve zükûr kısmı müdîri Seyyid Ya'kub Hânzâde Seyyid Abdülkadir.

Târih-i te'lîfi: Haziran 327
Târih-i tab'ı: Kânûn-i sânî 329
Nüshası 150 kuruşdur.

Bunların dışında "Her hakkı mahfûzdur" kaydını ve matbu Seyyid Abdülkadir Hân mührünü taşıyan bu eserin yazarı, tanınmış Türk mûsikişinâs ve bestekârlarından ABDÜLKADİR TÖRE'dir. Bu kapaktan anlaşıldığına göre, TÖRE eserini 1327 (M.1911) yılında yazmış, iki yıl sonra da bastırmıştır.

Yılmaz Öztuna'nın TÜRK MUSİKİSİ ANSİKLOPEDİSİ'nin 2. Kısmında (S.326-328) TÖRE (Kemânî Kâşgarlı Abdülkaadir) (1873 - 27.VIII. 1946 - 73) başlığı altında, adıgeçenin hayâtı ve eserleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. ÖZTUNA'nın bu incelemesinde TÖRE'nin USÛL-İ TA'LÎM-İ KEMÂN adlı metodu yazarak 1331 (1913) ve 1339 (1921)'da 2 defa yayınladığına da değinilmiş ve TÖRE'nin 102 adet bestesinin adları verilmiştir.

Konservatuvar Müzikoloji Bölümü'ndeki USÛL-İ TA'LÎM-İ KEMÂN'ın 88. sayfasındaki notada ise şu ibâreler okunmaktadır:

İSTİKLÂL MARŞI
Makamı: Acem-Aşîrân
Usûlü: Sofyan

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak
O benim milletimin yıldızıdır parlayacak
O benimdir o benim milletimindir ancak

Yüz kırk birinci eserim.

İmzâ (Seyyid Abdülkadir)

Yılmaz Öztuna, TÖRE'nin besteleri (ne Acem-Aşîrân makamındakiler, ne de diğerleri) arasında bu marşa yer vermemiştir.

Etem Üngör ise, TÜRK MARŞLARI adlı eserinin (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 11, Ankara 1966) İSTİKLÂL MARŞIMIZ başlıklı bölümünde (s.71) aynen şunları yazmıştır:

"Beste yarışması ise güfte yarışması kadar ilgi görmedi. Bu da memleketin o zamanki musiki durumunu kolayca göstermektedir. Beste yarışmasına ancak 24 besteci katılmıştı. Bunlardan tesbit edebildiklerim şunlardır: Ahmet Cemalettin Çinkılıç, Ahmet Yekta Madran, Ali Rifat Çağatay, Âsım Bey (Giriftzen), Bedri Zabaç (?), Hasan Basri Çantay, H. Sadettin Arel, İsmail Hakkı Bey, İsmail Zühdü, Kâzım Uz, Lemi Atlı, Mehmet Baha Pars, Mustafa Sunar, Rauf Yekta, Sadettin Kaynak, Zâti Arca, Zeki Üngör.

Bu 17 bestekârdan başka 7 bestekârın da bunlar arasında olduğunu kuvvetle tahmin ediyorum: Ahmet Muhtar Ataman, Bîmen Şen, İsmail Fenni Ertuğrul, İzzettin Hümayi Elçioğlu, Kâzım Karabekir, Leylâ Saz, Muhlis Sabahattin, Musa Süreyya Bey, Mustafa Nezihi Albayrak, O.Şevki Uludağ, Santurî Ethem Efendi, Sedat Öztoprak, Suphi Ezgi.

Uzun araştırmalarıma rağmen henüz bunları elde edemediğimi esefle kaydederim."

Abdülkadir TÖRE'nin İstiklâl Marşı bestesiyle ilgili herhangi bir yayın gözümüze ilişmediğinden, ele alınmamış olabileceği düşüncesiyle, konunun ilgililerin bilgilerine sunulması cihetine gidilmiştir. Ancak yayınladığımız belgeye göre: Mehmet Âkif Ersoy, İstiklâl Marşı'nı 1911-13 yıllarında yazmış ve Abdülkadir Töre de, o târihlerde bestelemiş bulunmaktadır. Bu anakronizmin, eserin ikinci baskısına birinci basımın kapağının da konulmasından ve ikinci baskının kapağının elimizdeki kitapta olmamasından kaynaklanabileceği düşüncesindeyiz. Gerek Millî Kütüphane'de, gerek diğer bazı kütüphanelerde yaptığımız araştırmalarda bu eseri bulamamış isek de, her iki baskının bulunup karşılaştırılabilmesi halinde gerçeğin ortaya çıkacağını ummaktayız.

قيرم سعادته
اصول تعليم كمان
مؤلفى

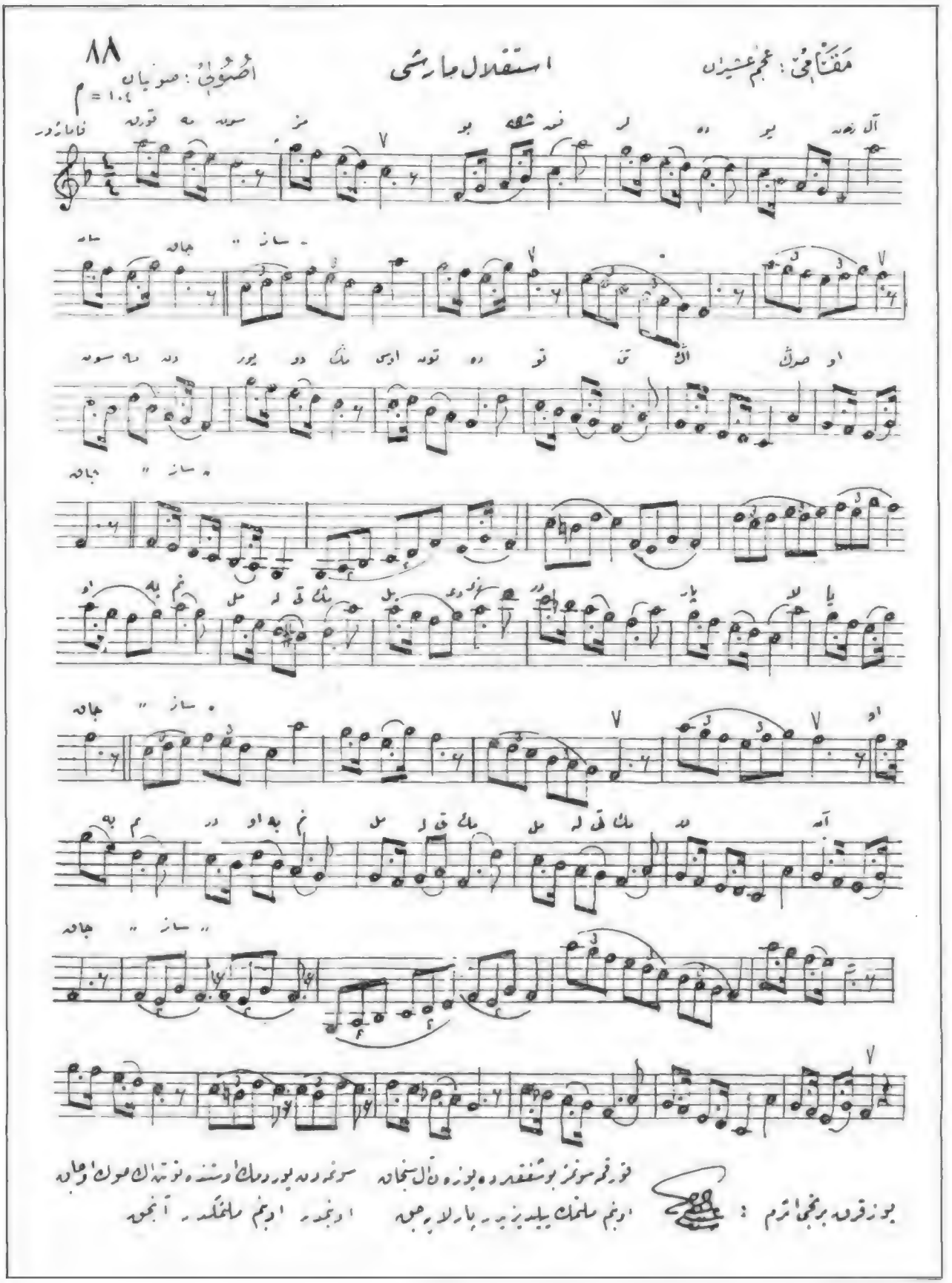
٨٨
مقامی : عجم عشیران
استقلال مارشی
اصولی : صوبیان
♩ = 104

Yayılan Avrupa, Genişleyen Osmanlı

16. Yüzyıl Başlarında Memlûkler, Osmanlılar ve Portekizliler

SALİH ÖZBARAN

Türk tarihçileri de, (artık Osmanlı arşiv belgelerini kullanmaya başlayan) Batılı tarihçilerin yapıtlarını izlemekle kalmayıp, onların yararlandıkları özgün kaynakları da araştırmalılar.

SAYIN Jean-Louis Bacqué-Grammont meslektaşı Anne Kroell ile birlikte kaleme aldığı *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L'Affaire de Djedda en 1517*[1] başlıklı çalışmasını lütfedip bana gönderdiği zaman, dünyayı keşfe çıkan insanların 500. yıldönümlerini kutlamaya yada 500 yıl önceki olayları yeniden yorumlamaya hazırlanan birçok dünya ülkelerinin yapabilecekleri bilimsel faaliyetlere öncülük ettiklerini düşündüm. Öte yandan, Osmanlıların Mısır'ı almalarından önce ve sonra üzerinde düşünmelerini ve önlem almalarını hatta savaşmalarını gerektiren Portekiz yayılması sonucunda bizlere ulaşmak için kalmış zengin tarih kaynaklarını Türk tarihi açısından da değerlendirmelerini görünce sevindim. 1517 yılında Kızıldeniz'de Cidde üzerine giden güçlü bir Portekiz donanmasına karşı orayı savunan, İslâm'ın kutsal topraklarını Hıristiyanların yağmalarına izin vermeyen Osmanlı denizcisi Selman Reis'in bir bakıma savaş taktik örneğini ve bu tarihten önce de Portekizlilerin Kızıldeniz yönündeki emellerini, Memlüklerin ve Osmanlıların Kızıldeniz'deki eylemlerini yerli ve Avrupa dillerinde özellikle Portekizce kaleme alınmış belge ve kroniklerin ışığında, yapılan araştırmaların rehberliğinde sunulmasını takdirle karşılarken, 1517 Cidde olayı ekseninde dönen gelişmeleri biraz daha açmak, onlara biraz daha geniş açıdan bakmak istiyorum. Amerikalı tarihçi J.F.Guilmartin'in, 16. yüzyılda Akdeniz'de savaş taktik ve tekniklerini açıklarken 1517 Cidde olayını *"Cidde, açıkça, Akdeniz savaş sisteminin savunmada askerî gücünü göstermiştir"* şeklinde yorumladığında[2] bıraktığı izlenimi daha geniş bir zaman dilimi için değerlendirmek gereğini duyuyorum.

I

Onbeşinci yüzyılın kapanış yıllarında çeşitli tecrübelerin arkasından okyanusa açılan ve Hindistan'a varan Portekizlilerin beklentilerinden, belki de, en büyüğü, baharat yollarına egemen olmaktı. Bu yollar Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden doğu Akdeniz limanlarına varıyor, orada el değiştirerek Avrupa'nın denizci tüccar devletlerinin adamlarıyla sürdürülüyordu. Akdeniz'e kol açan, onu besleyen bu iki iç denizin kaynaklarının Hind Okyanusu'nda kurutulabileceği inancıyla Portekiz İmparatorluğunun *Estado da India*'sı kurulmuştu.

Diğer yandan, denizlerden sürekli uzak kalmış, kendilerine denizcilik geleneğini yerleştirememiş Türkler, Osmanlı İmparatorluğu ile denizlere de ortak olmağa başlamışlardı. Özellikle 1453 yılında İstanbul'un ele geçirilmesinden sonra Akdeniz'de, Karadeniz'de, 1517 yılında Mısır'ın Memlüklerden alınmasından sonra da Kızıldeniz'de ve Hind Okyanusu'nda gövde gösterisinde bulunmuşlardı. Avrupa'nın kâşif uluslarından Portekizlilerin Kızıldeniz yönündeki planları ve girişimleri, Doğu Akdeniz'de büyüyen Osmanlı devletine karşı şüphesiz meydan okuma niteliğinde görülmüştü.

Türklerin Doğu Akdeniz dünyasında egemenlik kurmaları, hattâ denizlere tam adapte olamadıkları erken dönemlerindeki eylemleri, kimi tarihçilerce sansasyon yaratacak biçimde yorumlanmış, Avrupa'nın keşiflere girişmesi Türklerin yayılmalarıyla açıklanmıştı. Ancak Doğu Akdeniz'deki Osmanlı varlığı, Portekizlilerin yayılma nedenleri, baharat ticaretine koymak istedikleri tekel ve Kızıldeniz'i blokaj altında tutma teşebbüsleri, son 40-50 yıl içinde daha mantıklı açıklamalara kavuşmuştur.

II

17 Nisan 1517 tarihini taşıyan ve Selman Reis'in Osmanlı yönetimini Cidde ve Kızıldeniz ile ilgili olarak bilgilendirdiği arz (Topkapı Sarayı Arşivi, E.5902; Bacqué Grammont-A.Kroell, s.37)

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Amerikalı tarihçi Lybyer'ın ve ondan da önce Alman tarihçi Kulischer'in ikazlarından sonra, bugün de kimileri hayatta olan ünlü tarihçiler onbeşinci yüzyıl sonları ve onaltıncı yüzyıl başlarındaki coğrafî keşiflerin Kızıldeniz ve Akdeniz'e getirdiği sonuçları gerçeklere çok daha yakın biçimde açıklayabilmişlerdir. Avrupalı tarihçiler meseleyi, Akdeniz ülkelerine, bilhassa Venedik'e getirdiği sonuçlar açısından değerlendirmişler, bir bakıma da Doğu Akdeniz çevresinde yerleşik toplumların tarihine kısmen ışık tutmuşlardır. Yine de hemen belirtmek lazımdır ki, Osmanlı İmparatorluğunun anılan dönemlerdeki ve yörelerdeki ekonomik tarihi henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır. Burada, sözkonusu dönemin etki alanındaki ülkelerin, toplumların, imparatorlukların üstüne yapılan çalışmaların çok kısa olarak gözden geçirilmesi, bildiğim bazı adların yerlerinin belirlenmesi, sanırım, yararlı olacaktır.

Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu keşfinden sonra Venedik'in Doğu Akdeniz limanlarıyla yaptığı ticaretin kesin bir darbe yediği fikri, Amerikalı tarihçi Frederic C.Lane'in daha 1933 yılında kaleme aldığı bir makale ile bir hayli zayıflatılmıştı.[3] Başka bir deyişle, pek çok tarihçi Lane'in görüşlerini paylaşmıştı. Lane, 1940 yılında yazdığı başka bir makalede görüşü doğrultusunda yeni deliller gösterdi. Portekizlilerin yayınladığı *Corpo Diplomatico Portuguez*'de kayıtlı, Papalık nezdindeki Portekiz elçisi ve bu elçinin Kahire ve Halep'teki ajanlarının haberleri, Lane'e onaltıncı yüzyıl ortalarında baharat ticaretinin Doğu Akdeniz limanlarında canlanışını gösteren kaynaklardan bir kısmı idi.[4]

Akdeniz'in çevre dünyalar ile bağlantısını çok iyi kurmuş olan ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel, kendisinden önce yapılan çalışmaların da rehberliğinde - Akdeniz'i çevreleyen ülkelerin birçoğundaki arşivlerin barındırdığı kaynakların ışığında - Portekizlilerin Kızıldeniz ağzındaki engellemelerinin 1550 yıllarına kadar Akdeniz dünyasına kötü etki yaptığını belirtmişti. Dönemin kaynağı G.Priuli'nin endişesini, yâni "yeni doğan bir bebeğin sütten yoksun kalması" benzetmesiyle feryadını da dile getirerek, baharat eksikliğinin İtalya'da yarattığı alarmı çok iyi vurgulamıştı. Gerçekten, 1504 yılında Venedik gemileri Beyrut ve İskenderiye'de baharat bulamamışlardı.[5]

Onaltıncı yüzyılın ortalarına doğru baharat ticaretinin eski rayına oturması, diğer bir deyişle Akdeniz yönünde canlanması, çeşitli etkilerin yanında Osmanlıların Kızıldeniz, Hind Okyanusu ve Basra Körfezi'nde Portekizlilere karşı gösterdikleri tepki ve Arab ülkeleri kıyıları boyunca kurdukları yönetim ile de olmuştur. Henüz çok iyi belgelenmemiş, istenilen istatistiklere kavuşturulamamış olmasına rağmen, gerek Türkçe gerekse Portekizce ve Akdeniz'in diğer uluslarının dillerinde yazılmış arşiv malzemesi, gezginlerin bıraktıkları material ve resmî yazışmalar, yukarıda andığım ve aşağıda değindiğim çalışmalarla örneklenebileceği üzere, belirtmeye çalıştığım gelişmeler kanıtlanabilir. Osmanlı arşivlerinin az konuştuğu onaltıncı yüzyıl ilk yarısı için, bir yanda Marino Sanudo'nun *Diarii*'si gibi Akdeniz kaynakları, öte yanda Portekiz arşivlerinde saklı çoğu resmî yazışmalar bize ışık tutmaktadır. Portekizli tarihçi Magalhaes Godinho'nun bu yoldaki katkılarını burada bilhassa anmak isterim. Godinho, Portekiz imparatorluğunun iktisadî yapısını incelerken onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Kızıldeniz-Akdeniz bağlantısını çok ayrıntılı bir şekilde çıkarmıştır. Marino Sanudo'dan, Priuli'den ve kimi Portekizce kroniklerden yararlanarak düzenlediği istatistikler 1496-1531 yıllarında İskenderiye ve Beyrut'tan Venediklilerin aldıkları baharat miktarlarını, Venedik ve Kahire'deki baharat fiyatlarını vermektedir ki bunlar Kızıldeniz-Akdeniz baharat ticaretinin çeşitli kesintilere rağmen, belli ölçülerde de olsa, yapıldığını göstermektedir.[6]

Levant olarak bilinen doğu Akdeniz dünyasının onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki durumunu konu eden başka tarihçiler de olmuştur; bilhassa Türkçe kaynakları da kullanmak suretiyle Osmanlı deniz dünyasının aydınlanmasına veya, daha doğru bir ifadeyle, problemlerin ortaya konmasına yardımcı olmuşlardır. Amerikalı tarihçi Andrew C.Hess, 1453-1525 döneminde kurulup gelişen Osmanlı deniz imparatorluğunu denizlerde güçlü ülkelerin kuvvetleriyle kıyaslayarak özetlemiştir.[7] Burada Hess'in verdiği özeti tekrarlamak veya H.İnalcık, Ş.Turan, J.Guilmartin, S.Soucek, C.Imber, M.Lesure vb. gibi tarihçilerin katkılarını belirtmek, hatta onlardan da önce İ.H.Uzunçarşılı, O.Ş.Gökyay gibi bilginlerin çalışmalarını birer birer dile getirmek belki gereksiz; ancak özellikle Hess'in ortaya çıkarmak istediği gerçeği hatırlatmakta yarar var: Akdeniz onaltıncı yüzyılın başlarında Kızıldeniz'e taşma hazırlığı içinde bulunan bir Osmanlı donanması meydana getirmiştir. F.C.Lane bir yazısında[8] özellikle Marino Sanudo'ya dayanarak 1499-1502 yıllarındaki Osmanlı Venedik mücadelesinde donanma hareketlerini ve denizcilik teşkilatını anlatırken Osmanlıların anılan tarihlerde Venediklilere üstünlük sağladıklarını belirtmektedir. Gerçekten, Venedik kaynaklarındaki bu kayıtları bize yansıtan Lane'in görüşü yerindedir; bu tarihler Osmanlı deniz gücü için dönüm noktası sayılmalıdır.

Gelibolu, Galata gibi tersanelerde başlayan gemicilik geleneğinin rehberliğinde Osmanlıları Süveyş tersanesinde faal buluyoruz. Burada, Portekizlilerin Hindistan emtiasına ortak olduklarını görüp Osmanlı devletini daha etkili bir denizaşırı politikaya davet eden denizci Selman Reis'in, Bacqué-Grammont ve Anne Kroell tarafından açıklığa kavuşturulan 1517 Cidde olayındaki eylemiyle birlikte 1525 tarihinde hazırlayıp Osmanlı yöneticilerine sunduğunu kuvvetle tahmin ettiğimiz raporunu anmakta yarar var: bu rapordan anlıyoruz ki o sırada Osmanlıların egemenliğindeki Cidde limanında demirli altı baştarde, sekiz kadırga, üç kalyote ve bir kayık Osmanlının egemenlik sınırlarını Hind Okyanusu'na taşımak niyetindedir. En azından uzağı görebilen denizci Selman Reis'in görüşü böyledir.[9] Nitekim daha sonra, 1532 yılında, Akdeniz-Kızıldeniz bağlantısı için Nil-Kızıldeniz arasında bir kanal açma fikri gelişmiş, ama sonuçsuz kalmıştı.[10] 1538 yılında da Mısır beylerbeyi Süleyman Paşa, Kızıldeniz'de hazırlanabilen 74 gemilik bir deniz gücü ile Hindistan'daki Diu'yu kuşatmıştı. Akdeniz'deki Preveze ile ayni zamana rastlayan bu deniz seferi Osman-

Maskat (Umman) yakınlarında Seydi Ali Reis'in kadırgalarıyla Portekiz donanması karşı karşıya (Ağustos - 1554): Anonim.

lıların istedikleri sonucu getirmemişti, ancak Kızıldeniz'i kontrol altında tutmaları için önemli bir köşeyi, Yemen'i, egemenlik sınırlarına almalarını sağlamıştı.

Kızıldeniz ve Hind Okyanusu üzerinde odaklaşan politik ve askerî olayları sıralamak bu yazının amacı değildir; şunları yeniden vurgulamak isterim. Onaltıncı yüzyılın ilk yarısındaki bu Osmanlı çıkarmasının sonuçlarının veya bu dönemdeki Osmanlı faaliyetlerinin, Kızıldeniz-Akdeniz ticaret akışını yönlendirdiği, daha doğrusu etkilediği muhakkaktır. Yukarıda andığım tarihçilerin tesbit ettikleri grafik, yâni onaltıncı yüzyılın ortalarına doğru ve ortalarında ve daha sonraki yarım yüzyılda doğu Akdeniz limanlarındaki baharat ticaretinin canlanmasını, belirtmeye çalıştığım Osmanlı reaksiyonu ile paralel götürüp açıklamamız gerekmektedir. Burada, Lane'in 1561 yılları için, Portekiz'in Papalık nezdindeki elçisinin verdiği haberlere dayanarak canlanmaya destek mahiyetinde, ayni yıl düzenlenmiş olan Yemen Eyaleti bütçesini[11] göstermek isterim. Bütçenin gelir hanesinde baharatın da yer aldığı gözlenmektedir. İngiliz tarihçi C.R.Boxer, Hollandalı tarihçi Meilink-Roelofzs ve Portekizli tarihçi Godinho'nun çalışmalarının rehberliğinde ve Portekiz imparatorluğunun Asya'daki serüvenlerini yazmış olan onaltıncı yüzyıl tarihçilerinin kroniklerinin ışığında Gücerat gemilerinin Uzakdoğu'dan, Açe'den Kızıldeniz'e baharat taşıdıklarını, bunun 1540'lı yıllar için dahi tesbit edildiğini farkedebiliyoruz.[12]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine Mısır'ı dahil ettikten sonra Kızıldeniz'deki faaliyetlerini, hattâ bir dereceye kadar, Hind Okyanusu'ndaki girişimlerini ciddî olarak ele alıp uluslararası bir platforma oturtan tarihçi, hiç şüphesiz, Cengiz Orhonlu olmuştur. Onüç yıl önce kaybettiğimiz Orhonlu, 1959-60 öğretim yılında Kanada'da bulunurken bir Habeş öğrencinin ya da meslektaşının kendisine Osmanlıların doğu Afrika'daki varlıklarıyla ilgili olarak sorduğu sorulara yanıt verememenin burukluğu içinde Habeş eyaletini incelemeye koyulmuş, Kızıldeniz'in onaltıncı yüzyıl tarihine ışık getirmiştir. Gerçekten, ondört yıllık bir çabalamanın ardından, 1974 yılında, Osmanlı imparatorluğunun güney siyasetini, Habeş Eyaleti'ni yayınladığı zaman tarih bilgimizi birdenbire Akdeniz'den Afrika'ya, Hind Okyanusu'na taşırıvermişti. Bu çalışma, Türk arşivlerinde yıllarca yapılan incelemelerin sonunda gerçekleşebilmişti.[13]

III

Ancak, arşivlerimiz ve kroniklerimiz bizleri her dönem için ve doyurucu biçimde aydınlatamamışlardır. Özellikle Türk arşiv kayıtları onaltıncı yüzyıl ortalarında zenginleşmektedir. Bu döneme kadar Osmanlı imparatorluğunun güney yayılmasını incelemek isteyen tarihçiler Akdeniz ülkelerinin arşivlerinde, kroniklerinde, çeşitli kaynaklarında gezinmek zorundadırlar. Eğer birinci elden, görgü tanığı kaynaktan ses çıkarmak istiyorsak, tek taraflı ve şovence yazılmış veya tutulmuş eserleri kontrollu ve karşılaştırmalı kullanmayı düşünüyorsak, Akdeniz'de ve Hind Okyanusu'nda tarihçi trafiğinin -tıpkı onaltıncı yüzyıl baharat trafiğinde olduğu gibi- yoğun olması gerekmektedir. Türk tarihçiler yabancı arşivlerden şimdiye kadar çok az yararlanmışlardır; yapılmış araştırmalardan faydalanmayı tercih etmişlerdir. Tabii bu da, onların doğrudan doğruya yabancı kaynakla başbaşa kalmalarını engellemiştir. Öte yandan, Akdeniz arşivlerinde çalışmış, Portekiz kaynaklarını kullanmış Avrupalı ve Amerikalı tarihçiler de, Osmanlı kaynaklarını ihmal etmişlerdir. Bu açığın kapanması lâzımdır. Bacqué-Grammont ve Anne Kroell bu yolda çok güzel bir örnek vermişlerdir. Ancak bu tür çalışmalarla Osmanlı imparatorluğunun onaltıncı yüzyıldaki genişlemesi, dünya ekonomisine yön vermek için yola çıkmış imparatorluklar karşısındaki durumu tam aydınlığa kavuşturulabilir.

[1] Institut Français d'Archéologie Orientale, Kahire 1988.

[2] John Francis Guilmartin Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge U.P., 1974, s.15.

[3] F.C. Lane, "Venetian Shipping during the Commercial Revolution", *Crisis and Change in the Venetian Economy* (ed. Brian Pullan), London, 1968, ss.22-46.

[4] Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change...* (ed. Pullan), ss.47-58.

[5] Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (çev. Siân Reynolds), Vol.I, London, 1972, s.543.

[6] V. Magalhaes Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, Vol.I, Lisboa 1965, ss.115-126; ayni yazar, *L'Economie de l'Empire Portugues aux XVe et XVIe Siècles*, Paris, 1969, ss.717-721.

[7] A.C.Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire...", *American Historical Review*, 5/7, 1970, ss.1892-1919.

[8] Lane, "Naval Actions and Fleet Organization, 1499-1502", *Renaisance Venice* (ed.J.R.Hale), London, 1973, ss.146-173.

[9] Selman Reis'e ait olduğu sanılan bu lâyihanın ilk neşri, Fransızca ve İngilizce çevirileri için bk. F.Kurdoğlu, "Meşhur Türk Amirali Selman Reis Lâyihası", *Deniz Mecmuası*, 47, İstanbul, 1943, ss.67-73; M. Lesure, "Un Document Ottoman de 1525 sur l'Inde Portugaise et les Pays de la Mer Rouge", *Mare Luso-Indicum*, 3, Paris, 1976, ss.137-160; S. Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean", *Arabian Studies*, 4, 1978, ss.81-88.

[10] Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi*, 31, İstanbul, 1978, ss.96-97.

[11] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D.314, yp.3a.

[12] C.R.Boxer, "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Sed Sea Spice Trade", *Journal of Southeast Asian History*, 10/3, 1969, s.416.

[13] C.Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN

Şimdi *"Sağlıklı yaşam uğruna hayatımı mahvedemem"* diyoruz, ama 56 yıl önce de, sağlıklarına düşkün kişiler varmış. (Büyükada'ya 50 kuruşa gidiş gelir!)

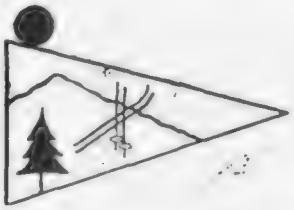

YÜRÜMEK GENÇ GÜZEL SAĞLAM YAPAR!...

TOPLU YÜRÜYÜŞ	
Gidilecek yer	Büyükada
Gidilecek gün	20.4.34
Gidiş ~~yolu~~ s.	8 45
Dönüş yolu	Köp. 18 30
Toplantı {yeri ve saatı	Köp. 18 30 (Ada isti)
Yol parası	50 K.

Kol başı

Türk dağcılık yürüyücülük kış sporları kulübü

Adres : Belediye Balıçesi İstanbul — Taksim

Nisan 1 . . 1934

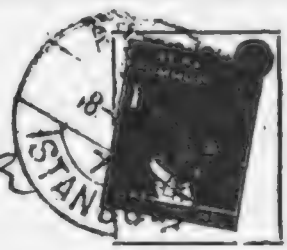

Arka çantası
Rahat ayakkabı
Rahat elbise
Matra veya termos
Çakı
Rüzgâr caketi

Yürüyüşlerde lâzımdır!

Ekrem Rüştü b/.
Villa Bülay Ömer Rüştü Pş.
Sokak No 19
Nisantaşı

Sandviç, yemiş unutmayın!

KİTABİYAT

MİMAR SİNAN VE
TEZKİRETÜ'L-BÜNYAN

Editör: Prof. Dr. Metin Sözen
Hazırlayan: Suphi Saatçi
Yayınlayan: Emlak Bankası (MTV yayınları: 1) İstanbul Mayıs 1989
Baskı Adedi: (500) Türkçe, (500) İngilizce, Toplam: 1000

(Dağıtımı Emlak Bankası'nca yapılmış, ayrıca satışa sunulmamıştır. Emlak Bankası'nın bir kültür hizmetidir)

TÜRKİYE'de son iki üç yıldır, kitap dünyasında önemli gelişmeler var. Kâğıdıyla baskısıyla cildiyle özenli, modern olanakların ürünü yayınlar gün geçtikçe çoğalıyor. İkinci gelişme, kitabın saygınlığının artması. Daha dün denecek kadar yakın zamanlarda, kaldırımlara yığılan, gazete fiyatına, bazan kantar işi, bazan çuvalla ve hep düşük fiyatlarla el değiştiren; evlerin küflü, ufunet yayan esmer yüzlü fersudelerine nûr yağmaya başladı. Yazmalardan söz etmeyelim, basma olup da müzayede fiyatları milyonu sollayan kitaplar var. Bundan, araştırmacıların, kitaba muhtaçların zarar göreceğini bile bile, kitap adına sevinç ve kıvanç duymamak mümkün değil.

Yukarıda sözünü ettiğimiz teknik gelişme için, en kusursuz bir örneği *"Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan"*ı vermekte tereddüt etmiyoruz. Benim gibi tâlihli daha 499 okuyucusu, Sinan için hazırlanan bu eseri, önce bu özelliğiyle incelemiş olmalıdırlar. Demek istediğimiz, "kitap" adlı hazinenin, "alaylı" basımcılardan kurtarılıp onurunun gerektirdiği biçimde, uzmanlarınca dizayn edilmesidir. Eser bu yönüyle birçok yeniliklere "ilk örnek" niteliğindedir ve finanse eden bankadan, editöre, hazırlayana, tasarımcıya, fotoğrafçıya, baskıcıya ve ciltciye kadar emeği geçenleri, kollektif ürünün mükemmelliğinden dolayı kutlamak borçtur. *"Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan"* nesnel açıdan, eski yazmalarımız gibi, bir sanat öğesi olarak gerçekleştirilmiştir. Gerçi, her yayının arkasında, kasasını açan bir banka olmayacaktır. Ama (benim iki yıl önce yaşadığım gibi) olanak ve para varken de kitabın sanatsal niteliğine önem verilmemesi, "en iyisini ben bilirim"den sıyrılınmaması günahtır. (Sayın Mete Tunçay'ın Azerbaycan'da aldığı ve bize hediye ettiği 1977'de Bakû'de Kiril alfabesiyle basılmış Türkçe *Leyla ile Mecnun*'un nesnel kalitesini; *Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan* örneği az sayıdaki eserle 1980'lerin sonunda yakalayabilmemiz de düşündürücüdür.)

Eserin getirdiği önemli bir başka yenilik, Mimar Sinan'ın sağlığında yapılmış bir portresinin (minyatürünün) keşfedilmiş olmasıdır. Bu; Sinan'ın ölümünün 400., doğumunun 500. yıldönümleri arasındaki 1989'un anlamlı bir sürprizidir: Dublin'de Chester Beatty kütüphanesindeki *"Târih-i Sultan Süleyman"* adlı yazmada yer alan, nakkaş Osman'ın eseri minyatürde, Kanunî'nin tâbutunun Süleymaniye'deki türbe yerine getirilişi resmedilmiş. Geri Plânda, iki hasocaklı ve iki mimar, mezar kazmaktalar. Yaşlı bir kişi de elinde mimar arşını bekliyor. Belli ki kazma işi bitince kabrin derinliğini, enini boyunu ölçecektir. Bu kişinin Sinan'dan başkası olamayacağını sayın Saatçi isabetle ortaya koymuştur. Minyatürden büyültülerek alınan ayrıntı konusunda Sn.Saatçi *"-Resmin sol tarafında elinde tuttuğu zira ile mezarın kazılması işlemine nezaret eden ve Mimar Sinan'dan başkası olamayacağına inandığımız bu büyütülmüş resim o dönemden kalma Mimar Sinan'la ilgili tek görsel malzeme olarak dünya kamuoyuna ilk kez sunulmaktadır"* diyor. Bu saptamaya şu kanıtı da biz ekleyelim: Kanunî'nin gömüldüğü yere, bilâhare türbesini yapan Sinan olduğuna göre, onun orada bulunması, mezarın yerini belirlemesi; ölçümleri yapması Hassa Mimarbaşısı olarak görevidir de. Denecek odur ki, şimdiye kadar, ressamlarımızın heykeltraşçılarımızın eserlerine bakarak tahayyül ettikleri Sinan yerine, artık minyatür tekniğiyle de olsa "gerçek" bir portreye sahibiz: Seyrek kırçıl sakalı, dik ve kemikli vücudu, dikkatli bakışları ile Sinan'ı yakalıyoruz. Nakkaş Osman, ola ki bilerek onun dehâsını, başını vücuduna oranla büyükçe resmederek vurgulamak istemiş... *Mimar Sinan ve Tezkiretü'l-Bünyan*'da kullanılan ve Topkapı Sarayı ile İstanbul Üniversitesi kitaplıklarındaki yazmalardan, *"Târih-i Sultan Süleyman"*dan seçilen 31 resmin de Sinan'ın yetiştiği ortamla ve yaptıklarıyla ilgili oluşu takdire değer.

Kitabın Türkçe bölümünde sayın Prof. Dr. Metin Sözen'in 'Sunuş' ve 'Yaşayan Sinan' (sayfa:7-17); sayın Suphi Saatçi'nin 'Giriş', 'Mimar Sinan ile İlgili Kaynaklar','Tezkiretü'l-Bünyan','Sâî Mustafa Çelebi','Kaynaklar' başlıklı yazıları, incelemeleri var (sayfa 18-39). Sinan'ı ve onun anılarını içeren Tezkiretü'l-Bünyan'ı tanıtan bu öz ve önemli etüdler, aydınlarımızı ve sanatkârlarımızı ilgilendirecek seviyedir. Sayın Saatçi'nin, Tezkiretü'l-Bünyan'ın, muhtelif yazma nüshaları üzerinde yaptığı uzun ve titiz incelemelere dayalı olarak getirdiği tezler, birçok müphem noktayı aydınlığa kavuşturuyor; eserin gerçek içeriğini, Sâî Çelebi'nin kişiliğini ortaya çıkartıyor. (Örneğin, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları arasında 1988'de yayınlanan Y.Doç.Dr. Zeki Sönmez'in *"Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler"* adlı eserindeki Tezkiretü'l-Bünyan çevirisiyle (sayfa 21-57) Sn. Saatçi'nin kitaba koyduğu sadeleştirilmiş metin (sayfa:42-129) karşılaştırıldığında bu durum daha iyi anlaşılır.) Diyebiliriz ki Tezkiretü'l-Bünyan, en eski ve belki de ilk nüshasından, katışıksız, noksansız ve fazlasız nihayet yayınlanmıştır. Bunun, açıklamalar, notlar, ek bilgiler, özgün resimlerle zenginleştirilmiş olması ve günümüz Türkçesi'ne uyarlanması isabetli olmuş; eserin çevriyazısı (sayfa:133-175) ile Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi kitapları 4911 numaral: nüshasının tıpkıbasımının (çevriyazıyı izleyen 16 yaprak) verilmesiyle de mükemmelliğe yak-

laşılmıştır.

Andre Gide'in "-saygımın ve sevgimin sınırsızlığı, dostlarımın eserlerini eleştirmeme yine de engel olamıyor!" gibi bir sözü olacaktır. Aynı duygularla birkaç konuyu açıklamak istiyorum. Bunlardan bâzıları tashih de değil öneridir. Çünkü, 16. yy'ın son çeyreğindeki egemen yazı üslûbu divanî kırması ile kaleme alınmış metinlerin okunuşunda türlü güçlükler vardır. Sayın Saatçi'nin 15 yapraklık metnin çevriyazısını hazırlamak için tükettiği mesaiyi tahmin edebiliyorum. Düzeltme ve önerilerimizi, yapılması umulan yeni baskılar için gerekli gördük.

1. *"asakir"* genellikle *"asker"* okunmuş (Örnekler: 3/a 20. satır, 3/b 2.,8.,16. satırlar, 14/a 15. satır)

2. Fetvalarda "falan kişi" anlamında geçen *"Zeyd"*, derkenarlardaki fetva örneklerinde *"zemin"* okunmuş. (Örnek: 11/b'deki derkenar)

3. *"fütade-i destgir"* (2/a-21) *"fütade-i bî-destgir"; "hizmet-i padişahî ile"- "hizmet-i padişahla"* (3/a-5); *"Beytullah"* - *"Beyt-i ilah"* (12/a-7); *"hayra"- "hâkire"* (13/a-22); *"yeriyle tecessüs"* - "biriyle tecessüs" (13/b-5); *"batak"* - *"yatak"* (13/b-8, oysa ayni yazım, 3/b 10. satırda doğru olarak "batak" okunmuştur); *"Süleyman"* - *"Süleymani"* (13/b-13); *"hilal ebrû"* - *"hilal-i ebru"* (14/a-1); *"tahte's-seraya"* - *"taht-ı seraya"* (14/a-2); *"felek-âşiyan"* - *"felek-i âşiyan"* (5/a-18) okunmuş.

4. 12/a'nın altındaki derkenar (fetva) okunmamış.

5. Muhtelif sayfalardaki manzumelerde: *1/a* Derkenarda 5. mısradaki *"etmemekden"* - *"etmekden"*; 8. mısradaki *"itmegil"* - *"itmegi"*; 9. mısradaki *"işitmegil"* - *"işitmegi"; 1/b* 4. mısradaki *"nûş itmedik"- "nûş itmeye"*; 8. mısradaki *"medd ü sâlin sürüriyle"* - *"visalin sürüriyle"*; 10. mısra *"Fenâdan câm-ı aşkına şikest erişmedik Cem yok"* iken *"Fenadan câm aşkına şikest erişmeden cem yok"*; 12/b'de derkenardaki beytin 1. mısrasındaki *"olma"* - *"olmaz"*; okunmuş.

6. 14/a'nın derkenarındaki son iki mısra;

"Bu cây-ı pâk ü zibâ ma'bed olsun ehl-i islama/ibadet eyledükçe câmi-i gerdunda aşina"; olarak anlamı da 122. sayfada;

"Cami içinde ibadet ettikçe tanıdık yüzler/Bu temiz ve süslü yer olsun islam ehlinin mabedi" biçiminde verilmiş.

Oysa son mısranın son kelimesi *"aşina"* değil, *"eşya"* (mevcudat, yaratılmış herşey anlamında) okunmalı; iki mısranın anlamı da

"Evrendeki tüm yaratılmışlar ibadet ettikçe (dönüp durdukça) evren var oldukça)/ Bu temiz ve süslü yer de müslümanların mâbedi olsun" olarak verilmeliydi.

Son bir hatırlatmayı da *"Sâ'î"* için yapmak istiyorum. *Tezkiretü'l-Bünyan*'daki manzumelerinde *"Sâ'î-i Dâ'î"* mahlâsını kullanmış. *"Dâ'î"*yi bir sıfat sanmamak, saymamak mahlasın iki kelimeden oluştuğunu düşünmek gerekiyor.

Temennimiz, bu müstesna eserin, hangi yoldan olursa olsun 5 binli 10 binli yeni baskılarının yapılması; Sinan'a ve onun anıtlarına hayranlık duyan herkese ulaşmasının sağlanmasıdır.

NECDET SAKAOĞLU

ATATÜRK KÜLTÜR DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

TRABLUSGARP SAVAŞI
VE
1911 - 1912 TÜRK-İTALYAN
İLİŞKİLERİ

— TRABLUSGARP SAVAŞI'NDA MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'LE İLGİLİ BAZI BELGELER —

Dr. HALE ŞIVGIN

Bir Montaj-Bilim Örneği:

"TRABLUSGARP SAVAŞI VE 1911-1912 TÜRK İTALYAN İLİŞKİLERİ"

Dr. Hale Şıvgın
(Atatürk Araştırma Merkezi yayını: Ankara, 1989)

İSMİNE bakarak bu eserin, Osmanlı'nın parçalanmasındaki nihaî süreci başlatan olayın tam kapsamlı bir incelemesi olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Dolayısıyla önemi de küçümsenemez. Türkçede hâlâ bu konuda en son araştırmaları da dikkate alarak hazırlanmış bir eser bulunmaması dolayısıyla, kitabı ilgiyle karşıladım ve önce kaynak zenginliğini değerlendirebilmek için "bibliyografya"sına baktım. Şöyle bir sıralama yapılmış:

1) Meclis ve Âyân Zabıt Cerideleri: Kuşkusuz kenara atılamayacak iki kaynak. Ancak kitabın tamamını okuduktan sonra bende bu kitabı yazanın bu zabıtları doğru dürüst okumamış olduğu kanısı uyandı. Sanıyorum ki parlamento görüşmeleri zabıtlardan değil, *Tanin* gazetesinin haberlerinden aktarılmış. Bunun ise çok eksik olacağı kuşkusuzdur. Bu gazete önünde sonunda İttihatcıların yayın organlarındandır ve görüşmeleri o açıdan yansıtacaktır. Muhalefetin rolü de göz ardı edilmiş olacaktır. Bu arada *Sadrazam Sait Paşa*'nın Meclis konuşmasındaki *"vatan toprakları parayla satılmaz"* anlamındaki çok önemli sözlerinin atlanmış olmasını da küçümseyemeyiz. Ayrıca Maliye Nâzırı Cavit Bey'in 1914'te, yine Mecliste yaptığı ve Trablusgarp Savaşı'nın ülkeye yüklediği malî yükü özetlediği konuşmadan da hiç bahsedilmemesi, zabıtların tam incelenmemiş olduğu hakkındaki kanımızı güçlendiriyor. Kesin bir kanıt sayılmasa da 471 dipnotundan sadece 22'sinin zabıtlara atıfta bulunması, bu kaynağın ihmal edildiğini göstermektedir.

2) Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı arşivindeki belgeler: Kitabın alt başlığındaki *"Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürkle ilgili bazı belgeler"* kaydını onaylayan, dokuz sayfaya sığan, çoğu telgraflardan oluşan 16 belgedir. Bazı tamamlayıcı bilgiler içermektedirler, ama esas konuyla ilgileri yoktur.

3) Gazeteler ve Dergiler: Bizi en çok şaşırtan bu bölüm oldu. Siz sadece *Tanin* gazetesini okumuşsunuz, sonra altına *"Tanin gazetesinde tercüme edilen yabancı gazeteler"* deyip 27 gazete adı vermişsiniz. Bu gazetelerin nitelikleri hakkında hiçbir bilginiz olmadığı isimlerini yanlış yazmanızdan anlaşılıyor. İşte sizin yazdıklarınız ve doğruları:

Journale de Paris - Journal de Paris, Kolonya - ? (Kölnische Zeitung ayrıca belirtildiğine göre bu parfümlü gazete hangisidir acaba?), Gazet dö Hollanda - Hollanda dilindeki bu gazetenin asıl ismi nedir?, Westminister - Westminster Gazette, Daily Grafik - Daily Graphic, Daily Choronicle - Daily Chronicle, Stanpa - Stampa, El Mısrat - El Mirsad, Jön Türk - Jeune Turc, Petersburg - Journal de Petersbourg, Neue Verenpa - Novoye Vremiya

Bu gazetelerden bazı alıntılar *Tanin*'de yer aldığı için bunları kaynak göstermek ciddi bir eserle bağdaşmaz.

Unutmamak gerekir ki, bu alıntılar genellikle ajansların verdikleri özetlere dayanır. İki-üç sütunluk bir yazı dört-beş satırda özetlenmiş ve bunda ajansın kendi siyasal yönü etken olmuştur. Çoğu kez gazetenin temel görüşünü tam yansıtmayabilir. O halde, görmediğiniz ve ciddi bir kaynakça olmadığı anlaşılan bir "Tanin'in bahsettiği gazeteler listesi"nin oraya konmasının anlamı nedir? yararı nedir?... Kaynakçayı kalabalık göstermek dışında.

Dergilerden, *Belleten*'den ve *Yazko Çeviri*'den birer alıntınız var. *Resimli Kitap*'ın ise 1911, 1912 yıllarını görmüşsünüz, ama ben dipnotlarında bir tek kez bile *Resimli Kitap* ismine rastlamadım. Acaba yanılıyor muyum?... Aslında merak da etmiyor değilim, bu nitelikte bir kitaba acaba *Resimli Kitap*'tan ne alınabilir diye. *Belleten*'in yakın tarihli sayılarına bakmış olsaydınız *Özcan Mert*'in savaşın sebeplerinin en önemlisi olan *Banco di Roma* olayı hakkındaki bir makalesini bulabilirdiniz. *Tarih ve Toplum*'un 50. sayısına da baksaydınız, bu savaşta dünya tarihindeki ilk havadan bombardımanın uygulanmasının etkileri üzerinde ilginç bilgiler öğrenebilirdiniz. Düzinelerle yabancı kaynaklı dergiden ve makalelerden ise şimdilik bahsetmiyorum.

Ajanslardan *Reuter* ile *Osmanlı Ajansı*'ndan yararlandığınız belirtiliyor. Buradan basın tarihimizi araştıranların bir türlü elde edemedikleri iki kaynağı bulmuş olduğunuz sonucuna varabilir miyiz?... Yani bu iki ajansın savaş sırasında yayınladıkları haber bültenlerinin orijinallerine ulaştınız mı? Çünkü, kuşkusuz bildiğiniz gibi, gazeteler ajans bültenlerini istedikleri gibi kullanırlar. Bültenlerin orijinalleri ise yırtılıp atıldığı için pek nadiren elde kalır. Oysa aradaki farkın bilinmesi, ajansların ya da gazetelerin kamuoyunu yönlendirmedeki rolünün anlaşılabilmesi açısından önemlidir... Yok eğer orijinalleri bulamadınız da sadece *Tanin* isimlerini verdiği için kaydettinizse, sormak kaçınılmaz oluyor: Aynı dönemde hizmet veren *Havas, Wolff, Agence de Constantinople* hattâ İtalyan *Stefani* ajanslarından neden bahsetmiyorsunuz... Tabiî yukardaki eleştirimizi bir kez daha yineleyeceğiz: Aslını görmediğiniz bir kaynağı belirtmeye hakkınız yoktur.

4) *Makaleler*: Hepsi de *Tanin*'de yayımlanmış 44 makalenin listesini veriyorsunuz. Yirmiden fazla dilde yüzlerce, binlerce gazetenin ve derginin yayınlandığı Osmanlı topraklarında sadece *Tanin*'i incelerseniz bundan kitabınıza yakıştırdığınız ismin genelliğine, kapsamlılığına yakışır bir sonucu nasıl çıkarabilirsiniz? *Tanin*'i *İttihat ve Terakki*'nin sözcüsü olarak düşünmüş olabilirsiniz ve bu nitelikle iktidarın görüşünü oradan yansıtabilirsiniz. Ancak 1912 Temmuzundan itibaren *İttihatcı* hükûmeti düşmüş yerine muhalefet geçmiştir. Dolayısıyla barışa varan dönemde *Tanin*'in yazıları muhalif nitelik taşıyacaktır. Aynı anda bir iktidar gazetesine de ihtiyaç yok mu?... En azından dönemin *İkdam, Sabah, Yeni Gazete* gibi yayınlarını hiç hesaba katmamak büyük eksikliktir.

5) Hatıratlar ve Kitaplar: Bu alanda Türkiye'de yapılmış yayınların sınırlı olduğunu biliyoruz. Buna rağmen verdiğiniz liste konuya ilgi ile yaklaştığınızı kanıtlamaya hiç de yeterli değil. Özellikle, son yarım yüzyılda *Trablusgarp* için *İtalya*'dan daha büyük tehlike oluşturan ve Osmanlı politikalarına büyük etki yapan *Fransa*'nın yayılmacılığını büyük bir başarı ile inceleyen *Abdurrahman Çaycı*'nın iki kitabını hiç ele almamış olmanız affedilemez (*La question Tunisienne et la Politique Ottomane 1881-1913*, İstanbul; *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti*, 1858-1911, Erzurum 1970). Bu arada *Uşi Barışı*'nın safahatını çok iyi inceleyen Libya Tarih Enstitüsünün bir yayınını da eklemeliyim.

Bu konudaki ikinci eleştirim, kitaba isminde verilmek istenen kapsama karşılık, o dönemin uluslararası konjonktürünü saptayan genel tarih kitaplarının azlığınadır. Trablusgarp olayını salt bir Türk-İtalyan olayı saymak büyük hata olur. Nitekim siz de, kısaca da olsa *Fas* olayının etkisinden bahsediyorsunuz. Emperyalizmin bütün *Afrika*'yı, bütün *Osmanlı* topraklarını, hattâ bütün dünyayı paylaşmak projeleri iyice ortaya konmazsa ne *Trablusgarp* olayı ne de Osmanlı'nın yıkılışı anlaşılamaz. Ve sizin yaptığınız gibi *"İttihatcılar hata yaptı da kaybedildi"* sonucuna varılır. Yani İttihatcılar hata etmeseler, o dönemde dünyanın devindirici gücü olan emperyalizm *Trablusgarb*'i ve Osmanlı topraklarını iyi davranışımız dolayısıyla bize mi bağışlayacaktı?

Bu konudaki üçüncü eleştirim, özellikle savaşın patlaması ve barışın yapılması konularında en yetkili kaynak olan *Osmanlı ve İtalyan Devlet Arşivleri*'nden hiç bahsedilmemesinedir. Demek kitabınız için buna gereksinme hissetmemişsiniz. Belki ilerde ihtiyacınız olur diye bu konuda bu yıl bir Amerikalının yayınladığı kitabı bilginize sunuyorum: *T. W. Childs, Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya 1911-1912*, Leiden 1989.

Bu bölüm için size çeşitli dillerde yayınlanmış düzinelerle kitap ve makale ismi verebilirim, burada gereksiz yer doldurmamak için yazmıyorum. Ama eğer çalışmanızı ismine lâyık bir hale getirmeyi tasarlıyorsanız, dergimiz aracılığıyla haber ulaştırırsanız büyük bir memnuniyetle yardımcı olurum.

Böylece kaynakça üzerindeki incelememizi bitirmiş olduk. Bunun sonucunda varacağım yargı şudur:

Siz 1911 -1912 savaşının Tanin gazetesinde yansıtılış şekli üzerinde bir araştırma yapmışsınız. Ama bence bilinmeyen sebeplerden, kitabınıza olayı her yönüyle incelemiş gibi bir isim koymuşsunuz. Eğer kitabınıza "Tanin gazetesinde 1911-1912 Savaşı" adını koysaydınız yukardaki eleştirilerin büyük kısmı gereksizleşirdi. Özetle, kitabın ismi yanlış konulmuş. Ama bunda sadece sizi değil, kitabı yayınlayan Atatürk Araştırma Kurumunu da eleştirmek zorundayım. Bunu dizgiye vermeden önce hiçbir okuyan olmadı mı? ..İçerikle ismin birbirini tutmadığını farkeden olmadı mı?

* * *

Bu genel eleştiriden sonra değerlendirme ve yargı hatalarınızı ele almak istiyorum.

S. 10'da *4 "Vali İtalyan baskısı ile değiştirilmiştir, konsolosun da çekilmiş olması hatayı hafifletmezdi" şeklindeki Bayur*'un yargısını onaylıyorsunuz. Yüz yıldanberi bırakınız valilerin, vezirlerin hatta sadrazamların yabancı şikâyetiyle görevden alındığı bilinir. Olayın hiçbir olağanüstü durumu yoktur. Bunu en iyi bilmesi gereken de *Bayur*'un kendisidir, zira büyük babası *Kâmil Paşa* 1887'de *Halep* valiliğinden, *İngiliz Konsolosu*'nun şikâyeti üzerine - haklı ve suçsuz olduğu halde- uzaklaştırılmıştır. *Bayur*'un Osmanlı yönetiminde hiç de yadırganmayan bir olayı abartması büyük babasının *İttihatçılara* karşı olmasından ileri gelir. Pekalâ olaya tersden de bakılabilir ve *"Bravo İttihatcılara valiyi kurban ettiler, ama ilk kez konsolosu da devirdiler"* denebilir.

S.11-12'de *Abdülhamid devrinde kurulan Kuloğlu askerî teşkilâtının oağıtılması ve Yemen'e asker gönderilmesiyle askeri gücün azaltıldığını ileri sürüyorsunuz*. Anlaşılıyor ki *Kuloğulları*'nın *Abdülhamit*'ten çok önce kurulmuş olduğunu, hem *Abdülhamit* hem de *İttihatçılar* döneminde askerî disipline uymamak için ayaklandıklarını, iki dönemin de işler daha kötüye gitmesin diye bunları ödünlerle frenlediklerini bilmiyorsunuz. Asker değiştirme işini, sanki ilk kez o dönemde yapılmış gibi anlatmak yanlıştır. Her yıl bazan iki yıl-

da bir yapılan şeydir. Asker sayısı üzerinde verilen sayılar da yanlış .54. sayfada daima 15-20 bin asker bulunduğundan bahsediyorsunuz. Hiçbir zaman böyle birşey olmamıştır. Osmanlı döneminde *Libya*'daki askerî gücümüzü en iyi izleyen İtalyanlar olmuştur. 1900 - 1910 yılları arasındaki *İtalyan* askerî ataşelerinin raporlarına göre tüm Libya'daki asker sayısı birlik sayısına göre en fazla 7500-8000 olabilir. Ancak bu sayı asla tamamlanmamıştır. Sürekli olarak en fazla 5500-6000 asker bulunuyordu. Değiştirme zamanlarında da tabiî bu sayı azalıyordu. 1911 Eylülünde bu sayı 4500 kadardı. Sizce bu 1500 kişilik eksiklik mi, İtalyanları 100 bin asker ve muazzam bir donanma ve hava kuvvetiyle Libya'ya saldırmaya yöneltti? Askerimizin sayısı 6000 ya da 7500 olsaydı acaba seferden vaz mı geçerlerdi?

S. 12-13'de *"Hakkı Paşa savaş öncesi Trablusgarp'taki icraatından dolayı vatan hainliğiyle suçlanmıştı"* diyor, bazı hatırattan alıntılarla *"Abdülhamit tarafından ittihaz edilmiş tedabir muhafaza edilmiş olsaydı İtalya'nın buraları istilâsı mümkün olamazdı"* diye ekliyordunuz. 14. sayfada ise Sultan Abdülhamit'in anılarından bir alıntı var; *Bingazi'nin devlete pahalıya geldiğinden ve İtalyanların burasını para ile satın almak önerisinden bahseden satırlarını hiç yadırgamadan aktarıyorsunuz.* Bundan vatan toprağı *Bingazi*'de ise satılır, ama *Tablusgarp*'ta ise satılamaz türü garip bir mantık çıkıyor. Siz bu kitabın müsveddesini yaptıktan sonra tekrar okumadınız mı? Yahut başkasına okutmadınız mı?... Ya *Atatürk Araştırmacısı Kurum*'unun yetkilileri hiç mi okumadılar?

Kanımca yargılarınızda aşırı hatalara düşmenizin sebebi basit bir *montaj-bilim yöntemi* uygulamanızdır. Bir kere önyargıyla o dönem hükûmetinin suçlu olduğunu kararlaştırmışsınız ya, artık elinize geçen her yerici belgeyi ve açıklamayı, hiçbir eleştiriye tâbi tutmadan alt alta sıralıyorsunuz. Siz bunu bilimsellik adına yapıyorsunuz ama, gerçekte adı *montaj-bilimciliktir.*

En çok alıntı yaptığınız eserlerden birinin *İttihatçıları* hiç sevmeyen *Şeyhülislam Cemalettin Efendi*'nin anıları olması, bu önyargınızın yönü hakkında bilgi veriyor. Efendi'nin İttihatcıları eleştirirken, *modern eğitim kurumları kurmaları ve medrese açmamaları yüzünden Trablusgarp'ın geri kaldığı* yargısını tekrarlamanız da (s.17) sizin tercihinizi gösteriyor. Bu noktada size söyleyecek bir sözüm yok, kitabı yayımlayan kuruma yönelmek gerekiyor: Demek ki o ülkede yerli halkın meslekî eğitime yönelmesini istediği için İttihatçılar suçludur. Aynı eleştiri, medreseleri tamamen kapatan *Atatürk* için de geçerli olur. Yine aynı Efendi'nin bütün isyanların *İttihat ve Terakki*'nin kötü yönetiminden doğduğu iddiasını -bütün sosyal, ekonomik ve siyasal koşullardan soyutlayarak- tekrarlamanız da bu önyargıda ne derece ileri gittiğinizi gösteriyor. Arnavudundan Yemenlisine, Balkanlısına kadar bütün kendisinden önceki dönemden miras kalmış ayaklanmalardan dolayı sadece İttihatçıları mı suçlu bulacağız? Sizin hiçbir tarihî derinlik arama, olayların kökenine inme merakınız yok mu?

S.25'te, *İttihatçılar döneminde çok arazinin İtalyanlara satıldığını, hükûmetin buna seyirci kaldığını ileri sürüyorsunuz. Hatta İtalyanlara bir maden araştırması izni verilmesini de onların özellikle kayırıldığı anlamında örnek gibi gösteriyorsunuz.* Soruyorum size, bu arazi satışları konusunda siz tek bir belge gördünüz mü? Kim kime neyi satıyordu ve hükûmetin rolü neydi?.. Görmüş olsaydınız şunu farkederdiniz: Mal satanlar yerli Arap, Musevi ya da Maltalılardır. İtalya hükûmeti ile en büyük kavga, Osmanlı yönetiminin, bazan tehditlere kadar varan metodlarla, bu satışları önlemeğe çalışmasından doğmuştur. Libya'da Türk kökenlilerin sayısı pek az olduğundan, bu kavga yönetimle satıştan para kazanmak isteyen yerliler arasında büyük gerginliklere sebep oluyordu. Meşrutiyetle özgürlüklerine kavuşmuş bulunan toplumun engellenemeyeceğini savunuyorlardı. Olay birçok yanlarıyla *Filistin*'deki toprak satışlarını andırır. Orada da tek bir *Türk*'ün malı yoktur. Satan yerli, çoğunlukla *Müslüman Araplar*, satın alanlar ise *Museviler* adına *Lübnanlı Hıristiyan Araplardı.* Bütün Osmanlı yönetimleri bunu ellerinden geldiğince engellemeye çalışmışlardır. Ama bu yüzden hem alımı hem de satımı enllenenler tarafından kötü adam yerine konulmuşlardır. Açıkçası şudur ki, peşin ve bol parayı gören herkes ortaya dökülmüştür ve bunun için her türlü hileyi şer'iyeye başvurmuşlardır.

S. 39'da *bütün herkesin İtalya'nın amaçlarını anladığını, ama "Osmanlı yorumcularının ve devlet adamlarının hâlâ bu haberleri değerlendirmede ve son hedefi tesbit etmede pek de kabiliyetli olduklarının söylenemeyeceğini* ileri sürüyorsunuz.

Nihayet başkalarının yargılarını bir kenara bırakıp kendi değerlendirmenizi yapmanız ne güzel şey. Yüz senedir bütün Avrupa Osmanlı'nın paylaşılması hesaplarını açık açık yaparken, İttihatcıların son hedefi saptamada kabiliyetsiz olduğunu iddia etmek, galiba *sizin kabiliyetinizden* ileri geliyor. Gününde sağır sultanın bile bildiği bir şeyi İttihat'cıların bilmediğini ileri sürmek, onların da muhaliflerinin de pek çok hata yapma sebebinin kökeninde bulunan "Devleti kurtarma" psikozunun kapsamı hakkında bilginiz olmadığı kanısını yaratıyor... Tahmininizin aksine, bunu o günkü devlet adamları da biliyorlardı. Ama siz ısrarlısınız. S.43'de İttihatçıların İtalyanların asker çıkarmayacağına inandıklarını *Hüseyin Cahit* ve *Vali Bekir Sami*'nin bu yolda demeç vermelerinin *"işlerin farkında olamamaları ve uyudukları anlamına geldiğini"* belirtiyorsunuz. S.45'de de umursamaz tavırlarından bahsediyorsunuz.

Bibliyografyanızda kaydı bulunan *Genel Kurmay Başkanlığının "Osmanlı-İtalya Savaşı"* kitabının ilk bölümünü galiba hiç okumamışsınız. Daha *Abdülhamit* zamanında devletin bu bölgesiyle ilgili olarak hazırlanmış savunma stratejisi, bir saldırı durumunda sahilleri hemen terkedip içerde bir gerilla savaşı sürdürülmesi şeklindeydi. İki bin kilometreden uzuz bir sahili korumanın güçlüğünü belirterek ve Osmanlı'nın donanması bulunmadığını hesaplayarak, *Abdülhamit* zamanındaki ordumuzun askerî danışmanı *Alman Von der Goltz Paşa Trablusgarp*'ın savunulmasından tamamen vazgeçilmesini bile önermiştir. Bu durumda yorumcu ve yöneticiler ne desinler istiyorsunuz? Tabiî ki savaş kışkırtıcılığı yapacak demeçler vermeyecekler, gerginliği azaltıcı, caydırıcı sözleri tercih edeceklerdi. Osmanlı ne olursa olsun savaştan kaçınmak zorundaydı. İttihatçılara en yoğun eleştiriyi, durup dururken ülkeyi *Dünya Savaşı*'na soktukları için yöneltmiyor muyuz?... Oysa siz bırakın İtalyanlardan önce tehdit savurmak yanlısı olmayı, *Balkan Savaşı* sırasında da *Trablus Savaşı*'nın sürdürülmesi yanlısı görünüyorsunuz (s.147). Bu arada şunu da hatırlatmalıyım ki, yumuşak demeçlerin yanısıra o dönemin Türk basınında -*Tanin* de dahil- İtalyanlara yöneltilmiş, vatan için sonuna kadar savaş sloganları ve İtalyanların 1895 *Habeşistan* yenilgisine pek çok atıf vardır. Bu bölümlerde bunlardan niçin bahsetmediğinizi bir türlü anlayamadım.

Bu düşünceler kafamda bir soru yarattı: *Tanin'den özetlediğiniz 44 makaleyi de yoksa böyle sadece işinize gelen yerlerini alarak mı aktardınız?* Uzun bir ek çalışmayı gerektirdiği için o konuya ilerde girmeyi tercih ediyorum.

Son olarak bazı diğer hataları kısaca belirteyim:

• Trablusgarp'ın yeniden Osmanlı idaresine girişi 1834 değil, 1835'dir.(s.1)

• *Jamanak* gazetesinin İtalyan elçisinin *"Amerika'da 7 milyon İtalyan bulunduğu ve hepsinin de servet sahibi olduğu"* yolundaki iddiasını yazmasını, sizin hiçbir araştırmaya tâbi tutmadan aynen aktarmanız hatalıdır. Göçmenler ve özellikle İtalyan göçmenler Amerika'nın en fakir kitlesiydi. İtalyan elçisi Ermeni gazetesine övünmüş. (s.2) Düşünün ki 1911'de İtalya, göçmenlerine kötü davranışta bulunduğu için Arjantin'le ilişkileri koparma noktasına gelmişti.

• *Trablusgarp ve Bingazi*'nin idari bölümleri arasına *Cebelilübnan'ın, Kudüs, Çatalca* ve *Biga*'nın konması herhalde gözden kaçmış olmalı. (s.3)

• *Mustafa Kemal*'in Mısır'dayken *Hidiv* ile görüştüğünü nereden çıkardınız? Aksine subaylarımız belli olmamak için kılık ve kimlik değiştirirlerdi. Bunun kaynağını gösterebilir misiniz? (s.82)

• *Mustafa Kemal*'in Arap liderleriyle ve Sünusîlerle görüşmelerde bulunduğu iddiası yanlıştır. Bütün bu ilişkileri *Enver Bey* yürütmüştür. (s.83)

• *Sünusîler* hemen değil, savaşın başlamasından 5-6 ay sonra katılma kararı almışlardır. (s.83)

• *"Trablusgarp'daki Türk subayları bütün Afrikayı içine alacak bir Türk-Arap İmparatorluğu projeleri üzerine eğilmişlerdi"* diyorsunuz. Bu sadece ve sadece Enver Bey'in hatıralarında bulunan bir düşüncedir. Bütün subaylara ait kanıtı nerede bulduğunuzu belirtebilir misiniz? (s.147)

• Eğitim için *Enver Bey*'in İstanbul'a gönderdikleri çocuklar 40 değil 100'den fazladır. (s.148)

• *"Libya savaşı 1917'e kadar sürdü"* diyorsunuz (s.149), doğrusu 1919'un başında şehzade *Osman Fuat Efendi*'nin çekilmesine kadar sürdüğüdür.

Bütün bunları okuduktan sonra bu kitabın ne amaçla yayınlandığını kendi kendime sormak zorunda kaldım. İsminde iddia ettiği hedeflerle hiçbir ilişkisi olmayan, bilgileri montaj-bilim yöntemiyle altalta sıralanmış, önyargılarla doldurulmuş ve sanki sadece İttihat ve Terakki yönetimini haksız çıkartmak için düzenlenmiş bir eser neye yarayabilir?

Bu iddialarımdan gözü kapalı bir İttihat ve Terakki yanlısı olduğum kanısı çıkarılmamalıdır. Kuşkusuz, onların da bu olaylarla ilgili eleştirilecek yanları vardır. Cemalettin Efendi'nin yazılarından da, Y.Hikmet Bayur'unkilerden de haklı eleştiriler çıkarılabilir. Ancak kabul etmek gerekir ki, onların da diğer hatıra sahiplerinin de kendi koşulları içinde etkilenmiş, şekil almış, önyargıları vardır. Tarihçinin görevi eski iddiaları olduğu gibi tekrarlamak değil, yeniden bir değerlendirmeye tâbi tutmaktır. Bunları yeni ortaya konan belgelerin ışığında dikkate almaktır. Sizde eksik olan da bu.

Öyleyse sizin eseriniz niçin yayınlandı?.. Ne işe yarar?... Belki, 1911-1912 Savaşı sebebiyle sadece saldırgan İtalya'dan değil bugünkü Türkiyeden de tazminat isteyen Libya Lideri Kaddafi'ye gerekçe oluşturabilirdi. Ama kitabınızın dayanakları o kadar bilimsellikten ve belgesellikten uzak ki, ona bile yaramaz.

Eh, 12 Eylül'ün yarattığı "Atatürkçü Kuruma" da böyle bir eser yaraşır.

ORHAN KOLOĞLU

Feminizm Üzerine

ÖYLE sanırız ki, Odette Lacquerre'in *Feminizm* adlı bu yapıtı, Osmanlı düşün evreninde, feminizm konusunu doğrudan doğruya ve bir bütünlük içinde işleyen ilk metindir.

Yapıtı, Osmanlı materyalistlerinin önde gelen adlarından biri olan Baha Tevfik çevirmiştir. Daha çok felsefe ve ahlâk konularıyla ilgilenen Baha Tevfik, "İslâm kültürüyle ilişkisi" bulunmayan, "Tanzimat'tan beri iki âleme aynı derecede bağlı kalan Türk düşünürleri arasında ilk kez yalnız bir cepheli bilgisiyle bütün dikkatini Batı'ya yöneltmiş biri"[1] olarak biliniyor.

Osmanlı'da ilk *felsefe* dergisini de çıkaran Baha Tevfik, *Himâyet-i Nisvân* tamlamasıyla karşılamaya çalıştığı anlaşılan *Feminizm*'i, kendisinin kurduğu ve okurlarına 11 yapıt sunduğu bilinen *Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi*'nin 5'inci yayını olarak yayımlamıştır.

Yapıtın üstünde yayım tarihi bulunmamaktadır. Ancak, çevirinin sonunda, "Tarih-i Tercüme: Pençşenbe... Fi 12 Kânunusânî 1321" (s.60) biçiminde bir not vardır. Böylece, *Feminizm* adlı yapıtın II. Meşrutiyet'ten en az 5 yıl önce, yani 1903'lerde Osmanlıca'ya kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

Yapıtta, *Hey'et-i Âyan* üyelerinden Besarya Efendi'nin 12 sayfalık bir önsözü de yeralıyor. Bu metin, sözde, çevirinin Besarya Efendi tarafından duyulması üzerine, metin okunmadan, mektup olarak yazılmıştır. "Muhit Hakkında" başlığıyla yapıtta yeralan bu *mektup* ya da *önsöz, feminizm* kavramının o günlerin aydınlarında yaptığı çağrışımları belgelemesi açısından hayli önemlidir.

Ayrıca, Baha Tevfik de çevirisinin sonuna "İslâmiyet ve Feminizm" başlığı altında 25 sayfa tutan bir "Lâhika" koymuştur.

Bize öyle gelir ki, gerek *İslâm kültürüyle ilişkisi* bulunmadığı ileri sürülen Baha Tevfik'in bu *Lâhika*'sındaki *katı İslâm savunusu* ve gerekse Besarya Efendi'nin çeviri metnini hiç görmemiş havalarına girivermesi, tıpkı *Kâsım Emin*'in *Hürriyet-i Nisvân*'ını çeviren Zeki Magâmiz'in yaptığı[2] gibi, din çemberiyle kuşatılan taşıl bir toplulukta doğabilecek kara tepkileri önlemeye yönelik davranışlardan başka bir şey değildir.

Feminizm olgusunun kuramsal sınırlar içinde kalması gerektiğini özen ve ısrarla vurgulayan Besarya Efendi, bu akımı "şâyân-ı merak bir mes'ele" olarak görmekte ve ona ayrılacak "sahifelerin takdir edileceğine emin" bulunmaktadır. Çünkü, "sırf nazarî olsa bile, Garp âlemini mühim bir mıkyasta rahatsız ve bîzâr eden bu yeni tezahür-i içtimaiyeden kesb-i ma'lûmât istifadebahş bir şey." (s.3) olacaktır.

Feminizm'le ilgili hayli kaynak karıştırdığı anlaşılan Besarya Efendi'ye göre, bu öğreti, özüne inildikte, "asırlardan beri münhasıran erkeklerin ellerinde bulunan sanat ve me'mûriyetlerin kâffesine kabul olunmaları maksadıyla kadınların tevessül ettikleri bir mücâdelât-ı âzimeden" (s.3) ibarettir.

Besarya Efendi, yapıtı çevrilen Odette Lacquerre'in yansız olabileceği kanısında da değildir. Çünkü, o, her şeyden önce bir *kadındır* (s.5).

Besarya Efendi.

Osmanlı topluluğu için, bu gibi konulardan, şöyle bir "kesb-i vukûf" etmekten öte, "hiç bir fâide-i ameliye" (s.9) beklenmemelidir:

"Mes'elenin cihet-i ameliyesine ve anın tatbikine gelince, bu gibi şeylerden bizim pek çok uzak olduğumuz gün gibi aşikârdır. Muhit-i içtimaiyemiz, kökleşmiş olan âdâb-ı milliyemiz ve burada tasrihini zâit gördüğüm diğer ba'zı mülâhazât öyle cereyanlardan, öyle mücâdelelerden bizi tamamiyle bîgâne bulundurur" (s.9)

Çünkü, en başta "medeniyetin bütün dakâyıkiyle (incelikleriyle) meşbû demek olan bir muhitin neticesi olarak feminizmin tezâhür edebilmesi ahval-i içtimâiye-i husûsîyeye muhtaç olduğu gibi, bir zemîn-i müsâidin taallûkuna da müftekirdir (görümlüdür)." (s.11)

Osmanlı'da ise, böyle bir uygarlık, böyle bir ortam ve böyle bir taban yoktur. Dolayısıyla, böyle bir "meselenin orda başgöstermesi imkân haricinde bir keyfiyettir." (s.11/12).

Osmanlı'da, "kelimenin şâmil olması lâzım olan mânâsıyle kadınlar da nâdirdir." Bu nedenle, topluluk, "medeniyet-i hakikiyeye, terakkiye îsâl eden tarîke ağır ağır tek ayakla yürümeye karar vermiş" gibidir. "Çünkü ahalinin nısfını teşkil eden nisvân", tüm girişimlerin, çalışmaların, çabaların dışında tutulmaktadır. Oysa, "bir cemiyetin, bir milletin îtilâsı ancak nisvânın îtilâsıyle kâim" (s.12) olabilir.

Kadınları, *Kukla Kadınları* ve *Gerçek Kadınlar* olmak üzere ikiye ayıran Besarya Efendi'nin önsöz ya da mektubu şöyle bitmektedir:

"Yapılacak şey şudur ki, kadınların, erkeğin zevki için değil, onun hayatının bütün safahatında bir muavin, bir şerîk olmak için yaratıldıkları hakikatini intizardan dûr (uzak) tutmayarak ana göre hareket etmeliyiz." (s.12/13)

Aslı Fransızca olan *Féminisme* sözcüğü, "kadınların toplum içindeki işpaylarını ve haklarını genişletmeyi öngören bir öğreti" olarak tanımlanmaktadır.

Odette Lacquerre'e göre, bu öğretinin ana amacı, "kadın ve erkek hukuk ve vezâifini müsâvî kılmak" (s.18) ve daha da öte, geniş anlamda, kalıcı "bir terakkî-i hürriyetî" (s.23) sağlamaktır.

Bunları gerçekleştirip "kadını hâl-i hürriyete" kavuşturabilmenin ilk aşaması, onu, "en evvel kendi maişetini bizzat tedarike muktedir bir vaziyete" getirmektir. "Kadının erkekten infikâkının (ayrılmasının) ve tamamî-i hürriyetinin temeli bu şarttan ibarettir. Kadının dahi bütün me'mûriyetlere kabulüne ve anları da erkekler gibi mütenevvî surette tahsil ettirerek müreffeh maaşlarla müstakilen yaşayabilmelerine müsaade edilmelidir." (s.25)

Halen "genç kızlara mahsus mekteplerde en lüzumlu şey dindir. Çünkü bu, valideler için, zevceler için en büyük bir kefildir." Bundan, bir an önce vazgeçilmelidir. Çünkü, "lâik ve demokratik cumhuriyet-i idare, erkekleri hürriyet, kadınları ise esaret için yetiştirmekte büyük bir tehlike ve mantıksızlık" (s.31) bulunduğunu çoktan göstermiştir.

Bu nedenle, "feminizm; iki cins-i beşeriyenin hukuku arasında hiçbir farkın mevcudiyetini kabul etmediği cihetle şerâit-i ta'lim ü terbiyenin de her ikisi için müsâvî olmasını talep eder." (s.33)

Ahlâk açısından da "erkek ve kadın tamamiyle muhtelif iki hüküm altında bulunmaktadır: Biri için hürriyet ü merhamet, diğeri için tazyîk ü şiddet." (s.35)

"Feminizm; bu iki cinse ait ahlâkın tevhidi ile esâret-i mâziyenin bir bakıyesi hükmünde olan vesâyetlerin izalesini talep ve kadının yalnız hürriyetini değil, aynı zamanda teâlî-i ahlâkını dahi arzu eder." (s.39)

"Feminizm; kadının ailece icrasına mecbur olduğu vezâifin ehemmiyetini

مادام اودت لاكور

فمينزم

عالم نسوان

بها توفيقيه

محيطمز حقنده : بساريا افندى حضرتلرى

فمينزم نه در : ترقى وحال حاضرى — قادينك تعليم وتربيه‌سى — قادينك اخلاق — قادينك سعيى — قادينك حقوق مدنيه‌سى - قادينك موقع سياسيسى و خلاصه

ناشرى

« درسعادت » كتبخانه‌سى صاحبى آرسن

مشترك المنفعه عثمانلى شركتى مطبعه‌سى ابو السعود جاده‌سنده نومرو ٢٧

استانبول

Odette Lacquerre'in kitabının kapağı.

bilmez değildir" (s.41). Ancak, ev dışı iş kapılarının yüzüne kapandığında, onun için yalnızca "fuhuşun, o rezil sâ'yın olanca vüs'atı ile küşâde olacağını" (s.43) da gözden ırak tutmaz.

Feminizm, "burada da kadını mahveden müsâvatsızlığın ref'ini talep" eder. Feminizmin emek ve ücret konusundaki "kaidesi şudur: Müsâvî iş, müsâvî ücret." (s.43, 44)

Yazar, yapıtını şu cümlelerle bitirir:

"Kadının da hayat-ı içtimaiyeden hissedâr olması, şimdiye kadar ana nasip olmayan iki şey daha bahşedecektir: Hissiyât, Aşk (tam mânâsı ile)." (s.60)

"Hissiyât-ı nisâiyenin erkek hisleriyle birleşmesi, muhâberâtın hitamıyle uhuvvet-i insaniyenin tesisi neticesini de tevlîd eder ki, yalnız erkek hissiyâtı buna henüz muvaffak olamamıştır." (s.60)

Deneysel verilerden uzak, ancak ve ancak metafizik kavramlara dayanan dinsel düşünceyi kıyasıya eleştiren ve gerçek aydınlatıcı gelişmelerin yalnızca *Batı*'da bulunduğunu savunarak yetkin bir felsefe dili kurmaya soyunan materyalist Baha Tevfik, çevirdiği bu yapıta koyduğu Lâhika'sı ile, adeta bambaşka bir kişilik sergilemektedir.

Bir kez, *yazar Baha Tevfik*'in sözkonusu *Lâhika*'da kullandığı *dil, çevirmen Baha Tevfik*'in gene sözkonusu *çeviride* kullandığı dile göre dahi öylesine karışık ve öylesine kötü ki, o, bu yönüyle, "bizde bir felsefe dili yoktur. Ben, bunu yapmaya çalışıyorum"[3] diyen 1912'nin *Baha Tevfik*'in ideğil, *Âlî Paşa*'nın, "anlaşılabilir bir dille yazmaya alıştıramadığı için, yazılarını önce Fransızca yazıp sonra da yazdıklarını olduğu gibi Osmanlıcaya çevirmelerini buyrukladığı"[4] 1844'lerin Dışişleri Bakanlığı yazmanlarını anımsatır.

Baha Tevfik'e göre, *İslâm* ve *Feminizm*, birbiriyle uyuşmayan iki karşıt kavram ya da dizge değildir. Ama, ne var ki, "medeniyetin rûh-ı müskiriyle" yolunu şaşıran ve neyi nerede arayacağını bilemediği için "infialini rafz ü ilhad âlemlerinde teskîn" etmeye yöneliveren "beşeriyet, feminizm gibi nazik bir kelimenin ihtivâ edeceği naanî-i rakîka-yı İslâmiyet gibi cihad emreden ve gûyâ Ehl-i Sâlib vak'asını icad eden bir dîn-i mecd ü satvet içinde câpezîr-i isti'taf olamayacağını zannetmektedir." (s.61)

"Dünyayı hukûkdebinlerden, hayatı da Roma kanunlarından anlayan" (s.62) ve "mevcûdât-ı hâzıranın kadîmî menşe'lerini görmek iktidarı gözlerinde bulunmayan kasrü'l-basr ashabına" (s.67), *Kur'an-ı Kerîm*'in "müteârif-i hayatiyemize göre anlaşılamayan âyâtında" gizlenen bu tür "ma'nevî tegâfülleri" (s.61) anlatabilmek, ne yazık ki olanaksızdır.

Oysa, "edvâr-ı şüphe-i insaniyenin

verâset-i ırkıyesiyle derdnâk olan Avrupa" ve "Garbın hayat-ı mihenperverdesine göe ancak XX. asırda hissolunan feminizm"in tam "1300 yıl evvel İslâmiyetçe ma'mûl-bih olduğuna" (s.62) kuşku yoktur.

Nitekim, "Şarkın ve Garbın kadın üzerindeki istihalât-ı ma'nevîyesini tamamiyle Muhakeme ederek, mâzîden hâle doğru gelirsek görürüz ki, feminizm, en rakîk menşe' ve en ma'kûl istihalelerle şeriat-ı İslâmiyede tekâmül etmiştir." (s.67)

Üstelik, Batı'nın aşırılıklarına düşmeden, yani "kadınlığı, bir erkeğin yalnız ırz ve namusu olmak hususiyetinden tecrîd ederek ana hukuk-i esâsiyesini râygân" etmiş, "biri dereke-i pestî ve merdûdiyette kalmış olan kadına bu derekeden kurtulmak hakkını, diğeri fart-ı sahâbet ü savn ile eytâm ü ateh resîdeler gibi muhterem ve bîhıyâr bir halde kendine mâlik olmak hakkını bahşederek" (s.70) yapabilmiştir bunu.

"İslâmiyet, kadın hakkında ifrâd-ı vikâye ve hazerden tevellüd" edip, "bir saltanat ve bir istibdâd-ı mer' bularak anı kavâid-i îtidal dairesinde tahdîd ü ıslah" ederken; "Avrupa feminizminin aslü'l-esâsını teşkil eden inkılâb-ı içtimâî, bu terakkî-i ahlâk bir îtidal eseri değil, sırf sefâhatin sevk ettiği bir tasaddî-i fıtratâverâne" (s.72) olması itibariyle, denetim dışı kalmıştır.

Nitekim, Batı, "kadınlarla erkekler arasında hilkatçe olan farkların ahlâkiyâta tesir edemeyecek bir şekl-i ahşâ'iyede kıyas ederek kadınlar için ebvâb-ı hükûmeti, parlamentoları açmış oldu." Fakat, "açılan bu kapularla bekârlığın tezâyidi, nüfusun tenâkusu, ahlâkın buhranı, ıskât-ı cenîn vukûatı saldırmaya başladı ki, bunu menetmek gayretiyle çalışan erbâb-ı himmet bekâr vergileri tarh ettirmek teklifiyle hukuk-i esâsiyeyi ayaklar altına almaya kalkıştılar." (s.68/69)

Oralarda, eğer böyle giderse, "feminizmin rakîk ü hayırhah felsefesinden, kadınların hukuk-i esâsiye kadar ırz bahsinde de mâlik-i müsâvât olmalarını ve her kadının erkeğin ihtirasât-ı nefsânesine olan mağlûbiyeti kadar bir mağlûbiyet-i sâibeye terk olunmalarını" (s.69) önlemek olanaksızlaşacaktır.

Böyle bir durum ise, "gitgide bekâret-i nisvâniye ile bekâret-i recüliyenin birleşmesini" kaçınılmaz kılacak ve "bugünlerde astarı yüzülmemiş erkek aranmadığı gibi bir gün olup müsamahanın kadınlara tatbîk olunmasını" insanlık yaşamak güceminde kalacak, "hele bekâr isek tabîîdir ki veche-i ikbâlimizi iktisâd ü nüfus ihsâiyelerinin izmihlâli kaplayacak ve bir gün pesimizm-i efkâriyenin gayyâ-i nevmîdiyesi içinde" (s.69) çırpınılacaktır.

İslâm, bütün bu yanlışlıklardan ve yıkıcılıklardan ıraktır. O, "evvelâ sonu şiddet ü celâdete müncer olan hâkimiyet-i âsâyişperverâneyi yalnız erkeklere bırakarak zaten herhalde böyle olacağı üzere erkekleri kadınlar üzerine mukavvim etmiştir." (s.72)

"Şeriat-ı İslâmiye, elleri, yüzleri ve ayakları gibi kadınları kadınlık vezâifi hayatiyyesinin lüzum göreceği şekl-i inti'âşa göre isti'malde muztar olduğu âzâları" (s.81, 77) hariç, onların öbür yerlerini örterek, kendilerini "umur-ı ricalden" (s.78) korumuştur. Amacı böylesine iyiliğe yönelik bir "tesettür, tetkikat-ı ilmîyenin insanlarda hemen de fıtrî ve tabiî olarak kabul ettiği bir şeydir." (s.75/76)

Hukuk önünde, çalışmada, ücrette, eğitimde, aşkta, seçme ve seçilme alanlarında tam bir eşitlik isteyen Odette Lacquerre'in Feminizm'i ile kadının bohçalanıp sarmalanarak duvarlar arasına gömülmesinin dahi uzlaştırılamayacağına göre, çevirdiği yapıta karşı olduğu ve bu nedenle *Lâhika*'sının bir tepimleme (reddiye) amacı da güttüğü anlaşılan Baha Tevfik, sözlerini şöyle noktalamaktadır:

"Kadınlar, Avrupa'da, Roma kanunlarının tenâsüh felsefesiyle kocalarının emvâl-i menkûlesinden addolunurken, Kur'an-ı Kerîm, kadınların makam-ı bülend-i içtimâiyesini ve ezelîyetin ana tahsis ettiği mevkî-i ailenin muhteremiyetini îlân ediyor ve Tevrat'ın kasvet-i rivâyâtı ile meşbû olarak evlâdlarını öldüren Ceziretü'l-Arap'ta, medeniyet-i hâzıranın ka'bına varamadığı bir Feminizm tesis eyliyordu." (s.84)

"Levlâk levlâk hitab-ı suudiyesine mazhar olmuş bir Peygamber-i cihânâzmâya bütün kevkebe-i âleme karşı" kadını koruyucu sözler söyleten doğrudan doğruya "hikmet-i İslâmiye"dir. Çünkü, "İslâmiyet, Feminizm'dir" (s.85)

İslâmiyet ve Feminizm eki.

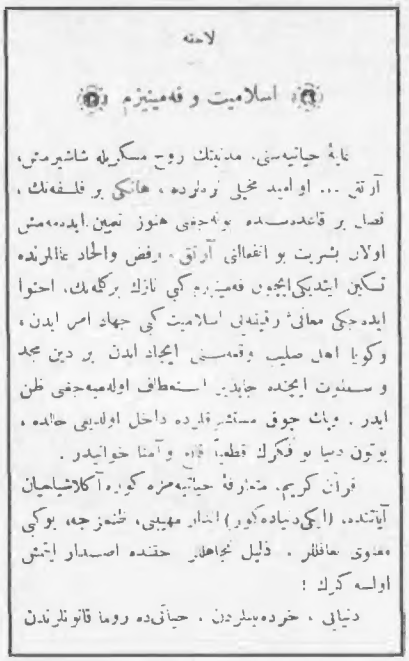

لاحقه

اسلامیت و فمینیزم

غایهٔ حیاتیه‌سی، مدنیتك روح مسکریله شاشیرمش، آرتق ... اوامید مخیلی ترلدرده، هانکی بر فلسفه‌نك، فصل بر قاعده‌سنده بولنجه‌یی هنوز تعیین ایده‌مه‌مش اولان بشریت بو انفعالی آرتق، رفض واحاد عالمزده تکین ایدیکی ایچون فمینیزم کبی نازك برکله‌نك، احتوا ایده‌جکی معانیٔ رقیقه‌یی اسلامیت کبی جهاد امر ایدن، وکویا اهل صلیب وقمصنی ایجاد ایدن بر دین مجد و سعادت ایچنده جاذبهٔ استطاف اولامیه‌جغنی ظن ایدر. ویاك چوق مستثمر فکرده داخل اولدیغی حالده، یوزون دنیا یو فکرك قطعیاً قاره وآمنا خوانیدر.

قرآن کریم، متعارفهٔ حیاتیه‌مزده کوره، آکلاشیلمیان آیاتندن، (ایکی‌دیاده‌کور) انظار مهیبی، طنمزجه، یوکی معنوی تعاقلر. دلیل نجاهلر حقنده اصدار ایتش اولمه کرك!

دنیای، خرده‌بیلردن، حیاتی‌ده روما قانونلرندن

Besorya Efendi'nin yazısı.

[1] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C.I., Selçuk Yay. Konya 1966, s.365.

[2] Hüseyin Kılıç, "Hürriyet-i Nisvân", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1986, Sayı: 28.

[3] Ülken, a.g.y., s.366.

[4] Hüseyin Kılıç, *Dil Ana*, Yenigün Yay. Ank. 1984, s.18.

SÖZCÜKLER

Müskir: Sarhoş eden; *Rafz:* Bırakma, Rafizîlik; *İlhâd:* Dinsizlik; *Mecd:* Ululuk; *Satvet:* Birinin üzerine sıçrama; *Rakîk:* İnce, yufka; *İsti'taf:* Acıma, Yardım dileme; *Mütearife:* Tanıtlanması gerekmeyen söz, Belit; *Hurdebin:* Mikroskop; *Tegâfül:* Bilmezlikten gelme; *Kasrü'l-basr:* Miyop; *Edvâr:* Devirler; *Mihenperverde:* Mihnetle beslenmiş; *Ma'mûl-bih:* Onunla imal edilmiş; *İstihalât:* Değişmeler, dönüşümler; *Raygân:* Zahmetsiz, parasız ele geçen; *Sâibe:* Başıboş bırakılmış; *Pesî:* Aşağı, aşağılık; *Eytâm:* Yetimler; *Fart:* Aşırı olma; *Savn:* Koruma; *Ateh:* Bunama; *Resîde:* Yetişmiş, erişmiş; *Bîhıyâr:* Reşit olmayan; *Vikâye:* Koruma; *Hazer:* Sakınma; *Tevellüd:* Doğma; *Mer':* Kişi, adam; *Mukavvim:* Eğriyi doğrultan, düzelten; *Rical:* Erkekler; *Tenasuh:* Ruh göçümü; *İnti'âş:* Hastalıktan kalkma, doğrulma; *Ahşâ':* Yürekler, Ciğerler, böğürler; *Ebvâb:* Bâblar, kapılar; *Tezâyîd:* Artma, çoğalma; *Tenâkus:* Azalma; *Nisvân:* Kadınlar; *Levlâk:* Kimi âyetlerde geçer ve Hz.Muhammet'i diyemler; *Recül:* Erkek; *Ka'b:* Topuk, boyut, derece anlamına; *Cihân-âzmâ:* Dünyanın denediği, evrensel.

HÜSEYİN KILIÇ

EDİRNE VİLAYETİ

Geçen yüzyılın ikinci yarısında, Edirne'nin il sınırları Manastır'a kadar uzanıyordu. Bu yüzden Edirne vilâyetinin birçok kenti ve kasabası Rumlarla Bulgarlarla ayrı bir canlılık vermekteydi. Ortada Manastırlı rum köylü, alafranga gömleği, siyah astragandan kalpağı, fötr imalathanelerinde üretilen yünden yeleği ve poturu, Türklerin tozluk dedikleri getrleri ile bir Kafkasyalı çağrışımı yaptırıyor. Solda yine Manastırlı rum köylü kızı, o da başındaki çember yemenisi, pestrika denilen yün dokuma önlüğü, şokman'ı (iç etekliği) ile, yanındaki erkek gibi, Doğu Karadeniz boylarını düşündürüyor. Sağdaki Üsküplü Bulgar kadını, başörtüsüyle daha mutaassıp. O da her kadının kolayca becerdiği gibi, futa denen önlüğünü evindeki küçük tezgâhta dokumuş.